СПІВУЧА КОЛИСКА З ВЕРБОЛОЗУ

Окупаційні фрески

Читачеві пропонується низка новел відомого прозаїка, лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, кожна з яких є довершеним твором, а разом вони об'єднуються — і сюжетно, й тематично — у вражаючу картину воєнного дитинства. Через окремі епізоди й конкретні деталі автор показує трагедію народу, не цураючись ані високого, ані болюче-страшного, навіть того, про що мовчали протягом майже п'яти десятиліть. Дійсність українського села у часи фашистської окупації показано очима дитини, але душевний досвід, набутий у тих умовах, безперечно, сприйнятніший для читача, що стоїть на порозі зрілості. Вершини трагічного ведуть підлітка до розуміння нелюдської суті війни і невмирущості народної сили.

НА РІЧЦІ

— Ти неси коромисло, а я понесу відра,— каже баба Ликора.— Отак удвох і підемо з тобою до річки по воду.

Ранок паркий, теплий, наче молоком п'янким облитий, а від землі, що вистудилася за ніч, ледь-ледь, струмує холодок. Ген у білому розведеному ранковому молоці видніє мляве, бліде сонце, схоже на великий ворок сиру, а з цього ворока тільки почала віддушуватися сироватка. Ще не відспівали всі півні, й зрідка озиваються по селу, перегукуючись, але перегукуються з запізненням, наче вони чують — і не чують один одного.

На голках молодої трави ще не розтанула роса й приглушено мерехтить, як розсипана сіль.

Під опушеними вербами вузьким бакаюватим шляхом іде якась жінка, вже й понуро, байдуже поминає нас, то баба Ликора сама озивається до неї:

— Ви знаєте, куди ми оце йдемо?

— А куди? — зупиняється незнайома жінка.

І тоді баба Ликора береться охоче розказувати, наче терницею січе:

— Взяли оце відра та коромисла — й до річки по воду. Бо надумала змити голову собі й дитині. Подивіться, як закостричилася в нього та й у мене. Ждала дощу, аби дощовою, але нема дощу, нема. То не стану мити криничною, вже краще річковою, бо така м'яка, що й лугу не треба, що й без мила вимиває, а як розчешеш волосся гребінцем — ну шовкове й годі!

Погомонівши, баба. Ликора з миром відпускає незнайому жінку, й тепер ми зі шляху звертаємо у бічну вуличку, де гостро пахне відвологлою від роси кропивою та блекотою. А вже цією вуличкою — в левади, над якими більшає та густішає підсвіченого сонцем розрідженого молока-туману.

Левади — як зелене полотно, а по цьому зеленому полотну гаптовано де кущ верболозу, де кущ калини. І чорна галка на калині — мовби вигаптувана в перкалевому повітрі. Та ні ж бо, не вигаптувана, бо зривається, летить і тане. А левади зостаються незрушні, бо таки виткані, а верболози й калини також незрушні, бо таки вигаптувані.

Баба Ликора з білого піщаного берега ступає на камінь, що сірим лобом горбиться у воді. Набирає відро води — і ставить на берег, далі набирає друга відро — й так само ставить на берег. Від каменя відбігають півколами, тремтять і зникають на сонній воді жмурі, хвилька за хвилькою.

Ген через річку видніє гатка, обсаджена вербами, видніє гребля, а біля греблі бовваніє млин.

А як прямо подивитися, то за річкою на тому спадистому березі височіють віковічні дерева заводського парку, а вже поміж дерев та за деревами парку стримлять зруйновані корпуси цукрового заводу — жовті, а також цеглисто-рудої барви.

Баба Ликора бере в мене вигнуте дугою, обшмуль-гане до воскового блиску коромисло, підводить коромисло попід дужками відер — ось ми й підемо від річки додому гріти воду в печі й мити голови. Та в останню мить вона випростується над відрами з тремтячою блакитною водою і пильно задивляється примруженими очима понад берегом.

— Подивись, подивись,— каже.

А сама поглядає на плесо поміж лепехи та осоки, над якими сіріють поламані стебла торішнього всохлого волоття. Ще якусь мить тому пустельне, зараз це плесо оживає: з лепехи та осоки вигулькує кілька диких качок. Птахи неначе бігли, важко пробиралися поміж заростей, та опинившись на вільному плесі — спиняються, чи то до берега приглядаючись, чи то до самих себе.

— Ти лише поглянь на сіру качечку,— з дивним зачаруванням, пошепки мовить баба Ликора.— Як ото качури кругом неї...

Троє качурів розпливаються обіч непоказної сірої качечки, що опиняється посередині їхнього невеличкого табунця. А вона сидить на воді так, наче їй і діла ніякого нема до тих трьох качурів, пострілює головою на довгій шиї то в один бік, то в другий. А ще нагинає голову так, наче ось-ось пірне під воду й невідомо, де випірне: чи в заростях біля берега, чи посеред річки.

Зате оті три качури! Такі, наче з ними коїться щось. Заповзято починають метушитися довкола сірої качечки. То наче розбігаються по вузькому плесу до осоки й ось-ось зникнуть там, то повертаються назад до своєї обраниці — й кружляють довкола неї. Гордовито витягують голови, пришвидшують плавбу — і враз сповільнюють плавбу, наче хочуть завмерти, але зразу ж і знову кидаються в дивну завзяту плавбу довкола.

І пересвистуються! Чи то між собою пересвистую-ться* чи то озиваються до сірої качечки, мовби і її запрошуючи до танцю-грища, та вона мовби й не чує, не пристає на їхні запросини, якась байдужо спокійна. Хоч, може, й не така байдужо спокійна, бо поглядає на качурів цікаво, не тікає від них.

І сама вона сіра-сіресенька, непоказна, менша від качурів, а вони, омиті водою, сяють барвистим пір'ям, що іскриться.

— Ото ще невісточка,— бубонить баба Ликора.— Ти ж бач...

— Вони сваряться? — питаю.— Сердяться на качку?

— Сердяться на качку? — перепитує баба Ликора.— Ну й чудний! А чого їм сердитися... Не сердяться й не сваряться... Вони парубкують!

— Хто парубкує? — не тямлю.— Качури парубкують?

— А хто ж іще! Хіба не бачиш? Уже так стараються, так стараються один поперед одного. Стараються, щоб качка вибрала кращого поміж них, а вона й не квапиться вибирати.

— А чом не квапиться вибирати?

— Бо куди квапитися? Ще вспіє... Аби потім не дмухати на холодне...

Здається, баба Ликора глузує з мене, бо язик у неї гострий, мов молода осока. Придивляюся — ні, таки не глузує, її темне лице кольору гречаного меду світиться тоненькою, наче місячне проміння, усмішкою.

Тепер уже, дивлячись на плесо, починаю розуміти, що качури справді не сваряться між собою й не сердяться на сіру качку, а залицяються до неї. Може, й не парубкують, як ото каже баба Ликора, а все-таки залицяються. Ген які вони славні в плавбі, ген як чудно гнуть колінця на воді, то розбігаючись, то збігаючись, то припадаючи шиями до води, стелячи їх по поверхні, то хвальковито витягуючи вгору. Й то ж качури не просто собі висвистують, а співають для качки, й кожен старається якомога майстерніше, але ж не винуваті, що не вміють по-солов'їному, а лише по-качиному. І сама сіра качка вже не видається мені байдужою, як досі, а цікавою й пильною. Та й розумниця ж, бо справді приглядається до качурів, які то вони вдатні, бо справді вибирає кращого з-поміж них.

А який з трьох кращий? Усі троє чудні й славні.

Раптом щось полохає їх, якийсь неясний погрозливий звук, що забринів у чутливому повітрі, вмить обірвавшись,— і качок на плесі мов не було: сіра качка пірнає під воду, з качурів хто поспішає слідом за нею, хто ррожогом у лепеху. Може, де вигулькнуть на річці? Пропали безслідно, вже й вода по них вгамувалася, стала дзеркально чиста.

Забуваючи про відра та коромисла, баба Ликора стежкою понад берегом ступає ліворуч, поміж лози, а я вже — слідом за нею. Йде з чутливою та обережною рішучістю, наче відає якусь таємницю, яка чекає десь зовсім близько, неподалік у кущах.

Поминувши левади за городами, виходимо на купи-нистий луг, порослий вільшиною. Тут річка ширшає, а на річці більшає зелених острівців з рогози та осоки.

— Бачиш? Чуєш?

Зовсім почуднішала баба Ликора: темні її щоки гречаного меду мовби підпалено рум'янцями, пашать і жевріють, а в зглибілих очах на самому їхньому здале-нілому денці мерехтять загадкові світлячки.

І я сторожко приглядаюся та прислухаюся.

Що тут коїться, що тут тільки коїться!

Спершу мої очі розбігаються навсібіч поміж зеленими острівцями, гублячись поміж пташиного буйного шарварку на річці, бо так багато тут качок, і гомін їхній долинає — ближчий і дальший гомін. Але згодом очі мої прикипають до двох крижнів, що залицяються до качки. До невісточки, як то сказала баба Ликора.

Голови в качурів-селезнів зелені, аж блищать сяйливим зеленим блиском, і шиї спереду так само виблискують. І — білі кільця на шиях, немов обручі, які перепиняють оте зелене струменисте сяйво, аби воно з качурів-селезнів та не постікало на воду. А які дзеркальця в них на крилах — фіолетові, облямовані чорною та білою смужечками. І — пласкі зелені дзьоби.

Крйжні-селезні, плаваючи довкола качки, голосно перегукуються — так, наче не чують один одного, хоч і близько. Наче докричатися один до одного не можуть. А качка, спокійна, стиха плаває поміж них. Далі селезні зближаються й починають тручати одне одного — то боками, то грудьми.

— Чого вони б'ються?

— Не мирять через качку, хіба ти не тямиш.

— А чом качка не помирить їх?

— Ото помирить, як вибере собі кращого та дужчого.

Качури-селезні вже не просто відпихають одне одного від качки, а й войовничо стріпують крильми, й завзято чубляться, аж пір'я летить на воду. Й ніхто не хоче поступитися. Хто з них кращий, хто дужчий? Не знаю. І вони, либонь, не знають. І качка теж поки що не знає, інакше б уже вибрала собі до пари.

Очі мої відриваються й летять на весняний простір зголубілої річки, над якою вже розтануло бліде молоко туману, тепер вода — в сонячних переблисках, де-не-Де сизіє пасемцями тремткої пари.

Отам, біля найближчого зеленого острівця, видніють сірощокі норці. Також два селезні біля одної качечки. Але не б'ються, не чубляться, не кричать. Як заворожені, селезні водночас наче розбігаються від качечки в різних напрямках, далі водночас повертають до неї і пливуть назустріч один одному, а то вже вони пускаються по колу довкруж неї, а то вони пірнають під воду — й виринають водночас, тримаючи в дзьобах по кілька стебелець водяної кропивки, а то вони вже зійшлися груди в груди й торкаються дзьобом дзьоба. Напружуються — й спинаються догори стовпчиками, стоять — хто довше отак встоїть, тримаючи в дзьобах кропивку.

Славні які норці — спинки в них чорні, блищать, на потилицях чубчики, вузькі білі смужки на шиях. І ще — жовтуваті дзьоби, наче там цвіт кульбабки світиться... Хто з них кращий? Славні обоє. Тому, либонь, і важко смирній качечці вибрати поміж них собі до пари, бо обоє до душі.

А далі, а далі... Куди тільки поглянеш, скрізь на річці видно качині танці, качині зальоти, качині любощі. В баби Ликори таке цікаве та радісно посвіжіле обличчя, мовби вона помолодшала на багато років. Мовби вона бодай трохи повернулася в свою молодість, у яку мені вже нізащо не зазирнути.

І в лугах у березі — так само чуються пташині переспіви та пересвисти, перегуки та оклики.

— О, чуєш, чуєш,— це баба Ликора.— Гуси... Справді, десь зовсім неподалік, з-за кущів лине гусячий гелгіт. Нагостривши вуха, по-чаплиному високо й кумедно здіймаючи ноги в черевиках з розпушеними поворозками, баба Ликора йде на той гусячий гелгіт, а я слідом за нею, намагаючись також ступати обачно.

Причаївшись за кущем верболозу, вона руками, розводить гілля, просуваючи вперед цікаву голову, а я вже мавпую бабу Ликору, обіч неї теж розгортаю гілля...

Дикі гуси!

На скатертині лугової трави, наче вишитої ранніми квітами, ген-ген видніють дикі сірі гуси!

їх там зібрався невеличкий табунець, ходять кружкома, а посередині їхнього живого кола топчеться на місці, витанцьовуючи, гуска. Ця гуска переступає з лапи на лапу так, наче перевалюється з лапи на лапу, крила в неї напіводвисли, й вона ворушить напіводвислими крильми, відстовбурчуючи їх то більше, то менше. Наче ось-ось хоче змахнути різкіше, дужче, аби злетіти, вирватися з живого кола, але не злітає, не виривається. А все витанцьовує, перебираючи лапами, й дзьобату голову на довгій шиї витягує так високо, як тільки може, вище вже не витягнеш!

— Гопака танцює,— каже баба Ликора.

— Хто гопака танцює? — не розумію.

— Та хто ж... Гуска танцює... Гуси танцюють.

І справді, гуска немов танцює гопака, а живе коло довкруж неї крутиться й крутиться, гелгоче й гелгоче, мовби також танцює гопака.

Поглядаю на бабу Ликору, сподіваючись, що вона скаже — й дика сіра гуска також невісточка, але баба мовчить.

А мені цікаво, так і хочеться пирскнути зо сміху від того чудного гусячого гопака, від їхнього гелготу, але я тільки прикладаю долоню до губів. Сіра гуска також вибирає собі пару? Авжеж, вибирає до душі, й повинна когось вибрати одного з того табунця, який весь мені видається чомусь лише з гусаків. Тому так довго й танцюють, що їх багато, що важко вибрати кращого, що ніяк не зважиться.

Постріл гримить раптовий і несподіваний.

Наче грозовий грім котиться довкола, котиться низько понад землею, котиться не в одному якомусь місці, а скрізь — і над селом, і над лугами, й над річкою.

Прокотившись, згасає, та я чуюся так, наче постріл і досі відлунює у вухах. Чуюся так, наче за першим голосним пострілом^ось зараз пролунає другий. І я зіщулююся душею, очікуючи на цей другий постріл.

Хто стріляв, де?

Табунець диких гусей, що танцював отамо на зеленому моріжку, спиняється, наче його навальною хвилею вітру вдарило — і вже немає отого живого танцівливого кільця, всі змішалися докупи, вже біжать, лопочучи крильми, вже зриваються й злякано летять понад річкою, швидко, якомога далі від небезпеки.

Вмерли пересвисти й переспіви птахів на лузі, а на воді — шарварок і колотнеча, крижні тікають у рогіз та осоку, норці пірнають, якісь качки летять урозтіч, сте-лячись понад самою поверхнею. І сама річка начеб теж лякається, береться брижами-хвильками поміж зеленими острівцями, і від хмар, що затуляють сонце, з іскристо блакитної обертається на темно-голубу, прищулену.

Баба Ликора, стемнівши на виду, хапає мене за руку, і я відчуваю, що її долоня — холодна й тремтить.

— Ходімо, надивилися... Стріляють, нехристи...

Й село наше Овечаче по горбах та по вибалках також наче зчорніло, принишкло, насторожено очікує ще на постріли.

— Це війна? — питаю пошепки, поспішаючи за бабою, заплітаючись ногами.

— Війна, а яка ж хороба...

І мимоволі втягую голову в плечі, бо ж — війна зовсім близько, десь отут, в овечацьких лугах, оце війна стріляє, дихає смертю.

— Жди отут,— наказує баба Ликора, зоставляючи мене у верболозах.

А сама йде кудись, і хода її гасне в траві. Куди вона? Зоставшись сам, спершу намагаюся не дихати — й раптом до слуху мого долинає переспів і пересвист пташиний з лугів. Аж не віриться, що пташки знову щебечуть і тішаться весною. Може, й дикі гуси знову прилетять? Дивлюся в небо над річкою, але в ясному повітрі гусей не видно. Опускаю погляд нижче, на воду, й очі мої теп-лішають від радісного здивування.

Поміж зелених острівців знову плавають качки!

І не просто плавають, а затівають свої весільні ігри!

Ген оті самі норці, а може, й інші: два селезні джен-джуряться біля качечки, ось вони мовби врозбіч кидаються від неї, зупиняються — і вже пливуть назустріч, ось водночас пірнають, нема їх, нема, качечка

саменька на воді, та вже качури водночас вигулькують з води, якісь наче здивовані й веселі, щасливі, легко й натхненно пливуть довкола качечки.

Аби з-поміж них вибрала собі до пари — на ці весну

й літо, щоб разом вивести й доглянути каченяток, щоб разом восени летіти в теплі краї до вирію...

З-за лози виходить баба Ликора з коромислом, що вигинається на плечі, а на коромислі погойдується двоє відер, гублячи на землю срібні краплини води.

— Дивишся? Може, й ти собі вподобав оту сіру качечку? — жартує баба Ликора.— Але ходімо до хати, спершу в річковій воді скупаєшся та голову змиєш. Бо качечка не вибере тебе такого, замурзаного. Бачиш, її селезні цілий день купаються в річці, то вона вибере селезня.

Баба Ликора жартує, і мені стає радісніше на серці, розвиднюється на душі.

Йдемо вуличкою до хати, а я, дивлячись, як цяпо-тять срібні краплі з відер, усе озираюсь назад.

Наче ще не надивився на весільні качині танці на річці...

Наче остерігаюся, що знову розляжеться, громом покотиться страхітливий постріл...

У ВЕСНЯНОМУ ЛІСІ

— Дивися ж, від мене далеко не відходь.

Сьогодні в лісі обличчя в баби Ликори схоже на по-репану дубову кору, з-під пасма сивого волосся, що спадає на плаский лоб, зеленіють очі, як два жолуді. Ранковий ліс пронизаний гострими, широкими мечами сонця, що яриться густим полум'ям у синьому небі. Підлісок уже розпушився, уже в густих котиках, дрібне, листячко продзьобалося й на литкому гіллі, а дуби стоять чорні, мовби мертві та обвуглені. Дика груша облита білим молоком, і в тому пахучому білому молоці, що стиха піниться, бджоли неначе киплять, неначе варяться зі струнним оксамитовим гудінням. Пелюстка білого цвіту спадає з груші на бабине пасмо, немов сяйливим вогником хоче звеселити чомусь споночіле посеред білого дня бабине обличчя, проте воно не розгодинюється.

— Дивись під ноги, не наскоч на яку заразу.

Баба Ликора збирає хмиз на паливо.

В одне вухо впустивши бабине казання, з другого вуха випускаю, й поволеньки наближаюся до потрощеного дзота, що великими ребристими уламками граніту, з якого вужами висотується залізо, горбиться неподалік поміж ліщинових кущів. Чим ближче я підступаю до неживої покоробленої руїни, тим вона мертвішає і страшнішає.

— То ти мене так слухаєшся? Ось я зараз візьму жаливу, вже наросла, та освячу тебе жаливою!..

Дзот залишається осторонь, поміж ліщинових кущів іду в прозору глибочінь лісу, що видзвонює — сяє голосами весняних птахів. Під ногами шарудить сухе торішнє листя, затоплене шовковими водами молодої гострої трави, з-поміж якої де-не-де видніє чи фіолетовий ряст, чи жовта куряча сліпота, чи цупке листя конвалій зі стебельцями нерозквітлого цвіту.

Неподалік озивається зозуля, і голос її якийсь начебто вербово-тужавий, і водночас голос її начебто пахне коноплями, що вимочуються у воді.

Схиляючись, я збираю фіалки, що ростуть при самій землі, що видющими блакитними вічками дивляться на білий світ, начеб чудуючись із нього, а я тішуся з цієї щирої зачудованості фіалок. Скільки мені років? Не знаю і не думаю, скільки мені років, бо й не відаю, як про це думати. Збираю собі фіалки, їхні блакитні погляди, і в моєму кулаку вже цілий пучок цих блакитних поглядів.

Ось тут, на галяві поміж дубів, ціле розсипище фіалок, і я стаю на коліна, зриваючи квітку за квіткою, квітку за квіткою, аж поки мої руки заплутуються не так у траві, як у якихось довгих білих косах, що лежать у траві там, де фіалок найрясніше, а далі за фіалками — жовтий пісок і чорна земля.

Коси схожі на дивовижну кущувату рослину, якої раніше не доводилося бачити ні в лісі, ні в полі, ні в лузі, і якусь мить я намагаюся осягнути, що ж це за химерна така рослина, по якій лазять мурахи. Довге це волосся беру з землі, перебираю пальцями, підношу вгору і, перевівши погляд на вивернуту купу землі й піску, спершу нічого не можу втямити, поступово завмираю від хвилі страху, а потім крик рветься з моїх грудей.

— Чого ти? — чується за спиною бабине. З в'язкого хмизу баба Ликора стоїть неподалік поміж ліщини.

— А-а-а...— дзигонить мій голос.

— Чи ти блекоти об'ївся, що кричиш як на пуп? — надійшла баба.

Хочу тікати, але ноги вросли в землю.

— Господи, святий та кріпкий...— раптом шепче баба Ликора перешерхлим голосом.

В'язка хмизу з її плечей спадає додолу, баба щось бубонить, і в її зелених очах начебто скипає білий мороз.

— Що це? — питає.— Це ти знайшов?

— А-а-а...— й далі дзигонить мій голос.

Баба Ликора спроквола опускається на коліна, обережно пучками пальців бере розсипчасте пасмо лляного білого волосся, легенько смикає, наче хоче вирвати. Але волосся не висмикується, тільки натягується. Воно корениться в землі та піску, над якими порозтікалося врізнобіч.

— Господи, боженьку мій,— бубонить баба.— Хто ж це в землю заліз, га?

Баба Ликора обертається до мене, мовби хоче почути мою відповідь, і тонкі борозенки її вуст дрібно сіпаються.

— Що ж воно там робить у землі, га?

Дивлюся на бабу Ликору так, наче сама знає відповідь, але чомусь таїться, чомусь питає в мене. Зводиться з колін і хреститься, кладучи хресне знамення сухими корінцюватими пальцями.

— Людська голова, а росте, мов кропива чи лопух...

— Росте?..— мимоволі зривається з моїх уст.

— Росте? — перепитує й баба Ликора, наче від мене почула.

А я дивлюся на неї, боячись глянути донизу, щоб не побачити в траві та на розворушеній землі врізнобіч пролите волосся, яке наче справді росте, сотається. Пучок нарваних фіалок сам випадає з моєї руки.

— Ходімо,— каже баба Ликора.— Хутчій ходімо звідси.

Бере мене за руку, смикає, проходить мимо в'язки розсипаного хмизу. Я намагаюся обернутися через плече, але вона вже шарпає, так що я шкопертаюсь у траві.

Весняними голосами співають птахи, і в їхніх піснях повно ясного й прозорого сонця та радості.

— Що то? — спромагаюсь на голос.

— Ходімо, ходімо хутчій...

Ми вже на узліссі, через вузький клин забур'яненого поля в садках, тополях та вербах видніє наше село Овечаче. Баба Ликора прудко перебирає кістлявими ногами-ломаками, довкола яких бомбляється фарбована бузиною полотняна спідниця. Квапиться до села так, наче село — наш оборонець, заступник і спаситель.

— Що то? — лепече мій язик.

— Де? — бубонить баба.

— Отам, у лісі?

— У лісі? Нічого в лісі не було, дитино,— тягне мене за руку.

— Не було? — не вірю своїм вухам.

— А не було, не було... Щось тобі привиділося? Весна, день теплий, ось і привиділося.— Вона кладе долоню в горошках мозолів на мій лоб.— Не можна малим дітям у ліс ходити, бо в лісі нечиста сила водиться, ось нечиста сила й ворожить. Щось тобі наворожила нечиста сила...

Може, й справді наворожила нечиста сила, про яку баба Ликора знає так багато, як послухати її — скрізь нечиста сила таїться, ось тільки треба навчитись бачити її. Від мене криється, а від Ликори хіба що-небудь утаїться?

— Ти поплач, дитино, полегшає.

Я відчуваю на своїх пальцях доторк довгого білого волосся, що росте в лісі з землі так, як росте трава чи кущі, й плачу. Навіч бачу, як баба Ликора перебирає руками лляристе волосся, що росте з одного горбика, росте кущиком на свіжовиверненій землі на лісовій галявині,— й плачу.

Село таке рідне та ласкаве вже зовсім близько, а за спиною ліс такий страшний та погрозливий. І я через плече обертаюся на синій, уже подаленілий ліс, бо здається, що ось-ось наскочить щось ззаду, вхопить за шию.

— Ти поплач, дитино, поплач,— каже баба Ликора, а в голосі в самої бринять сльози.

Тоді я хапаюся обома руками за поділ її полотняної спідниці, ховаюся очима в рясних складках. Бабина шорстка долоня гладить мою колючу голову, потім я поволеньки злітаю на бабиних руках угору.

— Візьму тебе на барана.

Отак на барана, обійнявши бабу за шию, і пливу понад землею. В голову вступає сон, і я засинаю, провалюючись у туман, що пахне бабиними сивими косами.

ЗЕЛЕНІЄ ВІКОВІЧНИЙ ДУБ

Дядько Тилимон доводиться мені та бабі Ликорі якимось родичем, тільки яким — хто його відає! Він кульгавий, та ще й сліпий на ліве око, що чорніє видовбаним проваллям, а праве дивиться так весело, мудро й задерикувато, наче в його карому болоті ой як багато водиться чортів, бо перебралися й ті, з вибраного лівого ока.

Баба Ликора, яку хлібом не годуй, а дай побігати га-ласвіта, тягнучи мене за руку, сьогодні притягує мене до дядька Тилимона.

Дядько Тилимон під хатою на дубовому одземку, по-цюканому сокирою, січе ножем-різаком руде листя торішньої махорки. Водночас у роті він тримає грубу цигарку, що снується їдучим димком.

— Де Ніла? — питає баба Ликора.

— А нема Ніли, нема, повіялася на цвинтар підправити батькову та материну могили.

— То почекаю...

— А чого це твій,— дядько Тилимон киває на мене,— мов з хреста знятий?

— Та не спить по ночах і на стіну дереться.

— Ха, такий малий, а вже на небо лізе!— — мружить він каре, мов жарина, око.— То поведи його до баби Весни, хай вишепче.

— А поведу, лиш нехай баба Весна повернеться від дочки з Вівсяників.

Дядько Тилимон січе ножем-різаком рудий тютюн на дубовому одземку, баба Ликора, сівши на призьбі, заплющилася, заховавшися сама в себе, а я дивлюся на велетенського дуба, що росте край дядькової левади, за дядьковою левадою, на пласкому зеленому пагорбі. Це найбільший дуб на всеньке Овечаче, більшого нема. Ще чорний, з голим гіллям, віковічний дуб видається мертвим. Ступаючи по межі, йду з обійстя на леваду, з левади — на пагорб, і чим ближчає дуб, тим виростає і грізнішає, аж поки в моїх очах виростає так, що над моєю головою затуляє весь видимий білий світ, сягнув до неба й за небо.

Звідси, знизу, мені здається, що блакитне небо тримається на розложистій кроні дуба.

А може, дуб росте з неба до землі?

Від цієї думки мені перехоплює подих.

А може, земля вчепилася за дуба, що росте в небі, й отак за нього тримається?

А що, коли дуб не втримає землю?

І вже від цієї думки мені стає страшно, я задки-задки відступаю від велетенського дерева, аж поки добре бачу, що дуб таки росте не з неба, а з землі, стоячи на молодій траві веселого широкого пагорба-кручі, а небо ген-ген далеко сяє в просторах неоглядних.

— Дитино, ходи-но сюди! — чується з обійстя голос тітки Шли. Вона вже повернулася з кладовища. Слухняно біжу на подвір'я, а вона мокрим рядном насідає на дядька Тилимона: — Ти коли вже спиляєш того дуба?

— Хто ж такого дуба подужає спиляти,— січе той на одземку рудий тютюн.— І що люди скажуть, як надумаю пиляти...

— Бо то зовсім не дуб, а шибениця!

— Шибениця,— згоджується баба Ликора.— Але ж дуба жалко.

— Та я підірвуся той дуб спиляти,— мружить живе праве око дядько Тилимон.— Не ми його садили, то чого маємо збавляти?

Я поперемінно переводжу погляд на кожного, хто озивається, бо ніяк не годен втямити, нащо слід звести старого дуба. Та й правду каже дядько ТиЛимон, що немає сили проти дуба.

А може, справді на ньому земля тримається?

А може, небо тримається?

Тітка Ніла падає навколішки в спориш, навіщось б'є поклони.

— Господи, господи, господи, спаси й помилуй! Та це ж не дуб, а шибениця, а ми живемо біля шибениці, а шибениця росте й зеленіє, росте й зеленіє...

— Росте й зеленіє,— повторює баба Ликора.
Дядько Тилимон січе торішній тютюн на махорку.

— І ото щоб мала дитина милувалася з шибениці? — киває на мене.— То ж Марусьчин дуб, усі знають. — Ми не бачили, але теж знаємо. Чи ти забув?

— То й що? — незворушно відказує дядько Тилимон.

— Як то що?! Наловила ота Маруська білих та червоних — і до чого додумалася? Додумалася шукати високого дуба. Такого дуба, щоб

далеко видно було. То добрі люди з її банди нараяли оцього дуба. Мовляв, не тільки в Овечачому видно, а й по всіх світах.

— Еге, еге,— сидячи на призьбі, киває сивим віхтем голови баба Ликора.

А дядько Тилимон, смалячи цигарку, наче все те чує.

— Ось банда на конях і оточила цього дуба. Хор у Маруськи був чоловічий, цей хор заспівав пісню "Розвивайся, дубе", та так славно заспівав, так славно, що люди овечацькі почали сходитися на спів. Раз одспівали — й знову заспівують ту саму пісню, ще славніше. А Марусьчине військо під пісню приступило до свого діла. Маруська отак сидить на гнідій кобилі, а вони все — під пісню. Усе під пісню вішають і вішають на гілляках. Одного — білого, а другого — червоного, одного — білого, а другого — червоного. І на віжках, і на мотузках вішали. Весь дуб — у білих та в червоних, наче гайвороння обсіло. А Маруська сидить на гнідій кобилі, а вони співають, а вони вішають. Дуб чорний-чорнісінь-кий став, а хоч би одна гілляка вламалася, так ні.

— І досі живий,— каже баба Ликора.— Ніякі грім та блискавка не спалили.

— То, значить, я замість грому? Я замість блискавки? — це дядько Тилимон.

— Спиляй! Зрубай!

— Не я садив — не я й рубатиму... Людський дуб, овечацький...

— Таж по світах видно цей дуб і нас під дубом! По всіх селах кажуть: "І чого Тилимон з Нілою не зведуть дуба?" То коли, як не тепер? Коли колгоспу нема і сільради?

Я слухаю — й не можу втямити: хто така Маруська? Яких червоних та яких білих ота Маруська на віжках та на мотузках вішала на гіллі? Й чому вона спокійно сиділа на гнідій кобилі, й чому співали, щоб дуб розвивався, й чому ту саму пісню співали, співали, співали...

— Я тоді у хрещеної була, за селом,— каже баба Ликора,— а пам'ятаю... Як вогонь, долетіла чутка й до нас... Ми побігли до лісу на гору, щоб з гори поглянути на цей дуб...

— Прокляте дерево!

— А може, душі отих, червоних та білих,— спроквола озивається дядько Тилимон,— і переселилися в дуб, га? В кожній гілляці — й душа чиясь досі живе?

— В кожній гілляці — душа людська? — не вірить тітка Ніла.— А це ж як?

Я дивлюся на бабу Ликору, що покивує віхтем сивої голови, згоджуючись із дядьком Тилимоном.

— А так,— мовить він.— Так, як у добрі старі часи водилося.

— Оце ти, іроде, в такого бога віриш?

— Вірю чи не вірю, а живі душі рубати не стану.

Оцей віковічний дуб — живі душі? Живі душі червоних та білих? Але хто ж вони такі, оті червоні та білі? Дядько Тилимон з тіткою Нілою знають, але не кажуть, баба Ликора знає, але не каже, хоч завжди така балакуча, наче вода в лотоках.

Дивлюся на чорний, ще не завеснілий дуб, може, хоч однісінька душа, коли вона отам є, коли вона там жива, обізветься, прошелестить таємним шелестом.

Але чорний дуб мовчить, сягаючи до неба, єднаючи землю та небо.

БАБА ВЕСНА

Глиняну стіну високої гори поточено дірами-норами щурів, які тут в'ються хмарою, то залітаючи в свої кубельця, то вилітаючи з кубелець. І стріхата хатинка під горою схожа на обтьопане негодою ластів'їне гніздечко, в якому ніхто не живе. Стіни знадвору та в сінях обмальовано мальвами, ці мальви пооблущувалися-поодцвітали.

В стріхатому ластів'їному гніздечку живе баба Весна.

Під житніми колосочками брів у неї — роса на конюшинових квіточках зів'ялих очей. Роса світиться, мерехтить, наче вранці на траві, й така вже та роса ласкава й тепла, що в груди мені хлюпає радість.

Здається, хазяйка тільки й чекала на мене з бабою Ликорою.

— Заходьте, людоньки, заходьте,— сяє лагідним голосом.

А мені так чудно, що і я — людоньки!

Роздивляюсь хатину, а тим часом баба Ликора щось нашіптує на вухо бабі Весні. Через вузенькі розплющені віконця білий світ намагається зазирнути сюди, в гніздечко, яке також розмальовано квітами зсередини: прибляклі мальви та соняшники цвітуть на припіку й на печі, на стіні вздовж ослона. Мало не до стелі громадиться ткацький верстат. І жовту скриню біля верстата в кутку також; розмальовано квітами, схожими на сур-мисті квіти гарбузові, ось тільки вони вишневі за барвою.

— Є в мене свячена вода, є,— каже Весна.

— А в мене ось у вузлику яєчка,— це баба Ликора.

— От і викачаємо з дитини переляк.

Весна бере за іконою, обвитою вишитим рушником, пляшечку свяченої води, кропить мене водою, дає випити, щось шепоче. Спершу я не тямлю, що шепоче Весна шерехкими спитими губами, а потім починаю розуміти окремі слова. З Ликориного вузлика бере біле куряче яєчко, починає мені тим яєчком качати по голові, по шиї, по грудях.

— Йди, переляк, туди, де вітер скучає, піском перевертає...

Баба Ликора дивиться на мене з лагідним смутком у зелених очах.

Весна шепоче, качає яєчко, й мене заколисує її солодкий шурхітливии голос, і якийсь навіть пахучий цей голос, наче гілка розквітлої вишні.

— За другими разами, за божими словами...
За третіми разами, за божими словами...
Зрештою, пошептавши та покачавши яєчко, Весна

розбиває його в склянку, в яку трохи налито води, пильно вглядається, як там у воді жовток тоне на дні, а від нього відділяється білок, і цей білок поворозкою-струмочком здіймається догори, водночас начеб розбиваючись на.дрібненькі срібні пухирчики.

— О, дивіться, дивіться!

Ми з бабою Ликорою пильно вглядаємося в гранчасту склянку.

— Сильно злякалась дитина, ото дивіться, дивіться, переляк з хлопця вийшов.

Я вглядаюсь у склянку, на розбите куряче яйце, намагаючись побачити свій переляк, але не бачу. Може, тому, що я не знаю, який мій переляк, бо ніколи й досі не бачив?

— О, дивіться, дивіться,— аж тішиться Весна,— вийшов! Переляк вийшов...

А я бачу лише жовток, який розплився на дні склянки, над ним пухиряться стьожки білка, від якого дедалі каламутнішає вода. А де ж мій переляк?

Баба Ликора дякує шептусі вузликом яєць, обпатраною куркою, а також дає якісь гроші.

— Ликоро, ти знаєш, я грошей не беру.

Я здогадуюся: скупувата баба Ликора тому й дає, що баба Весна такої плати не бере.

— Ото глядіть, аби переляк знову не вступив у дитину! — каже на прощання хазяйка.

Уже надворі, трохи відійшовши від стріхатого лас-тів'їного гніздечка під глиняною горою, питаю:

— А коли той страх уступив у мене?

— Може, в лісі, хтозна.

Либонь, бабі Ликорі не хочеться балакати, вбік відвертаючись, кладе голову на плече.

— А тепер знову може вступити?

— Хай господь боронить...

Я обертаюся обіч по зеленій вуличці, дивлюся на садки, у яких цвітуть вишні і вже розцвітають яблуні, дивлюся на городи. Хочу побачити отой переляк. Отой переляк, який знову може вступити в мене. Якби його вчасно помітив, то міг би й остерегтись.

Але ні в вуличці, ні в садках, ні на городах нічого такого не бачу, що здалося б мені переляком.

Може, баба Весна лише настрахала для годиться?

А бабиного ластів'їного гніздечка під горою вже й не видно, запало внизу за розбуялими зеленими кущами.

КОРНІЙ ПОТУГА СТРІЛЯЄ

І хто це так голосить, як за покійником?

Жіночий лемент спершу ледве вгадується, ледве долинає, гаснучи десь отам, у зеленому вирі верб, що двома крутими хвилями застигли над сільським шляхом. Та дедалі жіночий лемент дужчає, навіть баба Ликора почула в хаті, бо виходить надвір. Не змовляючись, ідемо з нею за похилені ворота.

Шляхом, що веде від цвинтаря, йде бабина сусідка Надька Срулиха, пригортаючи до грудей якийсь згорток. Щось наче скоцюрбилося в неї на грудях, тільки що?

— Ой дітоньки-лебедоньки...— раптом тонким, як голка, скімленням починає дригоніти голос у баби Ликори...

Взявши мене за руки, попід розквітлими вишнями веде назустріч Срулисі, пильно вглядаючись. І коли здибається з сусідкою навпроти її обійстя, вигукує:

— Тю! І чого це ти, Надько, плачеш?

Губи в Срулихи кривляться, наче дві попечені п'явки, а в кутиках очей — білою сіллю мерехтять сльози.

— Вбив!..

— Хто вбив?

— Корній Потуга.

— Кого вбив? — сіпаються губи в баби Ликори.
Надька Срулиха. ледь розгортає мішечок-рядюжку,

з якої виглядають у білих панчішках чорні лапи собачі, далі з ощиреної пащі вихоплюється висолоплений червоний язик. Осклілі очі вже не дивляться. А мені чомусь не віриться, що вони вже не розплющаться, жду, що тітчин цуцик Реп'яшок ось-ось клацне іклами, заскімлить, крутне хвостом.

І мене починають душити сльози.

— Теперки я зовсім саменька, ой, саменька-самісінька,— знову береться голосити тітка Срулиха. Раптом вона холоднішає-темнішає веснянкуватим обличчям, схожим на випитий горобцями соняшник,

дивиться понад вербами десь далеко-далеко, чи то за сільську околицю, чи в небо, й питає: — Ти чуєш мене, Миколо? Чуєш?

І ми з бабою Ликорою дивимося туди, вдалечінь, куди й тітка Срулиха дивиться, ніби звідти має долинути від звук-від повід ь.

Не чутно відзвуку-відповіді.

— Не почув твій Микола,— тихцем каже баба.

— Не почув? — перепитує тітка.

А я все вслухаюсь, наче ось-ось почую.

— Де ж він почує, коли фронт далеко... Господи, й де той фронт...

Срулиха несе в мішечку-рядюжці свого Реп'яшка на обійстя. Туманіючи зором, береться під грушею копати яму. Нам би ото з бабою Ликорою піти геть (у баби скільки ще роботи на городі непоробленої), але нас наче щось прив'язало на чужому подвір'ї.

— Він у баби Омелянихи вбив собаку,— дивлячись у землю, каже Срулиха.

— В Омелянихи?

— Ну! Омеляниха геть перелякалася: вийшла в сіни, а в сінях її собака лежить. І слід кривавий — у сінях і на стежці. Знать, підстрелив на вигоні, то з вигону собака поповз до хати, до Омелянихи, щоб здохнути коло неї.

— Добре, що в нас немає пса.

— А в Гапоненків як? Сидів дід Гапоненко на лавці під хатою, грівся на сонці, а сучка їхня побігла на ланцюгу до воріт. Корній Потуга встрелив її на ланцюгу. А дід Гапоненко заснув, що й не чув, та й глуха вже тетеря. Проснувся, сучка нежива лежить на ланцюгу, а по ній щенята лазять, бо ж ощенилася недавно. Лазять по ній щенята й молоко в мертвої шукають.

— Чого ж той Потуга озвірів так?

— Озвірів — і стріляє... Це ж його скільки років у селі не було? Сім років десь там сидів у тюрмі, а тепер от на волі, краще б і далі сидів.

— А його батька Михайла, кажуть, так у тюрмі й згноїли, не вернувся, бач.

— Хай би й цього ірода згноїли.
— Але чого ж він собак стріляє?

— Почав із собак — перейде на людей. Зганяє злість. А чого ти зганяєш злість на собаках, га? Собаки в чомусь винуваті? Овечацькі собаки тебе, куркуляко, разом з твоїм батьком у тюрму загнали?... Реп'яшок винен?..

Схлипуючи, бере свого Реп'яшка, загорнутого в мішечок-рядюжку, кладе на дно викопаної ями.

— Я ж його молочком з отакенького пуп'яночка вигодувала.

Мимоволі баба Ликора хреститься, наче на цвинтарі над чиєюсь могилою, потім сипле пригірщ землі в яму. Й так само Срулиха сипле.

— І ти, дитино, сипни...

Я слухняно беру в жменю чорну горошкувату землю, яка з сухим шерехом розсипається на рядюжці в ямі.

— Царство йому небесне...— шепоче Срулиха.— Краще б я вирила яму на того ірода... Й де той Микола? Й хто мене захистить у цьому світі, коли й Реп'яшка не стало?

Від того тітчиного казання мене така жалоба розбирає, що я ще одну пригорщу землі сиплю в яму під грушею.

Наче проснувшись, Срулиха заступом починає загортати в грудях землі свіжу рану, в якій лежить Реп'яшок.

— До кого ж ти лащитимешся на тому світі?..

ФРОСЯ

"А де ж Фрося?" — думаю я.

Баба Ликора гомонить з тіткою Марією і водночас копають город. Вишмульга-ні заступи в їхніх руках сяють язиками білого полум'я. Я сиджу на межі й дивлюся на лелеку, який ширяє над лісом, що підступає до городу. Лелека плавно так ходить у ясному повітрі, ледь-ледь змахуючи крильми, наче повітря саме тримає велику птицю. На сусідніх' городах — також копачі з заступами в руках, а дехто вже й садить картоплю в скопану землю.

По садках цвітуть яблуні та груші, хвилями білого цвіту затоплено село, й звідусюди линутьдухмяні пахощі. Десь неподалік знеможено й солодко б'є соловей. Він уже стомився співати за ніч та за ранок, але ніяк не може стихнути, і срібна пісня булькає та булькає в його горлечку, невидним срібним ланцюгом висить над околицею.

Налітавшись над лісом, лелека знижується і, шугнувши над нами, сідає на тітчину хату в гніздо, що чорніє біля комина. Червононогий та чорнодзьобий, лелека витягує шию, неначе виглядає лельку, що ось-ось має прилетіти з сонячного весняного світу.

Я бачу, як хтось незнайомий зупиняється біля відчиненої на тітчине обійстя хвіртки й дивиться сюди, на город. Якась нужденна та злиденна дівчина з замученими великими очима під попелясто-брудними косами, що спадають на чоло. Постоявши біля хвіртки, вона ступає на подвір'я і йде в хату. Ось і зникає в сінях. Мені аж перехоплює подих: адже ця чужа бачила нас на городі, то чому подалася не сюди, а в хату, де зараз нікого нема? Забувши про все на світі, неклiпливо дивлюся на сінешні двері. Всякий тепер люд вештається по селах. Може, надумала обчистити тітчине майво?

— Тітко Маріє,— кажу,— а в хату вашу якась чужа зайшла.

— Яка чужа? — розгинається тітка Марія з заступом у руці.

— Якась чужа. І вже давно.

Тітка Марія зоставляє встромлений заступ у землі, а сама притьмом дріботить до хати.

— Хто ж то такий? — бубонить баба Ликора.

Ми обоє дивимося з городу на хату — й скоро чуємо звідти чи то крик, чи то лемент.

— Господи, таки злодій забрався!

Баба Ликора, виставивши перед собою заступ, квапиться на подвір'я, а я вже слідом за нею. Страшно й цікаво, бо тітка Марія таки заскочила злодія в хаті, бо я таки вистежив чужу ошуканку.

В хаті — крик і сльози. Кричить і плаче тітка Марія:

— Що ж ти наробила, га?

Загнана тіткою в куток, затуляючи долонями обличчя, наче обороняючись від пасіюватої тітки, злякано щулиться чиясь зацькована постать.

— Бож-ж-женьку мій, що ти накоїла?! — лементує тітка.

— Хто ж це такий? — питає баба Ликора.

— Чи ти не знаєш, хто це такий?

— А не знаю,— каже баба Ликора. Й несподівано отетерілим голосом: — Фросю, це ти?

— Я...— чується з-за долонь.

— А я ніяк не можу втямити, чому ота злодійка, що важила на тітчине добро, каже, що вона — Фрося. А голос — її чи не її?

— Так це ти? — допитується баба Ликора.

— Я... Я...

Голос начебто й справді її, Фросин.

— То забери свої руки, нехай хоч ми подивимося на тебе.

— Боюся...

— І ми боїмося дивитись на тебе, але ж покажися.

Долоні з розчепіреними пальцями поволі сповзають з обличчя, якогось чи то заляпаного, чи подряпаного. Наче його коти пазурами дряпали. Наче його пацюки

їли. Ні, таки не Фрося, хоч і каже, що Фрося. Але ж очі — великі та сині, такі знайомі очі — її, Фросині. Баба Ликора боязко ступає в куток, боязко бере якісь дивні її коси — перекуйовджені, посічені, спопелілі.

— А де твої коси? — питає.

— Чи ви не бачите? — у відповідь.

Тітка Марія починає тіпатися, наче в пропасниці:

— Хто ж це так познущався з тебе, донечко, хто позбиткувався? Де твоя врода ріднесенька, де твоє личко гарнесеньке?

— Та ніхто не знущався, мамо, й чого ви лементуєте?

З голосу впізнаю— таки Фрося! Тільки що ж це з нею, сердегою, сталося, що на ній лиця нема?

— Як же не лементувати,— й собі схлипує баба Ликора.

— То я сама.

— Сама? — в один голос вигукуємо всі втрьох.

— Бо сама.

Фрося рішуче зводиться з ослона, виходить посеред хати, гнівна і якась недобра, зовсім не схожа на саму себе, завжди усміхнену та

ласкаву. Стає посеред хати, вовчкувато глипає. Мовляв, дивіться на мене, дивіться та миріться з такою, яка є.

Тітка Марія цідить сльози на темний, поораний зморшками твар і мовчить у глухому материнському розпачі, то допитується баба Ликора:

— І чим же ти, Фросю, так виквацяла собі лице й посікла коси, що стала страховидло страховидлом?

— А травами всякими та корінцями... Дівчата дали... А вони від баби Весни довідалися, баба Весна все знає.

— То ще хтось так познущався з себе чи ти саме-нька?

— Олена Хміль разом зі мною... А Галя Порхун злякалася...

— І чого ж це ви так?..

— А того! — раптом кричить Фрося, й геть зовсім міняючись на обличчі.— Хіба не чули, що було на Го-лендрах? З тією нещасною дівчиною? Не чули, що з нею німці зробили, як познущалися? А вона теж була га-ар-не-е-есенька! Тому й познущалися, що га-арне-е-есень-ка! Чи ви хочете, щоб і зі мною так? А я не хочу, не хочу! Й Олена Хміль не захотіла.

— Та отямся, що ти кажеш! — сплескує руками баба Ликора.— Хто ж хоче горя на твою голову? Хай господь милує.

— Чи ви хочете, щоб нас у Німеччину погнали?

— Не доведи господь!

Заридавши, Фрося обіймає мене за плечі, й на мою голову капають її гарячі сльози. Я тремчу від тих сліз, наче опечений, так мені жаль Фросі. Жаль, що ось зараз вона плаче, жаль, що таку наругу над собою вчинила, жаль, що сама позбавила себе дівоцької вроди.

— Ти вже не маленька,— зрештою, сумно озивається тітка Марія.— Живи своїм розумом, а не позиченим.

— А ви, мамо, не гнівайтеся, що я так,— благально каже Фрося.— Від вас моя врода, від вас, дякую, але що ж мені робити, коли такий світ настав? Простіть мені, грішниці, простіть.

Зітхнувши, тітка Марія йде на город, слідом за нею поволеньки рушає баба Ликора. І я б пішов з ними на город, та як ти підеш, коли Фрося вчепилася в мене й не відпускає, наче я для неї — останній порятунок.

ТІТКА СЕКЛЕТА З КОРОВОЮ І ЛІТАК

А день такий, мов великодня писанка. Либонь, це я вловив думку баби Ликори, бо де мені самому до такого додуматися.

— Куди це ти, Ликорцю, йдеш?

— А по глину йду в глиняники, Секлето, по глину.

— Справді по глину?

— По глину, по глину... Хата досі стоїть не обшма-рована, а хто її обшмарує, як не мої руки?

Ми спиняємося в кучерявому від верболозів ярку, в якому блакитною дівоцькою биндою синіє струмок.

— А ти, Секлето, пасеш корову?

— Пасу, пасу.

Руда, мов оберемок осіннього вінниччя, Секлета тримає в руках довгий мотузок, а на мотузку — червона корова, в якої один ріг закручено догори, а другий закручено донизу. Вуха в корови — наче лопухи, а на лопухах — мухи. Червона кліпає повіками, прислухаючись до балачки.

— І досі її хазяїн не знайшовся?

— Як здибала в лісі, то й досі нема хазяїна.

— Добре доїться?

— Доїться, трясця її матері,— чомусь лається Секлета.

— Бачу, ти її з мотузка не спускаєш.

— То вона мене з мотузка не спускає, окаянна.

— То прожени, коли така клята-проклята, всі знають, що така. До справної молочниці давно хазяїн знайшовся б.

— Еге, прожени... А коли хазяїн таки знайдеться, що скажу йому? — бубонить Секлета. — Хай крутиться хвіст на обійсті...

Глиняники жовтіють зовсім близько, а біля глиняників — і скотомогильник. Про скотомогильник у селі розказують усяку страховину, але з бабою Ликорою йти сюди не лячно. Вже видно біле та зчорніле кос-томаччя в бур'янах, а довкола та вгорі важко перелітає гайвороння.

Зітхнувши, баба Ликора береться сапою нагортати глину в мішок, а я приглядаюся до бджолиних гнізд, поточених у стінах глиняників. Пальцями відколупую шматок сірої сухої землі, схожої на земляну вощину. У кругленьких чарунках — рештки зотлілих лялечок, ці чарунки пахнуть пергою, медом та воском, але самого меду немає. Зненацька мене поймає гостре бажання скуштувати меду, і я починаю якимось черепком колупатися в глиняній стіні, видряпуючи щільники, але в них немає ні бджіл, ні меду, хіба що зотлілі рештки личинок.

І зненацька я чую гудіння бджоли.

Шукану бджолу очима поблизу в глиняниках, але не видно. Й гудіння бджоли вже обертається на гудіння джмеля, який поближчав, тільки де ж він?

Ген якась цятка, тільки чому цятка так далеко? Так високо в небі? Гудіння джмеля дужчає, джміль має двоє крил і тупого носа, який блищить на сонці. Вмить я здогадуюся, що це літак, і мене пронизує гостра цікавість.

— Бабо,— кричу я,— літак!

Баба Ликора випростується й починає хреститись, бо вона завжди хреститься, коли нечиста сила являється перед нею в несподіваній страшній подобизні.

Літак знижується та більшає, і тепер гуркіт його зовсім не скидається на басовите гудіння джмеля.

— Бабо,— несподівано кричу,— льотчик у літаку! Льотчик!

Через прозору кабіну вгорі в літаку видніє якась похмура та зловісна льотчицька голова в льотчицькому шоломі. Ось ця голова ледь-ледь повернулася вбік, наче звідти, з височини, льотчик дивиться, що коїться

тут, на землі. Мені здається, що він бачить і мене з бабою в глиняниках поблизу скотомогильника. Й рука моя сама злітає догори, щоб помахати льотчикові, та зразу ж і опускається.

На крилах літака — чорні хрести, схожі на павуків.

І знагла чуються постріли...

Літак, нахилившись носом уперед, уже поминувши мене з бабою Ликорою в глиняниках, стріляє вздовж по кучерявій від верболозів балочці, по якій дівоцькою стрічкою блакитніє струмок. Я бачу, як від гуркоту літака й пострілів біжить тітка Секлета. Бо ж налякалася, бо ж хоче втекти від них.

Тікаючи, тітка Секлета не випускає з руки й мотузок, а тому разом з нею біжить червона корова.

Ось літак перелетів над ними, вже й над Овечачим. Тітка Секлета зупиняється, а корова злякано крутиться довкола неї на мотузку. В тітки Секлети — перекошене від люті й страху обличчя, вона щось кричить і погрожує кулаком у небо.

В цей час німецький літак ген-ген у небі понад Овечачим виписує коло.

— Господи, спаси й помилуй,— хреститься баба Ликора. Й стусає мене в плече: — Ану лягай хутчій, лягай!

Я випручуюся, тулячись до кручуватої стіни глиняників, а баба Ликора кричить якимось не своїм, охриплим голосом:

— Секлето, пусти корову!.. Пусти корову!..

Й сама падає долілиць у лопухи та череду, затуляючи долонями вуха.

Виглядаючи з глиняників із-за трав'янистого пруга, я бачу, що німецький літак від Овечачого летить назад, прямо на нас. Бачу також, що тітка Секлета сердито шарпає за мотузок, але її червона з чотирьох ратиць упирається, наставивши хвоста німецькому літаку.

Рев літака все ближче, й ось-ось ударить стрільба з неба.

Й тоді червона корова схарапуджено кидається у верболози, вбік, тягнучи за собою тітку Секлету. Тітка Секлета спотикається, колінкує, але міцно тримає обома руками мотузок. Стріляючи, гуркочучи, літак проноситься над нами. І я заплющуюсь. А розплющуюся від голосу баби Ликори:

— Ой, убило, вбило...

Наляканий стогоном, схиляюся над бабою, шарпаю за лікті, за плечі.

— Бабо! — кричу страшно, бо й що, коли її вбило?

— Устрелив мене, встрелив...

І раптом я здогадуюсь, що бабу не вбило:

— Таж ви балакаєте, бабо! Живі?

— Жива, кажеш?

Вона важко перевертається, обтрушує порохняву зі спідниці та з куфайчини. Але не зводиться, так і сидить на землі. Очі в неї посоловілі, сліпі.

— Знать, Секлети вже нема в живих.

Дивлюся в балочку — й кричу, хоч баба зовсім близько:

— Жива Секлета! Й корова жива!

Тітка Секлета і її червона корова стоять у верболозах.

Баба Ликора намагається звестися, але ноги в неї підгинаються, й вона безсило валиться на глину.

— Оце помастила хату, — шепче, — оце обшмарувала.

Таки спинається навколішки, дивиться понад моєю головою посоловілими безтямними очима — й шепоче:

— Спаси й помилуй, спаси й помилуй...

Небо за моєю спиною знову реве літаком. Баба Ликора шарпає мене за штани, я падаю в лопухи та в череду, а баба падає на мене. Над нами реве літак, цього разу неймовірно довго реве, наче й не летить, а стоїть у небі на одному місці. Потім чується стрілянина. Баба Ликора на мені здригається, наче по ній молотять ціпами, й страшно, крізь зуби, стогне.

— Бабо! — хочеться крикнути мені.— Бабо, ви живі? Не вмирайте!

Але не можу крикнути, бо нема чим і дихнути.

Зрештою, западає глуха тиша, але ми з бабою лежимо й ждемо, що знову ревтиме літак і стрілятиме. А може, баба вже нежива? Затамувавши подих, прислухаюсь: ні, сопе й дрібненько-дрібненько тіпається.

Перелякані, запилюжені, ми навкарачки відсовуємося одне від одного.

— Я вже й на тому світі побувала,— каже і дивиться на мене так, наче не впізнає.— Ой, дитино, дитино... Що там? Я й виглянути боюся. А ти не боїшся?

Хоч мені самому страшно зводитися з бур'янів у глиняниках і виглядати на світ божий, але ж мушу, баба просить. Зацьковано поглипуючи довкола, втягуючи голову в плечі, таки випростуюсь, виглядаю в балочку.

— Бабо! — кричу.— Бабо?

— Що? — дивиться переляканими очима.

— Ви подивіться!.. Подивіться!

Крекчучи, вона таки зводиться — й несказанно торопіє:

— Та не може бути!

У верболозах над синьою биндою мілкого струмка стоїть тітка Секлета, тримаючи на мотузку червону корову. Червона корова пасеться на траві, а тітка дивиться в небо. Либонь, жде німецького літака. Але літака ніде не видно: небо над Овечачим, над полями та над лісом чисте-чистісіньке.

Баба Ликбра бере мішечок з глиною," мене за руку — й гайда.

Спершу я наміряюся звернути в балочку до тітки Секлети, бо так ото кортить подивитись на неї та на корову, що пасеться спокійно. Хочеться побачити під ногами сліди куль, якими прошито землю. Але баба Лико-ра

смикає мене за руку, аби до села повертатись навпрошки полем, хоч так і далі.

Йдемо збур'яненим полем, звідси тітку Секлету з червоною коровою в балці не видно, а баба Ликора бубонить:

— Не можна до Секлети, не можна... А коли знову отой крук нагряне, га? За нами не поженеться, бо в нас глина, а знову поженеться за Секлетою, бо в неї корова. Ой дурна ж яка, дурна, аж світиться. Вхопилася за чужу корову — й тримається. То що тобі дорожче — твоє життя чи чужа корова? Матимеш життя, то ще не одну чужу корову здибаєш, бо час такий наспів, а то й, диви ся, на свою розживешся, хоч де тобі розжитися...

ПРОВОДИ

Великдень минув, проводи.

Баба Ликора ставить біля зеленого горбика ло-зинового коша, знімає білу пілку, якою згори зав'язано коша, а вже звідти дістає полотняний вишитий рушник. Цей полотняний білий рушник лягає згори на могилу, з якої на світ божий проткнулися міцні та гострі стебла півників. Потім на рушник лягають крашанки, фарбовані в цибулинні, а також фарбовані в чомусь ядучо-синьому. Біля крашанок стають дві малі й пухкі пасочки, зготовлені на курячих яйцях. Потім — миска з колотухою. (Хоч у баби Ликори немає не те що корови, а й кози, проте вона в сусідів випросила сметани та сиру на колотуху, бо треба ж — проводи!) Виринає з коша й полумисок з курячою печенею, на яку баба Ликора не пошкодувала курку, яка вже перестала нестися. Далі — дерев'яні ложки, политі блискучою поливою, на денці кожної ложки намальовано яскраву вишню.

Баба Ликора молиться, склавши руки на грудях, і на її запавутиненому зморшками обличчі спалахує блаженний вираз.

Довкола на кладовищі — людно, проте не гамірно. Голоси якісь притишені й лагідні, глибокі й задушевні, мовби кожним такі голоси береглися про сьогоднішнє свято. На теплому шарпливому вітрі тріпоче зелене, майже прозоре листячко на березах, з вишень облітає цвіт — на могили та на людей, від розквітлих яблунь хвиля за хвилею котяться духмяні пахощі.

І хоч не на всіх могилах, та на багатьох розстелено рушники, а на рушниках — виставлено крашанки, паски, хліб, миски, полумиски, макітерки, горнятка.

Скраю кладовища поміж могилками ходить батюшка з півчими. У батюшки — біла куделя тонкорунної бороди, блискучі ризи, що сяють яскраво. Над батюшкою похитується важке шумовиння хореньок-корогов, на яких — лики святих, задуманих і статечних. Лунають голоси півчих — жалібні й тремтячі, від них на душі тривожно й солодко.

— Людоньки, людоньки, давайте разом рушники простелимо, щоб укупі сісти...

— Постривай, Маріє, нехай батюшка відправить.

— Та чим ми батюшці на заваді?

— Е-е, Маріє, таж батюшка править.

З низьких журливих хмар накрапує дощик. Ледь-ледь накрапує, а краплини дрібні, мов мак, і теплі.

Батюшка з півчими, йдучи поміж могил, зупиняється то в одному місці, то в іншому. Бере від жінок заяложені книжечки-пам'ятки, розгортає, глибоким грудним голосом зачитує імена — й виводить протяжно:

— Господу богу помолимося!..

І півчі дружно та злагоджено підхоплюють слідом за батюшкою.

Ось уже батюшка біля нас — і баба Ликора моторно та запопадливо подає йому й свою книжечку-пам'ятку, яку дістає з-за пазухи.

— За померлих... на водах потоплених... за убієнних... За Варвару й Івана... за Миколу й Дмитра... за Настю й Мотрю... за Каленика й Оляну...

Батюшка поспіхом, одне за одним, називає імена, либонь, навіть не заглядаючи в обстріпану книжечку-пам'ятку, наче він їх усіх знає з пам'яті. А я зачаровано дивлюся на корогви-хореньки, що погойдуються над голомозою батюшчиною головою, і на отих святих, які, здається, все знають і все розуміють, а знають і розуміють так багато, що аж мороз по шкірі продирає.

Батюшка з півчими далі йде поміж могилами, а над їхніми головами пливуть вигаптувані на корогвах-хореньках святі.

І тоді баба Ликора, тітка Марія, Секлета, Срулиха та інше жіноцтво неквапливо, з хазяйською гідністю гуртом свої рушники стелять один до одного, так що скоро на зеленій траві біліє начеб один великий вишитий полотняний рушник, заставлений усім тим, хто що прихопив з собою.

Коли батюшка з півчими йдуть з кладовища, обіч цього довгого рушника всідаємося, підібгавши ноги. А хто не може підібгати ноги, стоїть навколішки. А хтось грудьми і лягає на землю, встромивши голову поміж мисок та полумисків.

Я не тямлю, що сьогодні коїться на кладовищі, проте мені страх як цікаво, і якась щемлива, натхненна тривога поймає моє збуджене єство.

Хто такі Варвара та Іван, Микола та Дмитро, Настя та Мотря, Каленик та Оляна? Батюшка з півчими пом'янули їх, помолилися за них. Я їх ніколи не бачив і не знаю, але почуваюсь так, наче вони десь чи поряд, чи недалечко, почуваюсь так, наче неодмінно повинен знати їх, бо знають же їх і баба Ликора, і тітка Марія, і Секлета, і Срулиха, і всі-всі інші знають. Якась загадка, якась таємниця пронизує мою свідомість, але я не можу проникнути в цю загадку-таємницю.

Я ніколи не бачив баби Ликориного батька, я ніколи не бачив баби Ликориної матері. Ось їхні могили, рядочком, а на могилах дерев'яні хрести, потріскані, сірі. Я дивлюся на ці хрести, на квіти, що ростуть з землі, й не можу втямити: чому хрести, чому квіти?.. Чому так багато зібралося на кладовищі овечацьких людей, наче вони сюди поприходили в гості до тих, кого вже немає? І не тільки розмовляють про тих, кого нема, а й начебто розмовляють з тими, кого нема?

А вони чують усіх нас?

І що це за бесіда така велика, в якій розмовляють живі з покійними, чуючи й тямлячи одне одного?

— Дитино, бери-но крашанку.

— Ось пригощайся пиріжком з отробою.

— Колотухи скуштуй...

Жіночі руки звідусюди простягають як не крашанку, то пиріжок, і важко від чогось відмовитися, бо ж весь час хочеться їсти.

— Ходімо,— зненацька чую з-за своєї спини голос Тарапатого.

Ходімо так ходімо, я й не питаю куди.

Тарапатий іде поміж могилок, поміж камінних надгробків та дерев'яних хрестів, іде поміж поминальників — і йому подають усяку всячину. Тарапатий набиває кишені, вже скоро й пазуха в нього віддувається від добра.

— Проси! — нашіптує мені на вухо, бо мені чомусь не подають.

Але як я проситиму, коли в мене язик не повертається в роті?

— Отам ти був? — показує Тарапатий на яр, до якого прилягає кладовище.— Ходімо.

Тут кладовище й зовсім старе-престаре, багато всохлих вишень та акацій, якісь вивернуті камінні брили з вибитими на них глибокими написами, посновані синьооким барвінком позсувані могильні горбики, на яких нема ні хрестів, ні надгробків. Бузина, кропива6 павутиння — і ось уже темніє яр, а на краю...

А на краю яру — вирва.

— Це від бомби... Ото як німці бомбили завод...

— А що там?..

— А то від старих могил таке полишалося... Вирва — наче глибока рвана рана в грудях землі,

і крізь цю рану видно те, що земля ховає в собі: дошки з потрощених домовин, зотліле дрантя, кістки.

— Давай пориємося там,— каже Тарапатий.

— Де? — не розумію.

— А в ямі.

— Чого там ритися?

— Ти не знаєш? Може, щось знайдемо.

— Знайдемо?

— Ото чудний! Таж у могилу цокійникам усяке добро кладуть!.. А-а, та ти боягуз! Ти боїшся...

Я й справді боюся лізти у вирву, справді боюся порпатися в отій розверстій ямі.

— Ех ти! А знаєш, як можна нажитися? Є такі, що наживаються.

— На чому наживаються?

— Таж на чужих могилах, на чому ще... Там і золото, і все...

В оцій вирві на краю кладовища — золото? Золота я ще ніколи не бачив, а тому дивлюся вниз, сподіваючись побачити. Марно.

Тарапатий, здається, ось-ось скочить донизу — і я йду геть.

— Усього ти боїшся,— наздоганяє Тарапатий.

— Я не боюся... Я не хочу...

— Повідношу оце додому,— показує Тарапатий на свої кишені та на пазуху, що віддувається.— А потім знову прийду.

Баба Ликора зустрічає мене словами:

— О, пропажа знайшлася.

Обіч довгого, простеленого на землі рушника вже й по чарці горілки випили, бо лиця розпашілися маками, а голоси потужавішали й шелестять, як перед грозою листя на вітрі.

В жіночому гурті сидить Ярина Васюхно й плаче, а її заспокоюють:

— Отако й кладовище заллєш сльозами.

— Може, хтось і прихистить Ілька, світ не без добрих людей.

— Може, Ілько до села добирається, а хіба легко дитині своє село знайти?

Ярина Васюхно витирає сльози й дивиться на шлях за кладовищем, наче там сподівається побачити свого Ілька. І я мимоволі також лечу поглядом на шлях.

— Охо-хо-хо! — тяжко зітхає Ярина Васюхно й кусає зубами кулак, аби хоч так погамувати сльози.— Ото хоч пом'яну його тут на кладовищі.

— Та чого ж поминати, коли й могилки його тут нема!

— Пом'яну — й легше на душі стане.

— Живих не поминають.

— Живих? Та вже рік, як загубився, як нема.

— Війна — спробуй доберися до матері.

Ярина Васюхно, туманіючи зором та раз у раз при-кусуючи губи, розказує:

— Ото нагостювалася в сейри, ото нагостювалася! Й треба ж було повіятися до неї та ще й дітей узяти. А як могла не повіятися, коли в кожному листі пише: приїдь і приїдь, не бачилися давно, чомусь нездужається. Справді, очуняла трохи Килина, як ми явилися... Ой, Лебедин отой! Що там коїлося... Скільки там перемучилася, поки білети взяла. А люди, люди! Поїзд прийшов, ну моя мала Олька й скочила в тамбур. Тоді я до Ілька, що стеріг коша на вокзалі. Впхнула коша, сама влізла, поїзд рушив, а Ілько й зостався. Хотіла на ходу з вагона вискочити, а як вискочиш, коли людиська кругом, і ти — як у могилі. То вже на якійсь станції видряпалася з вагона, поки добралася до Лебеди на — час минув, нема дитини. Бігаю по станції, кричу, нема Ілька. Весь Лебедин оббігала — нема. Знов до сестри поїхала в село, може, там, думаю, а його нема. Пішла я по селах, питаю, може, хто бачив, хто чув, — ніхто не бачив, не чув. І вже війна, то де його шукати. Подалася додому, якось добралася, ні жива ні мертва. Добре, хоч Ольку застала вдома. Хоч мала дитина, а не загубилася, сама знайшла дорогу додому, та й люди помогли.

Ярина Васюхно вмовкає — і перегодя:

— То як мені тепер жити, га?

— Живи, Ярино, живи,— радять їй,— і сподівайся, бог не без милості.

— Бог не без милості, а людина не без долі.

— Десь він добирається до матері, не забув.
Ярина Васюхно тужливо дивиться на мене:

— Ось такий самий і мій Ілько.

І переводить погляд на шлях за кладовищем, наче там сподівається побачити когось.

Дрібен дощ наче ж давно й не крапає, але в жінок як не на лицях, то в очах — мерехтлива роса.

Світяться цвітом яблуні та груші поміж могил, сяє зелена трава, золота кульбаба пропікає ту молоду зелень, а в душі моїй щось тоненько плаче та плаче...

ТАРАПАТИЙ

Баба Ликора каже, що в кожного в нашому Овечачому є скриня, і ця скриня кожному дісталася в спадок.

— До Срулихи в хату заходив? А до тітки Секлети? А до нашої Марії? А до нашого дядька Тилимона?.. Та нема людини, щоб без скрині!.. Думаєш, куди кожне живе? Та в свою скриню! Думаєш, звідки кожне живе? Та зі своєї скрині!.. Е-е, не журися, не журися, й ти матимеш колись свою скриню.

— Де ж я візьму?

— А моя дістанеться тобі!.. Скриня в кожного — як голова на в'язах: чим повніша скриня — тим розумніша голова, чим розумніша голова — тим повніша скриня.

Позираю то на бабину голову, то на скриню, й чомусь вони видаються мені зовсім не схожими. Знаю, що в бабиній скрині всякого добра не так багато, зате в голові її посивілій стільки мудрості, що ніяка скриня не годна вмістити. І я лукаво всміхаюся: мовляв, не вдасться мене ошукати, бабо Ликоро, й не старайтеся.

— Ось у Тарапатого,— кажу,— ніякої скрині в хаті нема... Нема?.. А голова в нього розумна. Розумніша й за скриню в Срулихи, і в тітки Варки, і в нашої тітки Марії!

Хочу сказати, що голова ,в ТарапаТого розумніша й за нашу скриню, та прикушую язика: а що, коли Ликора образиться за свою скриню?

— Е-е, Тарапатий...— озивається вона.— Хіба в своїй хаті живе? Може, трохи і в своїй, але більше по людських хатах. А по людських хатах — скрині та скрині, ото він немов чужими скринями багатий, чужим розумом... Звідусюди має потяжку.

— Чого ж він по хатах чужих живе? В нього є своя хата.

— Своя хата є в нього, але в своїй хаті нема бать-ка-матері, то він по людях овечацьких, то люди ове-чацькі заміняють йому батька-матір.

— І ви так само?

— І я так само заміняю батька-матір... О, про вовка помовка... Біжить!

Справді, під вікнами вихор вихориться, стугонить у сінях, відчиняє хатні двері — із цього наглого літнього вихора вроджується Тарапатий. Ми з бабою Ли-корою своєю балачкою наче накликали і вихор, і Тарапатого.

Зараз він схожий на житній кулик соломи, вирваний бурею десь зі стріхи: сорочка стовбурчиться, руки розчепірилися, вуха капловушаться, чуб костричиться, очі колющаться!

А попереду Тарапатого в розчепірених руках — велика риба, завбільшки така, як він сам.

— Це ти дідька зловив чи сома? — дивується баба Ликора.

— Він би мене зловив, якби я його не зловив... Смажте і варіть!

Так сказавши, Тарапатий випускає з рук великого сома на долівку, й риба ворушить вусами та б'є хвостом, наче пливе.

— Живцем смажити? Чи я з ним упораюся?

Баба Ликора бубонить-туркоче, мов щасливий голуб, а ми з Тарапатим виходимо надвір. Сяючи дивною понурою гордістю, він уже не схожий на розкуйовджений житній кулик соломи, вирваної бурею з чиєїсь стріхи.

— Що я тобі скажу...— озивається.

ТараПатого завжди цікаво слухати, бо він скрізь бігає, все бачить і знає. Баба Ликора про нього каже: "Він весь у новинах, наче собачий хвіст у реп'яхах".

— На отой дуб...— показує на овечацький віковічний дуб, що темніє ген-ген, де має бути обійстя дядька Тилимона,— на самісінький вершок не можна забратися.

— А чом?

— Не можна... Там, високо-високо, є гніздо, знизу й не видно... Гніздо шуліки... Як починаєш лізти вгору, шуліка нападає і б'є дзьобом, відганяє від гнізда.— Заголює руку й показує рубець вище ліктя.— Бачиш? Я вчора спробував здертися вгору, то шуліка збив мене звідти, добре, що я живий залишився. Не віриш? То побігли...

Й ми біжимо Овечачим до віковічного дуба. Біжимо, задираючи голови, шукаючи в високостях шуліку, який весь час стереже гніздо на дубі.

— О, подивися!

Спиняємося — у високій бляклій блакиті чи то завмер, чи то пливе чорний хрестик. Маленький хрестик чорніє над селом у такому небесному глибу, що ледве й видно. Чи не той самий, який уже доводилося бачити раніше?

— І він нас бачить? — питаю.

— Аякже, всіх бачить!

— І ворогів, що здираються до гнізда?

— Мене ж побачив!

Дивимося й дивимося на хрестик-шуліку в піднебессі, аж поки розбуджує окрик:

— Агов, козаки! Поїхали зі мною!

Дядько Тилимон сидить на грабарці, вимощеній соломою та застеленій мішечком, а в руках тримає віжки. Лице в нього жовте, як вощина, й веселі добрі очі скидаються на двох волохатих джмелів, що крутяться біля вощини.

— Поїхали зі мною по лозу...— І сміється:—Самі наріжете, аби було чим ото шмагати вас по грішних місцях.

Мить — і ми вже в задку грабарки, що котиться білою дорогою з Овечачого, а колеса залізними ободами цокотять так, наче зуби.

— Дайте віжки! — просить Тарапатий у дядька Тилимона — і вже віжки в його руках, і він уже кричить: — Гаття, вйо!

Грива в коня здіймається хвилею, хвіст вигинається сурмою.

— Ох і бідовий ти! — підхвалює Тарапатого дядько Тилимон.

Овечаче вже позаду, поле між селом і лісом уже позаду, ми в'їжджаємо в ліс, наче в глибоку зелену річку, й тепер їдемо дном цієї річки, де зусібіч стоять світлі дерева в рясному пташиному щебеті. Дядько Тилимон, помагаючи Тарапатому, також посмикує віжками, й через якийсь час гуркітлива, балакуча грабарка, скотившись із пагорба, пливе поміж верболозів, а за верболозами дзеркальними сплесками там і сям спалахує вода.

Зрештою, дядько Тилимон бере віжки в Тарапатого, зупиняє коня, й ми з грабарки пірнаємо в лугову траву, а трава — по пояс і по шию. Дядькові Тилимонові — за коліна, а коневі — тю живіт, і кінь водить пухнастим хвостом по квітучому волоттю трав, наче мітелкою.

Дядько Тилимон раптом обіймає Тарапатого й розчулено каже:

— Ех, який ти хлопець, який ти хлопець!

Від несподіванки в здивованого Тарапатого очі спалахують, як дві лугові квітки.

— Пустіть, дядьку... Я не звик, пустіть...

— Ось дивлюсь я на тебе — ох і бідовий, нема бідовішого за тебе в нашому Овечачому. А не пропав — і не пропадеш, бо корінь у тебе такий, що не вирвеш.

— Та чого це ви з руками? Пустіть, бо задушите.

— Як жалко, як жалко! Що твої батько й мати зараз тебе не бачать і ніколи вже не побачать, як ти виростеш.

Тарапатий аж синіє, стає схожий на колючий будяк — і таки виривається. Він так блимає на дядька Тилимона, що спопелив би. А той посміюється:

— Ох і дикий, ох і неприручений. Ого, не підступися! Та життя тебе ще замісить, хлопче, ще спече з тебе калач... А тепер до діла! Погляньте, скільки тут лози, погляньте, яка славна! Хто мені поможе, як не ви, нарізати лози на колиски? Хоч і веремія тепер страшна, хоч і нема від кого народжувати дітей, але ж діти — це таке насіння, що не питає, саме сіється й саме родиться. А хто настарчить колисок? Ну, добре, дядько Тилимон, поки ниньки живий. А завтра чи позавтра, коли не стане дядька Тилимона? Ви, хлопці, вчіться та переймайте вміння.

Обличчя в дядька Тилимона коржавіє, бо він з доброго дива починає гніватися. З жовтої шкіряної торби, в якій у нього дзеленчить усякий інструмент, дістає невеликі ножики з увігнутими всередину, запалими лезами, а тому ножики схожі на хижих худих рибок.

— Беріть... І ходімо, я покажу, як різати лозу.

— Я сам знаю,— каже Тарапатий.

— Знаєш? Коли ж це тобі доводилося різати лозу на колиски? А-а, знаєш, бо сам колись колисався в лозиновій колисці!

Дядько Тилимон піддобрюється до Тарапатого, але той на лиці чомусь і досі темний, наче з комина виліз.

Узявши ножа, ступає вбік від грабарки, а ми вдвох стаємо перед кущем сивого верболозу, що порскає від землі навсібіч гінким віттям. Дядько Тилимон примружує то ліве око, то праве око, милуючись кущем, і питає:

— То схожий цей кущ на колиску?

— Та це ж кущ! — сміюся.

— Е-е, не тямиш ти...— Він обходить довкола куща, лице його грає вдоволеним усміхом.— Не кущ, а колиска. Та тут кожна лозинка як струна. Співуча!

Дядько Тилимон торкає раз і вдруге хистку лозину пучкою пальця, лозинка плавно погойдується.

— Чуєш? — питає.

Торопіючи, знизую плечима, бо таки нічого не чую, а тому вражено поглядаю то на хистку лозинку, то на дядька Тилимона. Але ж він би не казав, якби сам не чув, отже, таки чує її спів.

То чому ж я не чую співу лозинки?

— Ось так, ось так! — Гострим ножем-рибкою він стинає одне стебло за другим.— А ти чого не берешсядо діла?

Перша лозинка опиняється в моїх руках, але чому здавалося, коли стинав, і здається зараз, що вона плакала й плаче?

— Та ти робиш, як мокре горить! —дорікає дядько Тилимон.— Поглянь на Тарапатого, у нього вже ціла колиска в руках...

У руках Тарапатого вже ціла колиска? Дивлюся, а в нього хоч і не колиска, зате добрячий пук лози, несе до грабарки.

В мене де й береться сміливість, і тепер я вже не остерігаюся стинати лозу, складаючи стебло до стебла на купу біля великого куща ведмежого вушка. У великих жовтих квітках згори донизу кущ ведмежого вушка схожий на велику розлогу дзвіницю, що горить жовтим полум'ям.

— Чуєте, хлопці? — розпашівся дядько Тилимон.— Я ще навчу вас і колиски плести, не я буду, коли не навчу. Ого, скільки вже втяли! Може, прихлянули? То в мене й підкріпитись є, давайте підкріпимося.

Кінь собі пасеться у хвилях сиво-зеленої трави, а ми всідаємося під грабаркою в затінку. Дядько Тилимон дає по скибці хліба, по кілька пелюсток тонко накраяного сала до хліба. До колеса прихиляє пузатенький глечик з дзьобиком, а в глечику біліє латка молока в пухирцях молодої сметани.

Ми полуднаємо.

— По Овечачому — скрізь мої колиски,— розказує дядько Тилимон.— А буває, що віддаю в Нову Греблю, чи у Вівсяники, чи в Забару. І ви навчитеся, хлопці, і ваші руки наберуться розуму до колисок. Бо нема такого, хто б не вигойдався, не виріс у колисці.

— А я не пам'ятаю,— понуро озивається Тарапа-тий.

— Що не пам'ятаєш?

— Чи я виріс у колисці.

— Та виріс у колисці, виріс,— щиро сміється дядько Тилимон.—У моїй колисці, оцими руками сплетеній. Як було? Твоя мати послала твого батька до мене, аби твій батько в мене попросив колиску. Завів я твого батька до клуні й кажу: вибирай. А в мене там по стінах на кілочках висіло кілька готових. То він давай перемацувати — одну, другу, третю, ніяк вибрати не годен. Оцю бери, кажу, оцю! Батько твій узяв колиску в руки, розглядає. Вона співає, кажу, коли гойдається, ото гойдатимете колиску — й не почуєте, як плаче немовля, бо колиска весь час співатиме колискової... Чи ти вже забув?

Здається, Тарапатий ось-ось кивне згідливо головою, та не киває, тільки недовірливо блимає неклiпливими очима:

— Скажете, що й ви у колисці гойдалися? — мовить Тарапатий.

— Бо гойдався.

— І пам'ятаєте?

— Авжеж, пам'ятаю!

— Може, в тій колисці, яку самі своїми руками сплели?

Дядькові Тилимонові так подобається жарт, що він ладен розцілувати Тарапатого, але той остережливо відсувається далі під грабарку.

— Е, тобі пальця в рот не клади, хлопче... Такий спритний, що й куцому зайцю зумієш хвоста зав'язати... Ось послухай лишень і запам'ятай. Бо коли я не розкажу, то більше ніхто не розкаже... А чи й не треба розказувати? — вагається дядько Тилимон.— А дідько його знає...

Надпивши молока з глечика, ставить дзьобатий глечик знову під колеса грабарки. Й ліктем так опирається об землю, наче ось-ось знову зведеться й подасться різати лозу.

— Дядьку, ви розкажіть! — просить Тарапатий, наче злякавшись, що той передумав.

— А не злякаєшся?

— Я не боюся нічого.

— Ну, то слухай...— І дядько Тилимон знову замовкає. Лізе в кишеню, дістає куриво — й тютюновий гіркий дим снується під грабаркою.— То слухайте...

Ми слухаємо, а він мовчить. І від дядькового забарного мовчання холодок тривоги поймає нас. І ми з Тарапатим озираємося мимохіть довкола, наче тривога прийшла сюди на літній луг понад блакитною річкою — і цю тривогу навіть можна побачити в траві поміж кущів.

— Та й дядько Тилимон — до Тарапатого: /

— Не знаю, чи тобі можна й казати про твоїх батька й матір, про Григора й Ганну...

— Кажіть...

— Ой, не знаю.

Й тоді Тарапатого наче щось кидає, він хапається пальцями за розхристану сорочку дядька Тилимона:

— Ви кажіть, чуєте, кажіть І Я вже всякого наслухався, а ви мовчите! Хочу ще й від вас почути!

— Тю, біснуватий! — Дядько Тилимон відриває його пальці від грудей. — Ще задушиш... А що ж ти знаєш, га? Може, й пам'ятаєш?

— Не пам'ятаю, бо не бачив, спав тоді в баби Стьопи. А прийшов додому — хата навстіж, ні батька, ні матері... Баба Стьопа казала, і всі потім казали, що їх забрала чорна машина.

— Таж чорна машина...

— Знаю,— сіпаються губи в Тарапатого.— А що ви знаєте? Що чули? Де вони? Коли в село прийдуть?

— А ти ждеш?

— Жду.

— Не скоро прийдуть.

— Не скоро? — в'яне Тарапатий. І жалібно так: — А коли?.. Може, тоді, як німців не стане?

Дядько Тилимон, зітхаючи, згортає ще одну цигарку.

— Теперки така пора, хлопці, що всякої всячини чекай. Ниньки ти ще живий, а завтра вже від тебе й кісточок не позбирають. Або ж коли німець тебе не прикандичить, то сам гигнеш. Теперки діти старші за старих, усього набачилися й наслухалися, то послухайте. Я чоловік майстровий, так? Хай тобі крупорушка — знаю крупорушку, на олійні я олійник, біля парової машини у млині я машиніст. І на тракторі, й на такій машині, шофером. Ще не забули мою півторатонку? Тої ночі я вертав із

Турбова в село. Після дощу на соші такі баюри, що де їду, а де пливу. Біля соші вивернуті стовпи телефонні, така ввечері буря пройшла. Добре, думаю, хоч місяць світить, хоч де яку баюру видно. Поле поминув, у ліс в'їхав. Хоч і не близько ще до Овечачого лишилося, а все-таки легше на душі, що їду, що вже ліс. Не боявся і не боюся ні лісу, ні вовка, бо чого боятися? Чому бути — тому не минути. А в лісі отак соша спадає донизу, в яр, у тому яру чорніє щось. Машини, й не одна,стоять на соші, що не об'їхати. Поволеньки суну вниз, а тут сошу розмило та розбило так, що й мені вже не проїхати, ось чому ті машини й поспинялися... Еге, такі діла...

Дядько Тилимон замовкає, наче й забув, про що розказував. Поглядає на річку, повільно випускає тютюновий дим.

— Дядьку, розказуйте,— з притиском озивається Тарапатий.

— Еге ж, еге ж,— оговтується дядько Тилимон. І так нетямковито: — А що розказувати?

— Ви ж почали!

— Ага, ага... Та нема що розказувати... І я обіцяв не розказувати*... Розписувався, що не розкажу.— Дядько Тилимон бубонить і чомусь весь час ховає очі.— Еге, розписувався... Тільки ж тепер нема вже тих, перед ким розписувався. А може, й не вернуться, бо війна? А як вернуться, то чи й застануть мене...

Дядько Тилимон когось боїться, але кого?.. Наче той, кого боїться, має бути десь неподалік. Я оглядаюсь довкола, ніде нікогісінько, ото хіба що тривога дивна.

— Ех, двом смертям не бувати, а однієї не обійти... А ви ще діти! — вигукує дядько Тилимон. Гасить цигарку в траві, б'є кулаком, наче ворога.— Слухайте!.. Значить, спинився я там у яру. А від тих машин до мене підійшли — у формі воєнній, з наганами. Куди їдеш, питають. Кажу,

в Овечаче. А чи не поможеш нам, питають. А чом не помогти, кажу. Засіли в баюрах, кажуть. Бачу, що засіли, кажу. То поможи трохи перекидати грузу до твоєї машини, кажуть, підвезеш трохи нам... Еге... Як не помогти? Воєнні, з наганами...Я й поміг перекидати груз на свою машину.

Очі в Тарапатого — колючі й сухі, наче піском протерті. Вп'явся в дядька Тилимона, не змигне. Й кулаки то стискує, то розтискує.

— А що то за груз? То на машинах побиті, неживі люди... Багато... Над лісом небо ясне в зірках, місяць, то я поміж побитих упізнав і твого батька, і твою матір... Григора й Ганну... Перекинули на мою машину, а потім повезли... Ну й завезли, еге... Думав, не вернуся звідти живим. Але підписався — й відпустили. Вже на другий день вернувся в Овечаче. Нікому не казав, навіть своїй Нілі, й нікому більше не скажу. Та що це зі мною,га? Й вам, хлопці, не казав, забудьте, не було такого.

Дядько Тилимон кладе одну долоню на мою голову, другу долоню опускає на голову-перекотиполе Тарапатого, але той різко випручується.

І біжить з-під грабарки геть.

Біжить поміж трави так прудко, аж сорочка на ньому пухириться, і він схожий на чорногуза, який ось-ось злетить угору. Добігає до коня, мовби хоче скочити йому на спину. Та від коня біжить до річки, мовби хоче кинутися у воду. Та над річкою зупиняється на мить — і вже біжить попід береговою осокою, аж поки зникає за верболозами у вільхах.

— Ех, дурний я, дурний,— бурмоче дядько Тили мон.

Він забирає долоню з моєї голови, важко зводиться спершу з одного коліна, далі з другого коліна. І, горблячись, іде різати лозу. Спина в нього не згинається, наче в спину йому загнано кілок, і, здається, він і не дивиться на лозу.

Тепер ота тривога, яку я виглядав у лузі, перебралася в мої груди, і всередині від неї — наче вітром навіяний холодний острах. Роззираюся кругобіч, сподіваючись ось-ось побачити Тарапатого, але його ніде нема, лише білі, жовті й червоні квітки, погойдуючись, спалахують у різнотрав'ї, і пташки щебечуть. У мене в горлі стоять сльози, їх так багато, що я аж гуду від невиплаканих сліз, і раз у раз носом та губами сьорбаю повітря, наче повітрям хочу погасити сльози в собі, а повітря все мало й мало.

Чується шелест за спиною, обертаюся — і бачу Тарапатого, що поволі йде до грабарки. Штани його в павутинні, сорочка в рясці, насуплений, а в руках щось тримає, тулячи до грудей.

— Ось, черепаха,— каже, опускаючись на коліна.
З обох долонь випускає черепаху в траву, й страшна черепаха завмирає непорушно. Дищмося на неї, дивимося зачаровано, а розчепірена, в кістяному панцирі черепаха — як нежива.

— Знайшов у болоті,— озивається Тарапатий.— Заберу, хай живе зі мною.

— А як вона живе? — питаю.

— Так, як усі черепахи живуть...

Дядько Тилимон уже нарізав цілий оберемок лози, несе до грабарки. Загледівши Тарапатого, всміхається, а потім прикушує нижню губу зубами.

— Що тут у вас, хлопці?

Тарапатий супиться, мовчить, відвертається.

— Черепаха,— кажу я.

Дядько Тилимш кладе на грабарку, схиляється над черепахою.

— Славна яка! —озивається.

І тоді Тарапатий несподівано підскакує:

— Дядьку, ви сказали неправду!

— Яку неправду? — торопіє той.

— Ви сказали неправду! — злим голосом вигукує Тарапатий.— За мого батька і за мою матір!

Губи в дядька Тилимона зміяться в непевній усміш-ці-павутинці. Він мовчить, кліпає очима, а потім бубонить:

— Їй же богу, славна черепаха...
А Тарапатий кричить:

— Живий мій батько! Жива моя мати! Чули! Живі, живі, живі!

— Та що з тобою, дитино? — бубонить дядько Тилимон.— Вгамуйся...

— Живі, живі, живі!

Тарапатий проворно хапає з трави черепаху, пригортає до грудей і, звісивши голову на груди, йде від грабарки й зникає за кущами.

Дядько Тилимон приводить коня, запрягає-в грабарку. Темний, як ніч, каже:

— Пора в село... Ось так і нарізав з вами лози на колиски... Ну, чого сидиш під грабаркою?

А я справді сиджу під грабаркою, не вилажу, наче знайшов там захисток, заховавшись від бід усього світу — і від тих, про які вже знаю, і від тих, про які ще не здогадуюся.

КОЛИСКА ДЛЯ ВАРОЧКИ

— Чорт кривий, чорт клишоногий! — лається тітка Ніла.

Смаглява з лиця, вона тепер аж почорніла обома щоками, які нагадують пелюстки темної ружі. Пелюстки темної, мов ніч, ружі, і ці пелюстки ледь-ледь тремтять, і ці ружові пелюстки її щік начеб срібною зоряною млою куряться.

Ця срібна зоряна мла — і в її зчорнілих очах, які ж бо завжди карі. Здається, ось-ось і гаряче золото її зіниць зчорніє.

Вишневі її губи — мовби сажею взялися.

— Ти, Ніло, наче з комина вилізла,— каже баба Ликора.

А сама баба Ликора стоїть біля печі, біля комина, з челюстей її всю обливають води тремтячого полум'я, і вона мовби сама тремтить у полум'ї.

— Приймеш, Ликоро, до хати?
— І я прийму, і хата прийме!

Тітка Ніла прийшла з кошем якогось шмаття у руці. Ставить той кіш на ослоні біля вікна, сама всідається поряд — спиною до шибок. І так сидить, наче на картині, а з-за її плечей знадвору заглядає розквітла вишня.

Десь у вишні береться невидимий соловейко й пробує, ще сонний після ночі, тріскучий та харчливий голос.

Тітка Ніла чорніє в рамі вікна і мовчить. Наче вона в себе вдома не намовчалася, то прийшла намовчатися вволю у нас. Баба Ликора шургає в печі рогачем, аж звідти на хату вилітають огнисті вугляки-жуки. І я, лежачи під рядном на тапчані, думаю: то баба Ликора так гнівається вугляками-жуками чи піч?

Зненацька соловейко у розквітлій вишні б'є таким кришталевим співом-дзвоном, що хата вмить виповнюється рясними краплями того вогнистого співу, його сяйвом. Так, наче й не за вікном цвіте вишня, а в хаті, і соловейко також заходиться в хаті.

Від його співу тітка Ніла пробуджується й питає:

— Чого це він так співає, дідько?

— А ти в нього спитай.

У голосі баби Ликори неначе таргани шарудять, як ото вони, буває, шарудять у штандарах.

І тітка Ніла, сидячи на ослоні, мовби аж вкублю-ється в своє мовчання, схожа на клубок настовбурченого сухого перекотиполя. Я дивлюся крадькома на той клубок, а він росте й росте, ширшає й ширшає, чудно так!

— А Тилимон...— озивається баба Ликора.

— Не хочу того дідька й згадувати! — шелестить на лаві перекотиполе.

Несподівано прошелестівши, це вже знову не перекотиполе, а тітка Ніла.

— То хоч юшки посьорбай,— сердечним голосом баба Ликора.

Сидимо за столом під іконами в рушниках і снідаємо. Юшку налито в одну велику глиняну миску, розмальовану спілими вишнями, а перед мискою покладено три дерев'яні ложки. На полотняному рушнику — три пампушки, які ще залишилися з учорашнього дня. Вчора, ще свіжі звечора, пампушки були пухкі й пахкі, а сьогодні вже посплющувалися, наче з них дух вийшов: на пампушки нема ні дріжджів, ні кисляку, тому розколочене на воді тісто не підійшло.

Зачерпую дерев'яною ложкою юшку, сьорбаю — і обпікаю язик.

— Студи, дурню! — гнівається баба Ликора.

За її спиною на стіні — зчорніла старовинна ікона. На цій іконі — молода й дуже гарна божа мати. Таких гарних жінок в Овечачому бачити не доводилося, тільки я чомусь потай думаю, що вона схожа на бабу Лико-ру. Божа мати на руці тримає божого сина, і я чомусь потай думаю, що він схожий на мене.

Багато куль, випущених невідомим воїнством, летить у божу матір і в якесь інше воїнство, що видніє за нею, та божа мати відслоняє та відгортає ті смертельні кулі всемогутнім порухом руки.

Й сама вона схожа на сонце.

— Ти вже їстимеш чи не їстимеш? — гнівається баба Ликора.— Юшка вихолола.

Снідаємо. Соловейко, наспівавшись у вишні, чи то вмовкає, чи то летить кудись, і тітка Ніла зітхає з полегшею:

— Ну! Ото пелька — й побалакати не дає!

— А Тилимон...— знову озивається баба Ликора, яка чомусь з усіма любить гомоніти про дядька Тилимона — хай то Ніла, його жінка, хай будь-хто з овечацького люду.

Тітка Ніла рішуче відкладає дерев'яну ложку, відкладає надкушену пампушку і легеньким та похапливим порухом пальців хрестить рота, наче тим хресним знаменням замикає рота. Отже, більше не їстиме, і впрошувати не слід. Так само вона кладе хресні знамення на рот після позіхів.

— У Варочки дитя знайшлося,— каже. І її зчорніле обличчя, схоже на ружові пелюстки, мовби ще дужче чорніє. Перегодя вона додає: — Хлопчик.

— Охо-хо-хо,— зітхає баба Ликора.

— Чула чи не чула? — наче аж гнівається ранкова гостя.

— Вже принесла сорока на хвості...

— Її Ничипір де? Нема Ничипора. Тільки гуркнуло в небі — й забрали Ничипора на фронт, воює, поки головою не наклав. То хіба ото у Варочки дитя від святого духу?

— Буває ж і від святого духу,— стиха мовить баба Ликора.

— Де буває?

— А ген,— шанобливо каже баба Ликора й зводить злагіднілі очі на ікону, де божа кати тримає на одній руці своїй боже дитй, агдругою відвертає кулі від невідомого воїнства, враженого явйною чуда.

Тітка Ніла мовчить-мовчить, а потім зі злістю:

— Може, десь і справді буває, тільки не в нас! Тільки не в Овечачому, от!

— Хіба ж і, ми не люди?

— У людей не буває, от! А в овечацьких — і поготів!.. Таке, Ликоро, скажеш. Чи та Варочка зналася коли-небудь зі святим духом? І її Ничипір схожий на святого духа? Та й де той святий дух візьметься тепер?

— Еге, не з Варчиним щастям!.. Наш Тилимон... Усю зиму ото — як я в хату, він з хати. Все десь пропадав, а де, я й не знаю, поки добрі люди сказали. То я на нього мокрим рядном насіла: ти чого у Варочки і днюєш і ночуєш? Чи тобі вдома нема того, що є у Варочки?.. А Тилимон... Ти ж знаєш нашого Тилимона, дідька клишоногого. Знай, зуби мені продає, наче я його зубів не бачила. Бач, посеред зими їй у погребі діжечку з квашеними огірками лагодив, бо потік розсіл. А то з погрібником марудився, бо картопля в погребі стала мерзнути. А то завіси на дверцятах у коморі зносилися, то завіси ставив. А то стіна в хліві мало не повалилася, то підпірки підпирав. Воно й правда, що з Варочки хазяйка — як із кізяка батіг, але чого ти, хитрий Ти-лимоне, свого мішка підставляєш, коли твоє не мелеться?

— Бо вже такий Тилимон...

— Еге, такий! Сьогодні він у Варочки, вчора він у Казанджіїхи, позавтра він у Кобильчачки. А що ти забув у Казанджіїхи, що ти шукаєш у Кобильчачки? У Казанджіїхи стільки жіночих статків, що ширша, ніж довша. А Кобильчачка? А ця жердина жердиною, бо й мати в неї жердина, то що могла в спадок своїй дочці дати? І Тилимон такий волоцюга, такий волоцюга!

— Трудівник він, помагає всім,— несміливо заперечує баба Ликора.— А хто ще тим жіночкам-бідачкам поможе? Чи сокирою, чи молотком, чи вилами? А він і латку на чобіт поставить, і кулика на стріху вшиє, і яму під погріб викопає.

— Своїх бороніш, Ликоро.

— А вже не чудю, Ніло.

— То що він такого накоїв, аж наче муха тебе вкусила? Чи раніше не чула, що овечацькі язиками плещуть? Чула! Аж тут — нате! — І баба Ликора киває на великий лозиновий кіш з манаттям, що стоїть на ослоні. — Привіялася, наче в тебе свого гнізда нема.

— Привіялася! — зворохоблюється тітка Ніла на те бабине казання.— Але ж ти не відаєш, що Тилимон накоїв! Скільки в нього тих колисок у клуні понав'язуваних, знаєш? То вчора звечора наче якась нечиста сила в нього вселилася, товчеться й товчеться в клуні, перебирає й перебирає колисками, наче біс макогонами. Та ще й співає. А потім найкращу колиску собі на голову — й гайда з клуні.

— Колиску на голову? — дивується баба Ликора.

Авжеж, наче бриля. Й пошкутильгав за ворота. Всю ніч прочекала його, всяке передумала, а вдосвіта — до тебе, Ликоро. З мене годі. Це ж він до кого свою колиску поніс? До Варочки. Ото вдвох і колишуть усю ніч, люляють.

Раптом баба Ликора відривається від столу і влипає в шибку, дивлячись на обійстя.

— О, Тилимон! — радіє.— Тилимон прийшов!
Тітка Ніла спершу схоплюється, хоче бігти надвір, та зразу ж і насурмонюється на ослоні, мовби вечірній туман.

— О, чогось він сів на колоді й не йде до хати,— каже баба Ликора.

— Чує кицька, чиє сало з'їла.

— Якийсь він не свій.

— Не свій, бо чужий!

А я — ноги на плечі й гайда з хати надвір, аж за мною голодними хортами гаркають хатні й сінешні двері. Обіймаю дядька Тилимона за корчувату шию, а від нього пахне тютюном та димом. І не так димом, як важкою сажею, що в'їлася в шпакувату стерню його чуба.

Очі в дядька Тилимона — далекі й чужі, як далеким і чужим здається небо, що віддзеркалюється в глибокій криниці.

— Віднесли колиску? — питаю.

— А кому? — дивується чужим голосом.

— Варочці! — сміюся лукаво.

— Авжеж, відніс...

Ти бач, значить, правду каже тітка Ніла, бо дядько Тилимон і не криється. Але чому він такий, як у воду опущений? І я біля нього несподівано стаю такий, як у воду опущений. Нарешті баба Ликора з тіткою Нілою вигулькують з хати, йдуть до нас попід розквітлими вишнями, що присвічують їм пелюстками білого цвіту.

— Тилимоне, що з тобою? — не скрикує, а шепоче тітка Ніла.— Та на тобі лиця нема!

— Та ось до Варочки ходив,— зізнається дядько Тилимон і заходжується скручувати цигарку й запалювати від кресала.

— Знаю, де ти був,— так само шепоче тітка Ніла.

— Колиску їй носив.

— Та знаю, що колиску...

— Еге, колиску,— подає голос і баба Ликора, споно-чівши з лиця.

Дядько Тилимон також супиться, мов ніч, сидячи на купі гілляччя під осокорами. І ми в оторопінні всідаємося біля нього, як ото граки всідаються на дереві.

— Я все про тебе знаю,— губи та лице в тітки Ніли розтікаються, наче кваша.— Й за тебе, й за Варочку... Й чого ти колиску поніс для дитяти.

— Ех ти!.. Одне в твоїй голові! — Змучені та прихля-лі очі в дядька Тилимона грають по-соколиному, як ото завжди грають.— А ще моя жінка!

— Бо відніс колиску, відніс...

— Відніс, то хіба я криюсь?

— Еге ж, не криється Тилимон,— оживає баба Ликора.

Дядько Тилимон набирає повнісінькі груди тютюнового диму, випускає, засновуючи нас сивою хмарою.

— Наче ти забула про Абдуллу! — сердито каже.
В сторожких очах у тітки Ніли спалахують чудні такі й радісні квіточки.

— Про отого контуженого узбека,— перегодя додає дядько Тилимон. — Що його торік знайшли під Вівсяниками в житі, а в Овечаче притягнули на рядні... Дарка й Настя Притули на рядні притягли, бо на руках не подужали б контуженого...

— Таж він у них і живе, той Абдулла!

— Живе... Вдень ховається в них чи в сусідів, а як ніч — то він і до Варочки... ховатися. Щоночі у Варочки й ховався. Поки ото за ті довгі ночі й дитину удвох знайшли. Що то вміючи!

— То ти правду кажеш? — аж підскакує з гілляччя тітка Ніла.

— Та правду, правду! — розвидняється з сухого, спавутиненого лиця баба Ликора, вже не така насурмо-нена.— Чи Тилимон коли тебе обманював...

— Слухай, слухай,— уже спокійніше дядько Тилимон, кадячи й кадячи цигаркою.— Значить, я ото до Варочки в гості з колискою. Бо хто їй принесе чи сплете? Нема тепер таких в Овечачому. Ну, думаю, без чарки не обійдеться — й додому, бо чого розсиджуватися? Глянув на дитя у пелюшці — ну, викапаний тобі Абдулла, чорненьке таке чортеня, Варочка не натішиться колискою, й на сивуху не поскупилася, бо що годиться, то годиться. Ми з нею язиками, як постолами, а давно смеркло, а тут у сінях гур-гур — і отой навіжений Абдулла на порозі, наче дідько з комина. Шайтан, каже, шайтан,— і прямо до мене. Значить, отакий навіжений, як і ти, Ніло. Я йому чарку сивухи даю, а він сивуху відпихає рукою, бо вони.ж там у себе не п'ють, а як у себе не п'ють, то і в нас не вживають. Ну, ти не пий, але чого розхлюпуєш? Ти ту сивуху розстарався? Й Варочка розгнівалася, що він сивуху розхлюпує.

— О, то Варочка! — запалюється баба Ликора.

— Кажи, Тилимоне, а ти не перебивай, Ликоро,— це нетерпеливиться тітці Нілі.

— Значить, Варочка розгнівалася — й давай його опівночі спроваджувати з хати...

— Як то? — в один голос озиваються баба й тітка.

— Варочка його спроваджувати, а він ще дужче до мене сікатися.

— Авжеж! — знову починає гніватися тітка Ніла.
Дядько Тилимон як видихнув тютюновий дим на неї — і не стало видно.

— Значить, давай спроваджувати його. Каже, боюся. Раніше, каже, не боялася, а тепер, каже, боюся, що ти в Овечачому. Тепер, каже, боюся, бо в мене дитина. Боюся, каже, і за дитину й за тебе, Абдулло, бо таке в нас коїться, що не приведи господь. Викажуть, каже, викажуть і за тебе, й за дитину, тоді всім горе та біда. Отож, каже, йди, Абдулло, собі з Овечачого.

— З Овечачого? — в один голос тітка Ніла та баба Ликора.— А куди ж йому йти, сердешному, коли йому тут чужина?

— А в Нову Греблю, каже Варочка. Там у мене, каже, дядина Килина, то гайда, мовляв, до дядини Килини. То така душа — нікому не відмовить. Ось, каже, Тилимон і заведе тебе в Нову Греблю. Заведеш, питає. А що я скажу? Мовчу, бо й сивухи випив, сивуха мені губи замкнула. Абдулла спасіював, мене так і пече очима чорними. То що Варочка? Як почала обнімати й цілувати Абдуллу, як почала плакати — наче за мамою рідною. То йому каже йти, а то вже йому каже не йти. Немовлятко схопила — і з немовлятком до Абдулли. Хто ж його врятує, мовить, як не ми з тобою, то давай рятувати. Бо німці вже йдуть, каже, й на вікна показує. То Абдулла тут ще дужче сказився, ніж Варочка. Схопив мене за руку й каже вести його в Нову Греблю... То я й повів

понад ставом та через ліс... Бач, аж куди захотіла Варочка спровадити свого Абдуллу. Могла ж і до Насті з Даркою послати, бо жив у них потай, але не захотілося чомусь, аби вдома, замандюрилося, аби в Килини. А її дядина Килина — свята та божа, й не перевелися ще такі жінки на світі! Вона за того Абдуллу вже наслухалася, то й розпитувати не стала. Тільки я постукав у вікно — зразу ж і надвір. Темно, зірки світять, а вона впізнала. Тилимон, каже. Тилимон, кажу. А потім вона дивиться на Абдуллу. Абдулла, каже вона. Абдулла, каже він... Отак ото воно. Поки в Нову Греблю опівночі, поки назад — ось і досвіток. До хати, а в хаті жінки нема. Де шукати? В Ликори, звісно.

— Оце так носив колиску до Варочки? — вірить і не вірить почутому тітка Ніла.— Аж через Нову Греблю?

— Ха, то ще добре, що через Нову Греблю!

— Добре? А чого?

— А того! Бо Варочка яка? Варочка така, що могла б свого Абдуллу відправити ще далі, в Самгородок!

— І ти повів би?

— Спробуй не поведи, раз така Варочка! — з глузами в голосі мовить лукавий дядько Тилимон.— Хто б її ослухався? Ні я, ні Абдулла.

— А так, а так,— озивається тітка Ніла, й губи її тремтять, наче жаливою попечені, бо, либонь, знову образилася.

— В роті пересохло, води вип'ю,— каже Тилимон і, звівшись із гілляччя, накульгуючи, важко човгає до хати.

Невдовзі появляється з отим лозиновим кошем, з яким сьогодні тітка Ніла прибігла вдосвіта до нас. Уже не понурий, на губах голубом грає усміх.

— Нагостювалася в Ликори — пора й додому.

Постававши біля похилених воріт, ми з бабою Ликорою дивимось, як вони вдвох ідуть попід старими вербами. Зі споришу та з придорожнього полину сонце вже поспивало росу, гостро пахне молодою кропивою. Десь неподалік у садку заливчасто вдарив соловейко — й замовк, наче засоромився свого співу посеред білого дня.

— Ото ще Ніла...— бубонить баба Ликора.— Спробуй їй догодити! Де ще вона такого Тилимона знайде, як наш? А більше не знайде — ні в Вівсяниках, ні в Новій Греблі, ні в Збаражі... Аби ото її норов терпів... Бач, уже не можна отій Варочці й колиску занести, уже треба комизитися й з хати тікати... Хто ж тобі вгодить, коли наш Тилимон тобі не вгодить?..

І знову несподівано соловейко б'є рясним співом, ніби каже: а так, а так, а так!..

НІМЦІ!

Вечоріє, баба Ликора подалася до когось із сусідів позичити жару, бо нема чим розпалити в печі, як раптом розхристуються двері, а в розхристаних дверях стоїть Тарапатий. У Та-рапатого чуб стирчить дротом, очі сяють каганцями, кінчик язика виглядає стиглою полуницею з-поміж щербатих зубів.

— Німці! — видихає Тарапатий.

Дивлюся у причілкове вікно, наче за осокорами на подвір'ї, за похиленими ворітьми сподіваюся побачити німців.

— Проїхали на машині коло млина!

— Ти бачив?

— Бачив Кожух!

Раз бачив Кожух — можна вірити, і я несподівано для самого себе слідом за Тарапатим вишнурковую за хатній поріг.

Зелені коси верб звисають над шляхом, у їхньому шумовинні співають солов'ї. У вікнах осель уже блимають вогники, й пахне димами, які сотаються з коминів: у печах вариться вечеря. Я нишпорю очима скрізь, сподіваючись побачити німців у їхній німецькій машині, але бачу тільки розквітлі садки, бачу дим, що снується над садками та над городами, бачу повислу над шляхом тонку сіру куряву.

— Побігли! — каже Тарапатий.

Здалеку десь дзвенить голос баби Ликори:

— Ти куди, куди?

Та чи можу я послухати бабин голос, коли Тарапатий уже біжить споришевими зеленими ряднами попід вербами й тополями, коли мої ноги зірвалися з місця й також побігли по тому м'якому тканню?

Тарапатий крутить головою ліворуч і праворуч, заглядаючи на обійстя, і я так само кручу головою: де німці, де? Де їхня німецька машина, яку так хочеться побачити, як і побачити німецьку зброю.

Добігаємо до цвинтаря, від цвинтаря звертаємо до млина, від млина біжимо до кузні, а за кузнею — й широке колгоспне дворище. Ніде нікого. За колгоспним дворищем ген-ген видніє гребля через річку, на протилежному горбистому березі поміж дубів та кленів — будівлі спиртового заводу. Може, німці там?

Попереду нас із вузької бузинової вулички на шлях вискакує кудлатий пес. Він такий кудлатий, що схожий на вівцю. Пес біжить попереду нас, прямуючи до греблі, наче йому також кортить побачити німців.

Теплі вечірні сутінки здригаються від раптового пострілу, і Тарапатий, наче наскочивши на невидиму стіну, зупиняється. З розгону я наскакую на Тарапато-го, й також зупиняюся, відхекуючись.

Спершу ми не можемо зрозуміти, чому кудлатий пес голосно скімлить і вже біжить не до греблі, а, тягнучи задню лапу, звертає навскоси в бузину.

З бузинової вулички гримить другий постріл — і пес валиться на спориш, б'ючись у корчах.

Ми обертаємося на той другий постріл — у бузиновій вуличці стоїть Корній Потуга. Сам невеличкий, зате густо заріс рудою бородою, а тому здається, що він ховається в пружних кільцях буйної порослі. З цієї буйної порослі видніють два рядки білих зубів — невже Корній Потуга всміхається?

Мене ота його ласкава усмішка лякає більше, ніж два постріли і вбитий кудлатий пес, що лежить під бузиною.

Корній Потуга руку з чорним пістолетом ховає до кишені і, обдарувавши нас щасливою білозубою усмішкою, повертається й зникає в хащах бузини.

— А може, той Кожух і не бачив німців? — озивається спопелілими губами Тарапатий.

— Може, їх не було,— мимоволі згоджуюся з Тарапатим, бо мені вже не хочеться бігти на завод у пошуках німецької машини.

Дуже не хочеться бігти мимо кудлатого пса, який уже не ворушиться, відкинувши лапи вбік.

І ми повертаємо назад. Ноги спершу не біжать, наче влипають у землю. І чого влипають, коли земля зовсім не грузька? Та дедалі хутчій, хутчій — і вже Тарапатий біжить ген-ген попереду, втікає і від мене, і від чогось невідомого та страшного, що, здається, женеться за нами по вечірньому сільському шляху.

БОЖЕВІЛЬНА

— Чуєш? — повчає баба Ликора, сутеніючи сухим лицем і глибшаючи прив'ялими очима.— Бійся грому та блискавки, бійся водяника, той водяник сидить у річці в опусті. Бійся у вихор втрапити, бо вихор підхопить — і понесе. Бійся вроків, бійся...

Вона складає руки на грудях хрестом, наче хрестом своїх рук хоче втримати злякане серце, яке ось-ось вирветься з грудей.

— Але що грім та блискавка!.. Але що ті вихори та вроки!.. Можеш не боятися їх так, як бійся... Ген ото бачиш?

І баба Ликора знизує плечем, показуючи плечем на городи.

За городами — щітка сивих полинів, клубком колючого дроту купчаться дереза й терни, а по стежці там хтось іде. Хтось іде з мороку весняного, збур'янілого поля, з рясної сонячної мли. Важко роздивитись, бо йде з-під низького ранкового сонця, яке засліплює зір.

Не тільки від баби Ликори, а й від багатьох інших овечацьких старих бабів я вже наслухався про кінець світу, апокаліпсис, про пришестя антихриста. Про кінець світу й пришестя антихриста начебто написано і в тій мудрій та провісницькій старовинній книжці Біблії, яку я ще не всю порвав, розмальовуючи хімічним олівцем.

— Бачиш? — супить споловілі брови баба Ликора.
Бачу, але не знаю, що ж я там бачу в полі на стежці.

Щось іде, щось наближається до Овечачого. Якась начебто згорблена та згорьована людська постать, котра ось-ось звалиться на землю, розсіється на порох, зникне... Може, апокаліпсис?.. Може, антихрист?.. Стільки балачок досі точилося в селі — й нарешті дочекалися, а ми з бабою Ликорою першими з усіх бачимо його наближення?

— Якась жінка,— придивившись, шепчу я.

Справді, якась жінка надходить із ранкового, оповитого сонячною млою, поля. На цій жінці довга полотняна сорочка, що волочиться по стежці. Руки висять, як неживі, й хоч голову пов'язано хусткою, та з-під хустки розкостричене волосся розсипалося на лоб, на щоки, на плечі.

Холодні мурахи повзуть по моїй спині: та невже це антихрист?

Жіноча постать у довгій полотняній сорочці зупиняється за бабиним городом і, схиливши голову на груди, втуплюється на нас із бабою Ликорою. Наче сльота, наче мряка сіється з широко розплющених очей, які не скліпнуть, не змигнуть.

— Хто це? — шелестю голосом.

— Ксенька Гирчиха...

— Що вона каже? — питаю тихесенько, бо мені здається, що та постать жіноча беззвучно ворушить губами.

— В неї не добереш.

— О, кличе до себе,— озиваюся, бо жіноча постать за городом справді ледь-ледь звела руку, манить.

— Стій мені,— мовить баба Ликора, кладучи долоню на моє плече.— Хай іде своєю дорогою... О, господи, пронеси та помилуй... Тікаймо до хати!

Вже на сінешньому порозі я озираюся злякано: ота Ксенька Гирчиха, яка видалася мені антихристом, уже дибцяє межею нашого городу.

Баба Ликора зачиняється на прогонич, за руку тягне мене в хату.

— Нас нема, нас нема,— повторює.

Мені передається її страх, хоча я не відаю, чому вона так боїться цієї вперше баченої мною жінки Ксень-ки Гирчихи. Хто вона, звідки? Раніше бачити в Овеча-чому не доводилося.

Несподівано щось затуляє віконну шибку — і я ціпенію; до скла тулиться, заглядаючи в хату, одутле, з розплюснутими губами й виряченими очима обличчя. Заціпенівши, я дивлюся в ці неживі та плюсклі, вирячені очі, не в змозі відірвати ноги від долівки. Ксенька Гирчиха дивиться довго-довго, наче влипла у вікно.

— Нас нема, нас нема,— бубонить баба Ликора, щось там пораючи біля печі й не дивлячись у вікно.— Йди, звідки прийшла.

Потім нестямне одутле обличчя влипає в другому вікні, так само довго дивиться.

— Нікого тут нема твоїх,— бубонить баба Ликора.

Страшне обличчя вже влипає в причілковому вікні.

— Нас нема, і твоїх нема...

Причілкове вікно розвидняється, і я бачу, як похнюплена жіноча постать у закаляній полотняній сорочці човгає до хвіртки.

— Привіялася в Овечаче з білого світу, привіялася... Ото бійся її, обходь десятою дорогою, така вона страшна... Ось так поникає, поникає — та й звіється в білий світ... Господи, хай би вона хутчій звіялася!

І баба Ликора шепоче молитву. Пошептавши, перехрестившись, спроквола опускається на ослін, заплющується, зів'явши очима та лицем. Потім, струсивши з себе важкі думки, виходить на город, бо ж треба шарувати сапою картоплю, а я ще якийсь час острашливо сиджу в хаті, прислухаючись до ластів'їного щебету за вікнами. І той щебет пташиний чомусь не радує.

Але ноги самі несуть з хати, й не до баби Ликори на город, що згорбилася над корчами картоплі, а в зелений вир села, над яким там і сям літають лелеки, наче то весняні птахи-квіти перелітають у повітрі. Та скоро, пробігши не так багато попід зеленими вербами та попід летючими лелеками-квітами, завмираю злякано, й серце в грудях колотить, мов калатало без звуку.

Бо ген попереду — Ксенька Гирчиха, поволеньки так посувається шляхом попідтинню, метучи куряву забей-каною довгою сорочкою. Прилипаю спиною до осокора, ховаючись, а вже перегодя висуваю носа з-за стовбура. Хочеться тікати назад, бо ж баба Ликора застерігала, бо ж сама баба Ликора перелякалася, зачинившись у хаті на прогонич. Бо хоч і не антихрист, але ж страшніша за грім і блискавку, за вихори та вроки. Але що ж у ній страшного такого?

Поймає гаряча цікавість, і я вже йду назустріч, скрадаюся за нею.

Хтось із овечацьких трапився назустріч Ксеньці Гир-чисі — і наче вітром здуло, гулькнув у хащі вишневого садка... О, собака виткнувся з-за криниці, але зразу ж і сховався, наче і його взяв переляк... Півень злетів на ворини, хотів кукурікнути, а як загледів її — зразу ж назад злетів, так і не заспівавши.

Ксенька Гирчиха йде-гойдається в левади, за левадами — вільшаники й копанки з-під торфу. У копанках зеленіє вода, затягнута ряскою, і кумкають жаби. І тут лелеки-квітки перелітають угорі... Співає хтось, чи мені причулося? Е-е, таки спурхує спів у вільшині:

Ходить Ксенька між людей,

Скрізь шука своїх дітей...

І — тихо, лише зелене листя переморгується на кущах.

Ксенька Гирчиха, либонь, іде на той спів, розгортає руками осоку над копанкою, наче в осоці хоче відшукати спів, наче той спів — пташине гніздечко.

Ми твої діти,

Ми твої діти!..

Причувається? Ні, пурхає той спів на торфовиську за левадами, а його вітер гасить. Хто ж то співає? Не видно.

А Ксенька Гирчиха, спотикаючись, плентає неслухняними ногами до верболозу, наче у верболозі намагаючись той спів зловити пригорщами, але нікого у верболозах.

Утікаймо, утікаймо,

В руки Ксеньці не даваймось!..

Либонь, хтось там біжить у вільшині, аж зелень лопотить і виляскує. Може, Ксенька Гирчиха хотіла б кинутися слідом, але тільки човгає, розставляючи руки, хапаючись то за високу траву, то за рогіз.

І раптом зникає з-перед моїх очей. Ось стояла — і вже нема. Й тихо-тихо довкола, вже не співає ніхто. Драговина піді мною труситься, наче страшно й драговині, а не тільки мені. Куди бігти, кого кликати на поміч? І чи хто поспішить на поміч, коли всі бояться, коли всі тікають від Ксеньки Гирчихи? І я боюся ступити ногою з місця. Але ступаю, бо щось мене тягне до того місця, де вона провалилася, де чується булькання, бабрання, сопіння. Дивлюся, вдивляюся. А що, коли й сам провалюся в драговину? Тупцяюся з ноги на ногу — й знову дивна сила тягне в трясовину.

О, рука її злітає там, над старою, порослою осокою копанкою, друга рука злітає білою чайкою, вже й голова в хустині б'ється,— і я злякано відступаю назад, присідаючи у вільшині. У вухах дзвенить від ляку, бо раптом Ксенька Гирчиха вибереться з драговини й кинеться на мене, бо всі ж її невидні кривдники повтікали, слід їхній прохолов.

Скільки я отак лежу ницьма, вклякши в траві та слухаючи нескінченний дзвін у вухах?

Оговтуюся, ледь-ледь зводжуся — й душа моя мерзне від побаченого.

Ксенька Гирчиха поміж осоки, схожа на мару: мокре волосся прилипло до лиця, руки в багні, а закаляна сорочка чорна-чорнісінька й висить на ній, мов на жердині. Зелена ряска на косах і на плечах, жмуток кропивки на грудях, а в руках — вирваний білий корінь татарського зілля. Той корінь тримає так, наче корінь і врятував її.

Але ж і страшна мара, правду казала баба Ликора!

Заплющуюся, а коли розплющуюся, то бачу забей-кану Ксеньку Гирчиху, що вже ген-ген похитується поміж вільшини. Голова їй то спадає на груди, то відриває голову з грудей, наче боїться загубити. І я — знову назирці за нею, бо хоч і як боязко, а цікаво. Здається, всякої всячини в Овечачому набачився, всяких людей надивився, але такого...

Горбата вуличка з торфовиська спинається вгору поміж бузини, блекоти і дерези, аж поки доводить до хатини під горою. Ця хатина, схожа на ластів'їне гніздечко, мало в землю не вков'язла, тут живе баба Весна. В неї завжди хвіртку відчинено й сінешні двері відчинено.

Ксенька Гирчиха ступає на зелене та пухке від густого споришу подвір'я, а я ховаюся поміж полину, деревію та розквітлого романцю, від якого чамріє в голові. Хоч баба Весна добра та лагідна, але я побоююся її, ніколи ще сам не ходив до її хати, а тільки з бабою Лико-рою. Скільки мені вже в цьому ластів'їному гніздечку вишептано, скільки виказано переляку, відведено вро-ків! Скільки, дякуючи бабі Весні, я вже забув страхів-переляків, які непроглядним маревом куряться в моїй пам'яті!

Полин, деревій та романець так дурманно пахнуть, сонце так пече в голову, що в мене паморочаться памо-роки, і я засинаю, провалююся в провалля.

Не знаю, скільки минає часу вві сні, а просинаюся від того, що начебто хтось піднімає мене з землі й несе на руках. Легко й солодко плисти на цих руках, наче я пливу на хмарі, яка похитується над Овечачим.

Розплющуюся, бачу над собою пильні й некліпливі, холодні і якісь безмежні, якісь безпритульні очі, які наче дивляться — й не дивляться, бачать — і не бачать. Починаю борсатися, щоб визволитися з чужих рук, але чужі руки ще міцніше стискують мене.

Хто це такий? І куди несуть мене?

— Дитино моя, дитино...— ворушаться перешерхлі губи.

Хто це такий? Невже моя мама добилася до Овечачо-го, знайшла мене, сонного, в бур'янах? Але моя мама зовсім не така, це не моя мама.

Пахучий корінь татарського зілля муляє мені щоку, тре, дряпає...

— Мізинчику мій...— шепочуть запавутинені вуста.

— Пустіть,— борсаюся,— пустіть, куди ви несете мене?

— Спав, а я тебе збудила... Хай би краще спав. Ось підемо до баби Весни. У баби Весни є всякі ліки, для дужого й недужого.

— Не хочу! — мало не сичу від страху, звиваючись.— Не хочу до баби Весни...

Вчадів у романці, хай полікує...

Великі й неклiпливі, безпритульні і безмежні очі стоять наді мною, як дві осінні калюжі, затуляючи небо, Овечаче, весь світ. І я вже здогадуюся, чиї це очі. І я вже здогадуюся, на чиїх я руках. І я вже згадую, що то за корінь татарського зілля муляє мені щоку. У смертельному відчаї, в нападі безумства звинувшись, я вив'юнююся з чужих рук і падаю на шлях.

Звівшись на ноги, хочу тікати, але ноги — неживі, і я тільки задкую на неживих ногах, і зуби цокочуть від страху.

— Дитино моя...

Ось-ось дістане мене білим коренем татарського зілля.

— Не підступайтеся! — задкую, не годен побігти.
Бо я таки щойно вирвався від Ксеньки Гирчихи, це

таки вона несла мене, прибалакуючи та нашіптуючи.

— До мене йди, я знайшла тебе,— каже, протягуючи руки.

А я все задкую, спотикаючись. Де баба Весна, де? Хай би вона порятувала з біди.

— Знайшла тебе, йди-но сюди,— благає нелюдським голосом, у якому бринять і сльози, і відчай, і молитва.

Здається, ось-ось кинеться до мене, ось-ось ухопить руками в лушпайках засохлого болота. І тоді наче щось підхоплює мене — й несе геть. Несе геть, бо вона страшніша від грому та блискавки, від вихорів та вроків. Може, це таки антихрист, що прийшов по мою душу?

Відбігши геть-геть далеченько, озираюся через плече, вірячи й не вірячи побаченому: Ксенька Гирчиха вже поминула хатину баби Весни, йде кудись, похитуючись затваненою постаттю, йде попід глиняною горою, а куди йде?

Плачучи сухими, злими сльозами, я дивлюсь, як вона похитується знеможено, як раз у раз сіпає розпеле-ханою головою, що звалюється на груди. І коренем татарського зілля змахує так, наче допомагає собі. Куди вона дибцяє? Ота кручена, та горбиста стежка попід горою, поточеною щурами, веде з Овечачого, в поле та до лісу.

Поміж дикого вишняку й тернів я здираюся вгору. Хоч і тремчу від страху, але вже чомусь не страшно. Куди вона тепер, куди? Оглядаюся — не видно, мовби згинула в буйній колющині. Щось майнуло ген: та ні, просто гілка гойднулася, бо з гілки злетіла птаха.

І вже бачу Ксеньку Гирчиху, як із тернів у поле виходить, тримаючи в руці отой корінь татарського зілля, за який ухопилася в копанці, який вирвала з багна. І чим далі ступає в поле, віддаляючись, тим на душі мені чудніше: чого приходила в село, чого никала Овечачим, куди бреде в світи?

Може, справді антихрист? З Овечачого тепер іде на Вівсяники, звідти подасться чи на Забару, чи на Германівку... Я ото зумів виборсатися з її рук, а чи зуміють інші? Кого ж вона шукає, чому заглядає по вікнах?

Сходячи в польову балку, вона спершу зникає по пояс, далі по плечі, ось лише голова маячить — і вже й голова зникла.

Так, наче Ксенька Гирчиха зійшла в землю.

Але, думаю, коли зійшла в землю, то й там вона поволеньки отак дибцяє, як дибцяла по селу, бо й під землею шукає когось, видивляється застиглими та безмежними, безпритульними очима. І здригаюся мимоволі, згадавши, як очутився вже на її руках. Вчадів поміж полину, деревію й романцю, а вона знайшла — й понесла до баби Весни, аби шептуха порятувала. Так? А може, зовсім не так? А може, хотіла забрати з собою, бо шукала мене? Й страх знову морозить мої груди.

Ні, хутчій додому, хутчій, бо й так пізно, бо начуватимусь, бо перепаде від баби Ликори...

Й коли тільки день минув? Як то каже дядько Тили-мон: бовкнуло, наче відро у криницю. Між погрібником і старою клунею, під усохлою вишнею, ледь-ледь курить багаття, над багаттям вариться куліш у казанку, притаковленому на цеглі. Вже вварився, вже вмліває, і від гострого духу страви в мене паморочиться у голові. Біля багаття — баба Ликора і наша сусідка Надька Срулиха, виряджена в якесь рясне зелене плаття, наче вона сидить навпочіпки в молодому кучерявому горосі. Радий, що на мене й не дивляться, нищечком лягаю на простеленому на

землі лейбику й дивлюся в небо, в якому сизіють пера далеких хмар. Наче то летіла велика птаха, а її десь підстрелила війна. Птахи не видно, тільки пера в блакиті...

А краєчком вуха дослухаюсь до розмови неподалік біля багаття.

— Отако йде з поля, як привид. Упізнаю — й не впізнаю, вона — чи не вона... Самі ноги побігли, а руки самі зачинили двері...

Духмяна пара з казанка лоскоче ніздрі, дуже хочеться скуштувати кулешу, що пахне засмажкою — салом з цибулею, але очі злипаються. Й дивно: мої ноги так гудуть, наче вони, хоч і натомлені, ще кудись біжать самі.

— І я так само: зачинилася на шламбон, а сама в шибку влипла, бо ж боюся, щоб не зайшла і до мене... Таке горе, таке нещастя... А жижки затремтіли так дрібненько, що я й сіла на долівку, а встати на годна.

Баба Ликора ставить біля мене на траві полумисок з кулішем, дає в руку скибку пахучого житнього хліба. Я знаю, що в нас такого хліба нема, отже, принесла Надька Срулиха: її хліб, а баби Ликори куліш, отак і повечеряють.

— Тільки студи, бо язика поприщить,— повчає баба Ликора.

Починаю студити гарячий куліш, дмухаю й дмухаю, аж поки можна зачерпнути згори дерев'яною ложкою. Поволеньки сьорбаю, а ноги гудуть — і наче кудись біжать оце по Овечачому. Вихлебтавши полумисок, лежу горілиць на лейбику.

— Й то все правда про неї, бабо Ликоро? — долинає від багаття, яке майже згасло.— Бо аж не віриться.

— Правда... Скільки тої правди всякої...

— І ото вона з них вечерю варила в печі?

— А варила! Ще й приспівувала: оце для вас, дітки, вечерю варю, бо ви голодні, то нагодую.

— Господи, святий та кріпкий! Варила й співала?

— Бо поки душі їхні губила, то з ума зійшла... Чи до того з ума зійшла, чи вже після того, хто відає?

— Душогубка!

— Бо голод! Чи ти сама забула про той голод? Черву їли з городів, але й черви не стало. То вона своїми дітьми та й своїх дітей надумала годувати.

Якусь казку страшну розказують. Усяких страшних казок наслухався, а такої ще не чув. А може, це вони про Ксеньку Гирчиху? Не може бути, щоб про Ксеньку Гирчиху. Авжеж, привид привидом, примара примарою, але чи скривдила кого? Хіба що її ниньки у вільшині кривдили, мало не втопилася в копанці. І мене, сонного, вчамрілого, знайшла в бур'янах, надумалася нести до баби Весни, аби порятувала. Не антихрист во-, на, а блаженна, бо тепер усякі блаженні ходять по селах. Дядько Тилимон казав, що ніколи ще стільки блаженних не ходило по світах, як тепер.

— Бач, Надько, а тепер шукає своїх дітей. Ото вже де той голод, а вона й досі шукає своїх дітей.

— Де ж вона знайде їх?

— Еге, де знайде?.. Ніде... А як чуже вхопить? А як чужому заподіє те саме, що своїм заподіяла?

— Скільки ж це її в Овечачому не бачили? Довго. Може, комусь і заподіяла?

— Може, й заподіяла, хіба сама скаже чи признається? Час такий, що ніхто не вдивиться за нею. Добре, що в тебе дітей нема, а то мучся ще й через неї.

— Ото й мучуся, що нема. Краще б з дитиною мучитися.

— Пішла з Овечачого, але ж знов сюди навернеться...

Ще гомонять баба Ликора з Надькою Срулихою, а я зморююся так, що й не ворухнуся, поволі засинаючи під їхню страшну казку, яку розказують одна одній. Мої ноги вже не гудуть, уже не біжать. Уві сні чую, як щось відриває мене з простеленого на землі лейбика, підносить угору — і я пливу на чиїхось добрих та ласкавих руках, пливу так, наче на пухнастій хмарі, що ліловіє під кволими вогниками зірок. І чую, що руки, які підняли мене з землі, збудливо й тонко пахнуть коренем татарського зілля...

БАБИНА ХАТА ПІД СТРІХОЮ

Начудуватися не годен з чудної баби Ликори. Гасає скрізь, наче кобила циганська, та ще схопивши мене за руку, а на гадці одне: — А як там хата наша... І задирає пелехато-попелясту голову, наче — крізь стіну, коли ми в сусідів, або через дерева й кущі, коли ми на волі,— намагається побачити свою хату, сховану за вербами, під рядком осокорів, поміж вишень.

І коли вертаємося з походеньок по Овечачому, то як радіє бабине та моє серце: ген-ген уже обійстя наше вгадується поміж інших обійсть. Ген і стріха майнула сіра, солом'яна, витіпана дощами, схожа на сіре горобине крило. І латка білої стіни всміхається святковою білиною — та й

ховається. І вузеньке, примружене віконце з причілка дивиться з лагідною, голубуватою ласкою в чотирьох шибочках.

Хоч і на коротку часинку відлучаєшся від хати, а вона за цю часинку мовби змінюється трохи. Не те що чужішає, а... таємничішає і добрішає. Так почуваюся, наче маю ждати негаданих таємниць якщо не з садка, то з хліва, якщо не з погрібника, то з сіней. А в сінях цікаво дивлюся на драбину, що пнеться на горище, а там—відхилено вгору ляду. І з острахом позираю на двері до комірчини.

А за хатнім порогом здається, що в хаті хтось таки є!

Уже з порога намагаюся зазирнути і в штандари, і в ковбашку, й на піч, і під ослони, й під тапчан. О, щось шарудить у печі за затулкою, чи тільки причувається, що шарудить? І баба Ликора прислухається до хати, наче хата щось тишком-нишком їй каже, а вона слухає...

Потай у сінях заглядаю за драбину — таки нікого. Може, на горищі? По драбині здираюся вгору, обережно просовую голову на горище — а далі боюся. На горищі — темрява, де-не-де через шпарки в стрісі проривається сонячне світло, як золоті батоги.

Може, таки в коморі? Спускаюся драбиною, остраш-ливо відчиняю двері — сутінки в коморі, запах мишей і порохна.

О, баба Ликора з кимось розмовляє в хаті! Поки я ото нишпорив, поки шастав по* закамарках,— воно об'явилося.

— Бабо, з ким ви тут? — влітаю до хати. А баба Ликора:

Сама з собою гомоню.

— Сама з собою? — недовірливо оглядаюся по кутках.

— А з ким же я краще побалакаю, як не сама з собою? Душа в душу гомоню. Що я своїй душі скажу, що моя душа скаже,— все ладком та ладком, ніякої суперечки чи гризні. Мило та любо!

А я на стіл під образами дивлюся. Стіл застелений скатертиною, стоїть у кутку, поміж двох вікон. Може, хтось сидить за столом, тільки я не бачу? Бо скільки разів ото баба Ликора казала й каже, проснувшись уранці! Казала й каже: "І прийшла моя мати покійна, й прийшов мій батько покійний, посідали обоє на покуті, живі-живісінькі, й так ми ж балакаємо з ними славно, як за життя не балакали! Обоє сиві-сиві, мов голубенята..."

Дивлюся за стіл під образами, чи не видно там сивих-сивих, мов голубенята, покійних матері та батька моєї баби Ликори, з якими вона б оце розмовляла. Таки не видно. А може, я не бачу? А баба Ликора бачить — і не признається мені?

Мабуть, таки для них баба Ликора не замикала й не замикає хату!

Авжеж, як замикати сінешні двері на замок чи на прогонич, коли весь час чекаєш якихось гостей зі світу? І не тільки покійних батька та матір, а й інших... покійників, яких у баби Ликори багато-пребагато. Але якісь це дивні покійники. Бо якщо не сьогодні, то вчора, то позавчора вона розмовляє з ними, як із живими. Отже, вони таки є, отже, вони таки навідуються в гості.

А ще ж не тільки для покійників, а й для живих мають бути двері відчинені. Для сестри Марії і брата Тилимона, які тут поблизу, бо овечацькі. Для сестри Мар-тохи, яка далі, десь отам за полем та за лісом, бо вона у Вівсяниках.

Скільки вже їй казали й кажуть сусіди — і Срулиха, й Секлета, й не тільки вони:

— Що ви, що ваша хата, бабо Ликоро: так за життя й не нагулялися.

— Ви про що?

— Ви ото гасаєте по світах, а хата приманює всіх відчиненими дверми. ,,

— Вже не сімнадцятка, а з хати що винесеш?

— Війна, скрізь німчура, всякий народ вештається.

— А хіба хата сховається від німчури чи від лихої душі? В ліс не побіжить. Що має бути — не обминути.

— Безпечна ви!

— Таки безпечна!

А я, слухаючи ці балачки, думаю: е-е, бабо Ликоро, хитруєте, не така ви безпечна, як про себе кажете. Бо хоч би де гасали, тільки про свою хату й думаєте, біжите до неї з усіх усюд, побиваєтеся, наче за малою дитиною, годите й догоджаєте.

Усе знає й пам'ятає баба Ликора про свою хату.

— А дерево з лісу возив на хату Федір Лебідь, батько помагав йому. У Федора був кінь, а в батька не було, ось вони разом...

— На толоку посходилися з усього кутка, воду від річки возив бочкою Федір Лебідь, а ми всі глину місили босими ногами...

— Повіриш чи не повіриш, а звалькували стіни за один день...

— А як посідали обідати на ряднах біля нової хати, а як пообідали, а як заспівали — ніде більше не чула, щоб так співали...

— А як хату сніпками вшивали...

— А як хату білили...

— А вхідчини...

Слухаю бабу Ликору — й не переслухаю. І все, що вона розказує, чую та бачу. І всіх тих людей овечацьких, яких уже нема, й балачки їхні, й пісні. Ото наче починає вона розказувати, а вони всі сходяться до хати на її чарівливе повеління, і все те, що тут колись творилося, начебто твориться заново: і дерево з лісу везе Федір Лебідь, і стіни валькують, і глину місять босими ногами, і сніпками вшивають, і білять, і вхідчини справляють...

Ще де та неділя зелена, а баба Ликора знай повторює:

— О, вже скоро неділя зелена.

Перед зеленою неділею я бігаю по сільських вулицях та дорогах, збираю кінські кизяки у старий лозиновий кошик. А потім баба Ликора на тих кінських кизяках розколочує знову глину — й мастить долівку і в хаті, і в сінях. Змащена долівка так гостро пахне-смердить, що й сам би забіг в опуст, а тут ще й баба товче кулаком у шию: не смій ходити по свіжомащеному та залишати сліди!..

А ще перегодя:

— Хто нам зілля нарве, хто клечання принесе?
І я вже знаю, що йдемо по зілля, йдемо по клечання!

Здається, душа моя сама летить попереду мене до лугу під лісом, де голубими полотнами блищить, міниться, сяє річка. А я вже кваплюся за своєю прудкокрилою душею, щоб не відстати.

На березі баба Ликора високо закасується, затикаючи підтичку за пояс. Ноги в неї білі й тонкі, наче в бо-цюна. А тих боцюнів — скільки їх походжає ген по мілководдю! Баба Ликора жне серпом татарське зілля, а також рве руками, щоб витягнути з багна з довгим кореневищем. Ці довгі кореневища татарського зілля потрібні їй для ліків. А ще стинає серпом пухнасті мітелки комишу, цвіт очерету — довгі палиці. Я неподалік рву лугову м'яту, луговий канупер, які так дурманно пахнуть, що в памороках паморочиться. А боцюни звідусюди поглядають на нас, здивовано задираючи червонодзьобі голови...

Долівка в хаті, змащена глиною з кизяками, тепер буро-зелена, мовби латка молодих конопель на городі. Ми з бабою Ликорою встелюємо долівку листям лепехи, до якої поприлипали цятки яскравої ряски, і такий солодко-хмільний дух іде від неї! Цей солодко-хмільний дух відразу сповнює хату, в кожному кутку — цей дух, і на печі — цей дух!

Баба Ликора кладе лугового зілля й на ослони, а клечання та лугову м'яту вішає на дерев'яні кілочки, що стримлять у стінах, а також: якийсь пучок-другий і за ікони, а за ікону божої матері з божим сином на руках — лугові квіти.

Зелень стримить і з залізного гака, що випирає зі сволока, який перетинає стелю. Колись гойдалася колиска на цьому гаку, тепер от — свіже клечання.

Хата пополудні в цьому клечанні — мовби луг. Хата зсередини світиться зеленим густим світлом, і не хочеться йти нікуди з хати, ось так би й сидів та сидів у цьому пахучому зеленому світлі.

Баба Ликора святковішає на сухому павутинистому обличчі, вона сяє зсередини, їй також нікуди не хочеться йти з хати.

— А геть нічого не страшне в своїй хаті,— каже баба Ликора.— А як то людям тим, у кого війна попалила їхні гнізда? Хто без пристановиська? Хто в окопах чи землянках? Господи, це ж і наші десь отак по світах, нема де їм голови приклонити? Спаси та помилуй, спаси та помилуй, свят, свят, свят!

І, запечалившись, баба Ликора осіняє себе хресним знаменням, ревно так, щиро.

— Чуєш,— каже,— візьми отой полумисок над щерблений та насип у полумисок пшоняної каші.

Проворно беру горня з пшоняною кашею, що стоїть у ковбашці, насипаю кілька ложок — і подаю бабі Ликорі.

А вона відтручує мене рукою в плече:

— Постав у штандарах... Тільки глибше туди засунь, далі.

Засуваю полумисок з пшоняною кашею далі в штандари під піччю й запитально дивлюся на бабу Ликору.

— Це для нього каша,— озивається.

— Для кого?

— Який же ти нетямущий. Таж для домовика, для кого ще. Хай поїсть, підкріпиться. Бо він стереже нашу хату, оберігає. А думаєш, легко стерегти?

І я вже тепер не спускаю очей з підпіччя, бо ж так кортить побачити домовика в штандарак" як то він їсть шпоняну кашу! І який то він собою? Либонь, маленький та згорблений, з куделькою сивої борідки, з пачісками посіченого кострубатого волосся. І ніс у нього як редька, й очі такі, мов квасолинки... А де живе? В штандарах чи в комині? Може, на горищі, бо там є де сховатися...

Через якийсь час кричу:

— Не їсть каші!

— Хто не їсть каші? — нетямковито перепитує.

— А домовик не їсть каші!

— Ти йому більше в рот заглядай! — гнівається.— Він не любить, коли йому в рот дивляться.

— А може, його вже нема? — кажу.— Бо не було, я не бачив.

— Ти ото балакай! Завжди був, то де б це він подівся? І хто б за нього хату чатував? Уночі'поїсть кашу, коли ти спатимеш, коли в рот не дивитимешся...

Вранці, проснувшись, найперше заглядаю в підпіччя.

полумисок з пшоняною кашею? Нема... Роззираюся по закамарках у штандарах, поснованих павутинням,— таки нема!

— Домовик уночі поїв кашу,— кажу розгублено.

— А я що казала? Домовик своє діло знає. Підкріпився кашею, тепер десь відсипається, бо клопотів у нього — і вдень і вночі.

— А ви його бачили?

— Чом не бачила... Бачила...

— Який же він?

— Який... Тут не розкажеш. Ото побачиш сам — і знатимеш. О, то це старий домовик, старий. Тільки хату звели, тільки вхідчини справили — й він уже тут як тут.

— Звідки ж вони беруться, домовики?

— Звідки?.. А звідки вода береться чи вітер, га? Чи зірка в небі, чи волошка в полі?

Замовкаю, бо що скажу? Справді, а де вітер береться, чи блискавка, чи грім? А чому хрущі літають, і солов'ї щебечуть, і яблуні цвітуть, і туман яром стелеться? Таки не знаю. Либонь, баба Ликора відає, бо хитро мружиться. А ще хто відає? Неодмінно — баба Весна, від неї ні в чому нема таємниць. І, звісно, дядько Тили-мон і тітка Ніла. Треба в нашої Фросі розпитатися, не втаїть, розкаже.

— Сам колись довідаєшся — й за домовика, й за всяку всячину,— заспокоює баба Ликора.

Чую подеколи, як вона розмовляє з кимось у хаті, зовсім тихенько розмовляє, самими лише губами. Причаююся, намагаюся встежити: з ким то вона, з ким? Чи не з домовиком, якого бачить, а я не бачу? А може, з кимось із гостей, котрі поприходили з далекого бабиного минулого, з її молодості й дівоцтва, повсідалися за столом? І я кидаю цікаві позирки на покуть: нікогісінько! З ким же вона балакає, з ким?!

І я дедалі більше люблю стареньку, помащену білою глиною бабину хату під витіпаною стріхою. Люблю так, наче саму бабу Ликору. Наче

холодну криничну воду, коли набігаєшся, захлянеш, а дуже кортить напитись. Люблю так, як ранковий чи вечірній вогонь у печі. Ми— разом, ми — одне: хата, баба Ликора, я.

Оце вчора йдемо з бабою Ликорою мимо обійстя самотнього діда Танаса Нездійминоги. Дід стоїть у пасічницькому брилі з темною мережею на темному лиці, в руці тримає димокур, а з димокура — й дим курить. Надумав біля пасіки своєї похазяйнувати, а пасіки в го — кілька вуликів.

— Ликоро, зайди з дитиною до мене, погомонимо.

Дід Танас Нездійминога такий самісінький, як і баба Ликора: хлібом не годуй, тільки дай набалакатися вволю. Щойно ми звернули на дідове обійстя в лебеді та в чебреці, щойно я нюхнув давкого диму з димокура, як баба Ликора — вже з обійстя й назад.

— Ликоро, куди голоблі завернула? — це дід.

І мені кортить до діда: а що, коли почастує медом?!

— Ой, не можу, Танасику, не можу, бо щось там з хатою моєю! — голосить баба Ликора. І мене хап за руку: — Хутчій побігли, хутчій! Хіба не бачите? Ген поза вербами... На нашому кутку... Горить! Усе тепер горить, скрізь горить.

А на нашому кутку, поза вербами, чадить щось чорною косою, далі та чорна коса розвіюється пеленою попелу. Біжимо, а ноги під нами підламуються, як сухі бур'яни. Уже за деревами й попеляста пелена зовсім розвіялася, а ми біжимо.

Прибігаємо на куток — стоїть наша хата у весняній зелені, світить білими стінами, наче білими пелюстками цвіту! Баба Ликора сплескує руками, а очі її радісні сяють росою сліз. Гладить долонею з причілку,

торкається пучками шибок, торкається дверей. Далі падає перед порогом на коліна — й кланяється, мало не торкаючись лобом землі, здається, ось-ось поцілує.

— Чудо, чудо,— шепоче.

І я дивлюся на хату, як на чудо, як на рідну душу, яка вціліла, яка порятувалась від лиха, а тому-то ще дорожча й рідніша.

Уже не згадуємо, що таки щось горіло на кутку. Горіло — та й згоріло, хтось підпалив щось, але ж хата, хата не постраждала! І я нишпорю очима довкола, шукаючи домовика, десь він тут має бути, адже це домовик стереже та оберігає хату. Але не видно домовика ніде. Бо сподіяв своє добре діло та й сховався в схованці, знову не пощастило побачити його...

ДЕ БАТЬКО-МАТИ?

Либонь, ніхто в Овеча-чому не знає стільки про жіночі долоні, скільки випало знати мені.

Звісно, краще за інші знаю долоні своєї баби Ли-кори, бо що ж тут дивного: живемо в одній хаті і під одною стріхою. Долоня в неї шкарубка, наче полотно, щойно зіткане на ткацькому верстаті, які ще де-не-де погуркують і погупують у селі. Еге ж, шкарубкі в неї долоні й деркі, мовби оте полотно, яке ще в дрібних костричинах-задирках, бо полотно ще і в воді не вимочувалось, і на сонці не вибілювалося.

Зате долоня в баби Ликори суха й тепла, мовби ота картоплина, що спеклася на черіні в печі, забулись про неї в попелі та золі, а це намацали — й така ж вона роз-сипчаста й смачна, та картоплина!

Саме картоплею бабині долоні й пахнуть найчастіше, бо то для нас найперший наїдок. А ще пахнуть печеними буряками, які вона також у

гарячій золі та в не-дотлілих вугляках пече на черені — ото вже ласощі! Пахнуть і хлібом, коли на пательні готує пампушки чи підпалки. А то — землею, коли бабрається на городі в землі. А то кропом, коли нарве кропу на городі, щоб за-смачити юшку, а то любистком терпким чи шальвією, коли руками торкнеться любистку чи шальвії, що ростуть і на хатньому причілку, і в вишневому садку. Не менше знаю й про долоні дядька Тилимона. Від його огузькуватої, якоїсь сучкуватої постаті (бо схожий наш кульгавий дядько на зачучвірілий дубок, який і не всох, і не росте) весь час тхне тютюном, то що вже про його долоні казати! І тютюном, і тютюновим димом тхне його долоня, та так міцно, що в голові моїй наморочиться. А ще — веслом та рибою, бо він плаває на човні-довбанці і ловить рибу. А ще — лозою, бо ріже в берегах річки лозу, а з тієї лози плете співучі колиски, в яких вигойдують немовлят. А ще — дубовою корою, бо він завжди здирав і досі здирає в лісі з дубів кору, готує дубильний розчин, а вже в тому дубильному розчині видублює телячі та коров'ячі шкури, й не так для себе, звісно, бо де він стільки сам набере телят і корів, а для людей — чи овечацьких, чи вівсяниківських, чи новогребельських, бо повсюдно знають його за майстра. Ото, буває, поглянуть на чиїсь чоботи, що гармошками брижаться на ногах та поскрипують лункими скрипами, й кажуть: "Не інакше, як Тилимон зчиняв шкіру та дубив". А за шевця, що зладнав оте голосне взуття гармошкою — й не згадають. Чудеса!

Долоня в нашої сусідки Надьки Срулихи чомусь найдужче з-поміж усіх інших жіночих долонь у селі пахне кропивою та коноплями. Статки в неї малі, підсвинка тримає, то чим годує? А запареною кропивою. Убори в неї не пишні, то в чому ходить? У полотні, от і ростуть у неї коноплі густо на городі.

Долоні в нашої тітки Марії пахнуть молоком, бо корівчину тримають на хазяйстві, уже таку стару, що рогами землю оре. А тітка Марія й тішиться, що їхня годувальниця така стара, навіть на м'ясо не годиться, — хіба що шкуру здерти і з її жил та костомах зварити мило. Ото вона й не боїться за корову, що німці заберуть аж у Німеччину, бо як заберуть, то її ряба зразу ж за ворітьми й ратицями дриґне.

А долоні в тітчиної Фросі...

Либонь, ні в кого так не пахнуть долоні, як у тітчиної Фросі. І канупером, і м'ятою, і любистком (а коси її — також і канупером, і м'ятою, і любистком). А ще — наче всіма тими луговими квітками, що в лузі ростуть, і лісовими. Та й не тільки нашими, а й хтозна з яких країв, такими квітами, що в наших краях і не водяться. То де ж ними пропахчується завжди усміхнена, завжди лагідна й добра Фрося? Чудеса — й годі.

Бо хіба не чудо, що в тітки Секлети долоні пахнуть, мов у коваля — і жаром вугільним, і міхами горна, і ошурками, й іржею, й залізом. І навіть мозолі в неї на руках такі, мов у коваля. Хоч сама тітка Секлета зовсім не коваль. От чоловік її був коваль у колгоспі, забрали давно вже її чоловіка на війну. Звісно, в нього долоні пахли, мов у коваля. Але чому в тітки Секлети? Таки чудеса. Баба Ликора каже: коли чоловік довго сім'єю поживе з жінкою, то вони стають схожі між собою. Отже, тому такі в тітки руки, як у її чоловіка-коваля, забраного на війну.

Та я за всі жіночі руки в Овечачому знаю, а за чоловічі — мало, бо й чоловіків мало, все більше каліч усяка, та ще діди порохняві. Може, й не порохняві, але так про них кажуть. Але руки порохнявих дідів не тільки порохном пахнуть, хай то Танас Нездійминога, чи ще там хтось. Від нього всього пахне бджолами, воском та медом, і руки його так само пахнуть бджолами, воском та медом. І липовим цвітом, коли цвіте липа. І гречаним цвітом, коли гречка білим цвітом пінявого молока розливається в селі й за селом.

І чому ото я знаю про людські руки, про жіночі й чоловічі долоні?

Бо рідко яка долоня не опуститься на мою голову, щоб не погладити їжакувате волосся. Баба Ликора, дядько Тилимон, тітки Ніла чи Марія гладять нишком, і словечка не кажучи, а хто-небудь, погладивши, візьме й скаже:

— Сирітка бідна!

Або вже в спину кидає:

— Безбатченко...

Тоді я намагаюся хутчій утекти і від тих людей, і від їхніх долонь, і запахи тих долонь стають мені чужі й відворотні, аж нудить.

Тоді я можу забитися в хащі й півдня просидіти, стежачи за мурахами, що лазять по. землі, чи за кузками, що між віття порскають. Чи на пташок дивлюся, що в небі пролітають — вони вільні, їх ніхто по головах не гладить, не називає сирітками чи безбатченками. Або ж прислухаюся, чи в землі кріт не риє нору, кротові також добре, спробуй доберися до нього, щоб погладити по голові, щоб назвати сиріткою чи безбатченком...

І я починаю тікати від усяких долонь, що опускаються на мою голову. Та варто натрапити на лагідну й добру — таку, як у дядька Тилимона чи у Фросі, коли вони мовчать і тільки гладять мого їжака на голові, передаючи мені тепло своїх долонь і своїх сердець,— як відразу мені забуваються інші долоні й знову стає добре на душі. Брехня, що я сирітка, брехня, що я безбатченко!

Не пам'ятаю ні свого батька, ні свою матір. Либонь, геть усе чистісінько пам'ятаю! Здається, ще на світі не було мене, а пам'ятаю, як тоді було. Чи це можна? Мабуть, можна, бо ж зі мною таки можна.

Та й який я безбатченко, коли і батько і матір навідуються до мене вві снах? Щоправда, не часто, рідко, а навідуються. Та ще трохи дивно... якісь вони щоразу не однакові, а різні. То батько русявий, зеленоокий, весь час усміхнений, а то вже мій батько посивілий та згорблений, та ще похнюплений, і його очі зовсім не зелені, а якісь такі — як світло розквітлих соняшників.

І з матір'ю так само переміни вві снах. То вона приходить молода, чорнява й кароока, з медовим усміхом на устах, а то сива, губи в неї кригою замуровано, й стара, що я думаю вві сні: лишенько, та коли ж вона вспіла так хутко постаріти, яка біда скоїлася з нею, що не признається?

Чекаю на сни, бо вві снах чекаю матір та батька!

А ще вві снах чекаю на їхні гостинці. Так, так, уві снах вони приходять з гостинцями. То мати принесе пригірщ спілих лісових горіхів, я заховаю під подушку, вранці шусть рукою під подушку — нема! Та як же нема, коли мати вві сні принесла, хто забрав? А батько якось приніс маленьке сіре зайченя, чомусь схоже на теплу пухнасту пташину, а вдосвіта, коли я проснувся, сталося те ж саме, що з маминими лісовими горіхами: втекло зайченя.

І так мені жаль, що всі їхні гостинці, принесені вві снах, пропадають. Пропадають, а я однаково жду — й на батька з матір'ю, й на їхні гостинці.

Може, колись вони таки не зникнуть після моїх снів — ні батько, ні мати, ні їхні гостинці? Весь час сподіваюся, й весь час марно, та надія не полишає мене, ой, не полишає!

І в баби Ликори часто допитуюся: де моя мати, де мій батько?

— Далеко,— відказує, і з лиця чорніє, мовби ніч.— Ой, далеко...

— А чом далеко? — допитуюся.

Довго мовчить, і, здається, до її відповіді — як від землі до місяця.

— Від німця втекли...— зрештою каже, ховаючи очі.

— А коли повернуться?

— Як німця потурять — от вони й повернуться.
А мені мало сльози з очей не бризнуть: і коли вже потурять звідусюди, а найперше — з Овечачого!

— Щось від батька та матері лишилося? — питаю.— Ну, фотокартки?

Баба Ликора плаче, як сльота:

— Ой дурна я та нерозумна. Були, були картки, та я попалила, бо страх як боялася, аби в лихі руки не потрапили... Боялася за них, і за тебе, і за всіх наших родичів... За ті картки.

Хоч убий — не втямлю, чому так злякалася за фотокартки, що геть-чисто попалила всі. І якої біди-горя завдали б ті картки чи для дядька Тилимона й тітки Ні-ли, чи для Марії і Фросі?

— А чом я... не пам'ятаю ні батька, ні матері? — виривається.

— Бо пам'ять маєш таку, як цідилок... Усе пропускає твій цідилок, не тримає... Ото ще ж і баба Весна помагає з твоїм цідилком, щоб менше горя там осідало, бо де ж це видано — таке видержати дитячій душі.

— А від батька... залишилося що-небудь?

Баба Ликора змилосерджується:

— Ота сокира, що в сінях за дверми.

— А від матері... щось залишилося?

Баба Ликора ще більше змилосерджується:

— Отой полив'яний полумисок, з якого ти їси... Купила на ярмарку в Новій Греблі...

Радість обпалює мене, мов огонь суху солому: від них залишилися і полумисок оцей полив'яний, що біля дверей на миснику поміж іншого посуду, й важка со-кира-колун, що в сінях у кутку поміж граблів та вил, поміж заступів і сап.

— А коса? — питаю.

— Яка коса?

— Бо там ще й коса стоїть у кутку,—— мовлю. Цією косою інколи орудує сама баба Ликора. Й так мені чомусь хочеться, щоб та коса була саме батькова, була пам'яттю про батька.

— Ні,— перегодя каже баба Ликора, й слова її вилазять з рота, наче сірі павуки з понурого сірого павутиння.— То ще старіша коса, ще мого батька...

Віднині я вже не можу намилуватися полив'яним полумиском, розмальованим ягодами вишень та якимись чудернацькими квітками, які в Овечачому не ростуть. Усе, що їм із полумиска, таке смачне, що я аж заплющуюся від утіхи. І взяв за звичку Загадувати бабі Ликорі, щоб усе насипала в полумисок — хай то юшка чи борщ, хай то кисіль чи вареники, хай то кваша. І хай та кваша хоч яка вдасться кисла, бо чим же її засолоди-ти, а я квашу їм — і все мало, бо така смачна.

А все тому, що з материного полумиска!

І коли купила його на ярмарку в Новій Греблі? І хто зліпив, розмалював і продав матері? От було б цікаво побачитися з тією людиною!

Завжди поглядаю на полив'яний полумисок, що на миснику, бо очі самі летять до нього. Ввечері дивлюся — й засинаю, вранці просинаюся — й знову дивлюся.

А батькова сокира... її грубе, вигнуте, витерте до вощаного блиску сокирище разом із самою залізною сокирою обриває мені руку. І чого батькова сокира така важка? Наче сокирище теж із заліза. Однією рукою ще підняти, відірвати від долівки годен, а вже нести поперед себе — лише двома руками. Баба Ликора як побачить сокиру в моїх руках, то свариться:

— Підірватися надумав, на килу розжитися закортіло? Ще вспієш! Ану занеси сокиру назад у куток... Спершу дорости до неї. Ото як доростеш — тоді вже.

— А хіба доросту?

Баба Ликора вражено втуплюється в мене:

— Доростеш! Мусиш дорости. Бо як же це так, щоб сокира без хазяїна зосталася? Сокиру для того й зладнано, щоб рубати. Для всякої роботи. Не годиться, щоб пропадала без пуття. Мусиш рости!

Й так мені хочеться вірити, що виросту, що подужаю взяти сокиру в руки — й чи людям хати помагатиму ставити, чи погрібник наш підправлю, бо скособочився старим дідом, чи збиватиму з клепок діжечки та бочівки так, як ото зугарен дядько Тилимон...

Ех, якби німців хутчій прогнали, якби мій батько нарешті об'явився, тоді б він навчив мене й сокирою орудувати, й сокиру в руках тримати! Бо хоч що кажіть, а не в кожного в селі є батько. Ну, є мати, є дід чи баба, а батько — не в кожного: того батька війна забрала, того батька війна погнала, того батька ще якась хороба запроторила світ за очі, що й

помовчують про цих батьків, наче їх ніколи в Овечачому не було, а їхні діти — від весняного вітру.

Еге ж, так і кажуть в Овечачому: оте дитя — від вітру.

Про мене кажуть — бабин Ликорин. Про когось іншого — дідів Михайлів. Так, наче діти вроджуються чи від діда, чи від баби. А то ще кажуть — отой Ганьчин, отой Парасчин, отой Калинин, бо старші поміж собою знають і Ганьку, і Параску, і Килину, а спробуй хутко вбий у пам'ять нове дитяче ім'я, коли діти сіються й сіються, мов зерно з хліборобської долоні.

На всеньке Овечаче лише Тарапатий — нічий: не називають ні батьковим, ні материним, ні дідовим, ні бабиним. Бо живе в своїй хатині самотиною. А хатина його чомусь схожа на стареньку бабусю з костуром. Ну таку вже стареньку, що йшла собі, захляла — й завмерла, бо далі ногою ступити не годна. Ото сперлась обома

руками на костур, подих переводить, а чи переведе — хто знає?

Тарапатий сам і порядкує в своїй хатині. Градом вибило шибку — він сам шибку вставив. Перед велико-днем хату змастив зобіч і зсередини. Ото коли дим куриться з комина, значить, сам собі їсти варить. Біля хати по обійстю квокче квочка з курчатами — сам посадив курку на гніздо з яйцями, коли заквоктала. І город сам засадив, хоч і не копав землю, а просто понапихав у землю картоплі під заступ, напхав пучками пальців насіння квасолі та буряків, а також соняшників і гарбузів. І цибуля де-не-де зеленіє на городі, і часник. Роздобув у когось розсаду капусти, але з розсадою не пощастило: уперіщив ранковий заморозок, а він не здогадався заздалегідь обтушкувати розсаду капусти соломою чи бур'яном, щоб утеплити. Зате мак росте в нього!

Бо хоч і називають Тарапатого волоцюгою — по всіх світах волочиться! — зате хазяйський хлопець, хоч і волоцюга.

Тарапатий завжди щось та й несе додому. "Бо вміє дістати,— каже баба Ликора,— бо в нього руки розумні". А я діставати не вмію, отож мої руки дурні, звісно. Інколи розглядаю свої руки й не годен втямити: як то руки можуть бути дурні, коли розум у кожної людини сховано в голові?

Та щось і моїм дурним рукам перепадає. Бо ж не тільки якась овечацька долоня погладить мене по голові, запахнувши коноплями чи тютюном, а й щось вділить, трапляється. Чи коржика з маком, чи яблуко, чи струдля. А то закличе до хати якась тітонька чи бабця й пригостить коли не пиріжками з сиром, то хлібом з рідесенько розведеним медом. І хоч рідесенький мед, та однаково смачно — й завжди чомусь здається, що мало...

А то якось приходжу додому з зимовою шапкою та чоботями. Баба Ликора спліскує долонями й дивиться на мене так, наче дідька побачила.

— Кого це ти пограбував? — питає.

— Не грабував,— кажу,— якась жінка дала, хата її під лісом.

— Хата її під лісом?.. Хто ж це може бути? — Бере все те з моїх рук, розглядає.— Рости ще тобі треба і до цієї шапки, й до цих чобіт. Як і до батькової сокири, що ото в сінях... А що сказала та жінка?

— Виросту,— обіцяю.— А що сказала? Бери, мовляв, бо для її сина вже не знадобляться.

— Кажеш, хата під лісом? Либонь, це Мотря Тернова... Сина в неї війна забрала, хай йому земля пухом,

А я не знаю — журитися мені з тих чобіт і шапки чи радіти. Хоч усе-таки добре, що розжився на ціленьке взуття і одяг від жалісливої жінки.

— Ти ж не в усіх бери! —застерігає баба Лико-ра.— Десятою дорогою обходь Варвару Демидиху, нехай навіть золотим калачем тебе манить.

— А вона й не манить,— безпечно всміхаюся.

Варвара Демидиха — якась причинна: про неї кажуть, що це ні чоловік, ні жінка. Мовляв, можна її називати не Варварою Демидихою, Демидом Варвариним. І чомусь усі сміються, коли згадують про неї. А голос у цієї жінки чи то чоловіка — важко сказати який: інколи мовби жіночий, інколи мовби чоловічий. І з лиця вона — чи то чоловік, чи то жінка, хоча закутується хусткою. Зате ходить якось по-чоловічому, наче кінь.

Від Варвари Демидихи всякої всячини сподівайся, тому я справді обминаю її десятою дорогою: то витріщиться на тебе й зарегоче, аж мороз дерне по шкірі, то може оперіщити хворостиною-хлудиною якогось хлопчака, що начебто для неї накоїв якоїсь біди, а то помиї з відра виллє під доги, коли йдеш повз її понуру, як осіння рілля в сльоту, стару хижку, з якої випирають дилюки, мов ребра зі шкапи.

Цур та пек тій Варварі Демидисі, чи то — Демиду Варвариному!

А якось...

А якось заходить до нас пізно ввечері тітка Марія, щоб побалакати, як то вона завжди любить проти ночі побалакати з бабою Ликорою. При світлі каганця-клі-павки сукають і сукають довгу нитку балачки, таку нескінченну, мовби прядив'яну нитку з кужеля. Сон змагає мене, а краєм вуха дослухаюся, а краєм вуха чую — то про якогось Ілька згадують, то про якусь Юстину. І зітхають. Мого батька звати Ільком, і мою матір звати Юстиною, але вони про когось іншого. Тільки чому імена однакові?

— Як забрали, то й досі...

— Хоч би пташка принесла вістку від них, та хіба дочекаємось?

— Інших теж побрали, теж ні слуху ні духу.

— Може, й кісточки вже зотліли їхні в сирій землі.

— Хай господь боронить, що ти кажеш, Маріє?

— Всяке думається, Ликоро.

— Всяке думається, а ти жени з голови.

— Думаєш, не жену? А воно знову думається й думається, сохну за ними.

— І я сохну, а вірю... Годі, годі за це балакати, бо яка поміч від балачок? Сама лише гризота й журба.

Авжеж, не про батька з матір'ю балакають, а про якогось іншого Ілька та іншу якусь Юстину, своїх знайомих. Бо ж сама баба Ликора скільки разів казала й каже, що мої мати з батьком утекли від німців, щоб німці не розправилися з ними, а як тільки поб'ють німців — батько з матір'ю повернуться. То про чиїсь інші кісточки в сирій землі думається та балакається тітці Марії з бабою Ликорою, бо вони такі добрі серцями, що ладні всіх на світі пережаліти.

А вдосвіта просинаюся — світиться в ранковому промінні материн полумисок на миснику, схожий на жовте розмальоване сонечко!

А йду через сіни — в кутку за дверима поміж усякого залізяччя з держаками чи без держаків стоїть батькова сокира, глухо зблискує срібним лезом!..

Якось баба Ликора хап мене за руку — й гайда на ярмарок у Нову Греблю. Мовляв, неділя, то як не податися на ярмарок. Може, збирається купувати щось? Таки не збирається, бо грошей у неї ніякісіньких нема. А може, хоче продати щось, аби розжитися на який ламаний гріш? Таж ні, бо руки порожні, бо нема чого й продавати.

Мовляв, на ярмарок — та й годі.

А на ярмарку в Новій Греблі людей зібралося не так багато, але трохи є — і новогребельські, й овечацькі, й збаразькі, й германівські, й вівсяниківські. Баба Ликора, сяючи лицем, ходить по ярмарку, що біля церкви, та приглядається до кожного, мовби сподівається здибати когось. Чи не тітку Мартоху, що живе в Вівсяниках і теж могла б прийти на ярмарок? І я вже теж приглядаюся до людських лиць, наче сподіваюся впізнати тітку Мартоху, хоча досі її ще не бачив ні разу.

Славно так на ярмарку новогребельському! Під глибоким синім небом золотий хрест на церкві горить жаром, а круглі бані церкви такі легкі, що, здається, ось-ось відірвуться й полетять невагомими, грайливими пухирцями в безмежжя блакиті. І півнів виспівує так багато, що досі й чути стільки разом не доводилося: їх принесли звідусюди на продаж, а вони співають. І голуби туркочуть на дзвіниці, що самому хочеться голубом затуркотіти.

І на весь ярмарок — жінка якась чудна й гарна, що на неї всі дивляться. Ходить собі ця жінка по ярмарку, а на неї дивляться і ті, що продають, і ті, що купують. А виряджена! Чобітки на ногах червоні дзвонять підківками, як дзвоники, рясна спідниця соняшниковим цвітом хлюпає, кохтина грає синіми барвінками, намисто на шиї в'ється живими разками, ковтки у вухах. А усмішка — срібна риба сяє на вишневих устах. А волосся — чорна ніч розсіялася, й та ніч осяяна місяцем-гре-бенем, якого раніше бачити не доводилося. А очі — ллється і ллється палахке, іскристе мерехтливе сяйво, що й кольору йому не підбереш: то мовби на чорнобривці схожі її очі, то мовби райські пташки, що ось-ось спурхнуть з

усміхненого обличчя, а то — мовби далекі золоті зірниці в досвітньому млистому тумані.

Ходить по ярмарку ця жінка, схожа на велику мальву, на цілий сніпок гарячих мальв, а слідом за нею — чорнявий вусань у лискучій сатиновій жилетці та з батогом у руках. Вуса в чорнявого вусаня — мов дві молоденькі гадючки, що повисли — й висять, горбатий ніс вигинається гострою турецькою шаблею, темні брови — наче їх дідько сажею намалював, такі куштраті, й очі під низьким підбрів'ям схожі на двох цапів, що стали цапки!

Ота жінка-мальва купує собі вишневу хустку з торочками, приміряє — і стає ще краща в хустці. Не думаючи, отой чорнявий вусань з вусами-гадюками дістає з кишені жовтого шкіряного гамана, платить гроші — і так вдоволено цьвохкає батіжком, що то наче й не батіг, а соловейко б'є радісним співом.

Вдоволені, вони вдвох ідуть до воза, що запряжений двома гнідими кіньми, вмощуються — плече до плеча — в передку, вимощеному соломою та застеленому попоною. А я — слідом за ними, бо так чомусь не хочеться, щоб їхала оця славна жінка, бо так мені кортить дивитися на неї — й надивитися не годен.

І тут знагла назустріч мені — Варвара Демидиха, яка теж ярмаркує. Навіть сахнутись не вспів од неї, простоволосої та страшної, бо занімів, бо ноги віднялися. А вона:

— О, на кого це ти так видивляєшся?

Язик німіє, та мимоволі рукою показую на запряженого воза, бо як не відповісти отакому страховидлу!

Глянула Варвара Демидиха на віз — і знагла:

— Дивися, дивися... Бо то ж мати твоя!

— Яка мати? — відмерзнув мій язик.

— Твоя мати, твоя!

І регоче Варвара Демидиха своєю чорною пелькою, й очі полум'яною недоброю смолою киплять, і йде собі геть по ярмарку. А я... вже нічого не бачу, тільки оту жінку-мальву на возі. Невже це моя мати? Моя мати? Може, повернулася раніше... А плече в плече коло неї — мій батько, теж повернувся раніше. Але ж чому не впізнали мене? Чому досі не приїхали в Овечаче? А куди зараз їдуть?'

Думки в голові вихоряться, наче хурделиця. Ось чорнявий вусань у сатиновій жилетці вже смикає віжками, вже батіг танцює в руці, вже ось зрушить віз і покотить попід блакитними стінами церкви. Знетямлю-ючись від радості, що нарешті побачив матір, і завмираючи від страху, що зараз ось вони поїдуть невідомо куди, я зриваюся з місця, біжу через ярмарок і кричу:

— Мамо! Мамо! Мамо!

А вона не чує, а батіг уже змією звивається по кінських спинах, а колеса вже крутяться, а віз уже котиться.

— Мамо! — біжу, спотикаючись.— Мамо!

Ось і віз, хапаю руками за соняшникового цвіту спідницю, що сяє на червоних чоботях, дивлюся на її дороге усміхнене лице, і сльози радості течуть мені по обличчю, затуляючи і її саму, і церкву, і білий світ.

Дотягуюся губами до червоного чобота — й цілую червоний чобіт.

І раптом гарячий вогонь оперізує мене по спині.

І раптом ще шмалькіший вогонь опікає мої ноги.

І раптом ще пекельніший вогонь стьобає мене по грудях.

— Мамо! —кричу я, падаючи в порохно, в кінські кізяки.

Скульчившись, затуливши долонями лице, жду, що вогонь знову вдарить мене, оперіже, опече, стьобне — й боюся навіть плакати, але ніхто вже не б'є мене, тільки чутно, як погуркують колеса воза, віддаляючись.

Перегодя розплющуюся — наді мною стоїть баба Ликора, далі нахиляється, силкується звести з землі, а я падаю, не стою на ногах, так мені болить, так мене побасамовано вогнем.

— За що ж це той ірод позбиткувався з тебе так тяжко? — схлипуючи, питає баба Ликора й знімає руки на церкву: — Господи, хіба можна отак батогом хрестити малу дитячу душу, коли та душа — мов пташка, мов голуб? Господи, покарай нехриста.

А я крізь сльози дивлюся — вже ген-ген далеченько той віз, а на возі буйною розквітлою мальвою віддаляється мати, що так і не впізнала мене.

— Мамо...— шепочу я і показую рукою на той віз.

— Яка мама? — дивується баба Ликора.

— Моя мама... поїхала на возі...

Баба Ликора пильно дивиться на той віз, що скоро вже пропаде поміж шумовиння верб і тополь, і мама моя пропаде на тому возі.

— Хто тобі сказав таке? — питає баба Ликора.

— Таж сказала Варвара Демидиха.

— Триклята Варвара! Господи, покарай і її, а мене прости, що прошу біду на чужу голову.— Баба Ликора знову хреститься на церкву.— Зовсім то не твоя мати, не Юстина... а біля неї не батько, не Ілько...

— А хто ж то, бабо? — зойкаю.

— Повія, хто ж іще... Ти на цьому не тямишся... Повія повіяста, що її знають від Погребища до Вінниці. А то біля неї ухажор її новий, поліцаюка з Курави.

Слухаю бабу Ликору — й не вірю. А воза вже не видно, вже розтанув у збитій куряві поміж вербами.

— Повія повіяста, а ти її назвав матір'ю. Покарав бог — не дав їй дітей і не дасть... І щоб отаку повію назвати матір'ю! Ото й маєш батоги... А все Варвара Демидиха! Скільки тобі казалося: обминай десятою дорогою, а ти... Ну, ходімо. Наярмаркувалися... Зна йшов на ярмарку і матір, і батоги, хай господь ми лує.

Йдемо з Нової Греблі в Овечаче, а в мене все тіло — груди, ноги, спину — вогнем пече від болю, сльози в очах, і чомусь так жаль... І чомусь так жаль, що то не мати,— й плакати ще дужче хочеться, тільки я зціплюю зуби.

А сльози самі капають...

Того вечора баба вже обклалася спати, вже й спить тихесенько, мов пташка, а до мене сон чомусь не йде. Місяць у вікно дивиться, як я на тапчані кручуся під рядном. Хутчій би заснути, а то пролежу до ранку з розплющеними очима. Й знагла — наче постукало щось у

шибку, я аж завмер від несподіванки. Може, знову постукає? Тихо.

І баба Ликора не почула, спить нищечком. А може... А може, то мати опівночі прийшла на обійстя, повернувшись з далеких мандрів?

Рядно жужмом летить у куток на тапчані, і я навшпиньки, гамуючи радість у грудях, ступаю по долівці, долаю сіни, ось уже й сінешні двері відчинив, ось уже й на причілку.

"Мамо!" — рветься крик з грудей, бо хочеться закричати на все Овечаче.

Нікогісінько на причілку, тільки черешня ледь-ледь шелестить від вітру. Оглядаюся довкола, острашливо обходжу кругом хати, знову стаю на причілку. Десь має бути, бо ж постукала скрадливо в шибку.

Ніде нікогісінько, тільки ніч над Овечачим, тільки черешня шелестить листям, тільки сумний місяць дивиться з високого неба.

Може, моя мама десь зараз теж дивиться на місяць?

Вертаюся до хати, вкладаюся під рядном і тепер уже дивлюся й дивлюся на місяць, що заглядає у вікно. Аж поки засинаю і в передчутті сну сподіваюся, що вона таки сьогодні разом з батьком навідається до мене вві сні.

НА ЗЕЛЕНІ СВЯТКИ

Заходжу до хати — й торопію на порозі: хто це такий стоїть біля скрині, обернувшись до мене спиною?

У чорних шкіряних черевиках на високих підборах та з високими халявками, зашнурованих чорними шнурками. Либонь, такі самі черевики, вже трохи приношені, лежать у скрині на самому споді, накриті сувоєм старого зжовтілого полотна... І темна спідниця в цятках дрібних блідих квіточок. Рясна така спідниця, в багато складок, хлюпає понад самими халявками... Вишита блузка з пишними рукавами, які наче вітром понадувані... Й зелена хустка з довгими китицями, що тремтять на спині...

Ото не тільки такі черевики є в скрині, а й спідниця така, а й блузка така, а й хустка! Хто ж це зодягається крадькома в бабині обнови?

Обертається від скрині — і я спершу не впізнаю бабу Ликору.

— Не впізнав? — угадує — і вдоволено сміється.— Схожа на злодійку, що так злякався?

А я справді злякався, а я справді не впізнаю: і баба Ликора — й не вона. Й не вона, бо схожа на овечацьку дівчину, що чомусь постаріла. Невже бувають старі дівчата? Ні, старих дівчат не буває, це — баба Ликора.

— А так мені славно? — питає вона.

Й одягає на шию разок намиста. На шовкову білу ниточку нанизано рожеві й пурпурові намистинки — одна до одної. їхнє ясне рожево-пурпурове світло ще дужче омолоджує обличчя баби Ликори, й сіре павутиння зморшок на її щоках та на чолі видається не таке сіре.

— То впізнаєш мене чи не впізнаєш?

Заперечливо кручу головою — і баба Ликора сміється несподівано помолоділим голосом, наче то — весняний дощ шумить за вікном.

— Підеш за мною, хоч тобі й не можна.

— Куди? — питаю, а моя душа вже летить невідомо куди.

— Взнаєш, якщо здогадаєшся,— каже загадково.—: Ходімо. Тільки щоб надворі йшов за мною назирці, чув?

Назирці? А це ж чого назирці за бабою Ликорою? Не звик ходити за нею назирці, а все за руку та за руку. Дивина й годі.

Але йду назирці — й чудно отак іду. Наче баба Ликора щось збирається вкрасти, а я вистежую. Або наче я сам злодій. Іду — й віддалік не впізнаю, й овечацькі теж не впізнають, бо, вбрана в святковий одяг, якась вона вся не така. Щось задумала, тільки що?

До всіх баба Ликора забалакує — і до маленьких дівчат, і до великих дівчат, і до жінок, і до старих бабів. Я тоді зоддалеки ховаюся за кущами, а коли баба Ликора далі рушає, то й я слідом рушаю.

І вже бачу, що не сама вона йде, а хтось зі стрічних та пристає до неї, вже й гурт невеличкий, вже гуртом ідуть.

І тітки Марії дочка Фрося вигулькує з яблуневої вулиці, пристає до гурту, й тепер уже я начебто не за бабою Ликорою назирці йду, а за Фросею. Бо в тому гурті бачу чомусь саму лише Фросю. Світле її волосся мерехтить на сонці так, наче в розмаяному волоссі палахкоче багато святкових свічок, як ото палахкоче у церкві. А повертає голову ліворуч, то я ловлю її усмішку з лівого плеча, а повертає голову праворуч, то вже ловлю її усмішку з правого плеча. Усмішки злітають з її білих оголених плечей, наче голуби, вже багато голубів злетіло, а мені все мало та мало.

И сама Фррся мовби злітає вгору зі свого бузиною фарбованого полотняного плаття: пшенично-колосисте волосся в'ється на вітрі, й це розхурделене волосся, здається, ось-ось понесе її понад землею, понад Овечачим. Цікаво, а Фрося мене бачить?

І мені так чудно стає на серці: радий, що не бачить, бо йду за бабиним повелінням назирці,— й водночас гірко. А чому гірко? Не знаю. Але мушу ховатися, бо як ослухаюсь, то баба зовсім прожене, і я вже тоді не стежитиму за Фросею.

З села виходимо до верболозів над річкою, поміж верболозів — у ліс, що привільно розбігається понад голубим плесом. У кошлатому гіллі старого дуба туркоче горлиця, за дубом на в'юнкому вітті берези цвіте горлиця великою барвистою квіткою, за білою березою в липі озивається зозуля. Звідси вже не видно Овечачо-го, тільки ген-ген під блакиттю неба грізною шапкою розложистої крони чорніє віковічний дуб неподалік від обійстя дядька Тилимона і тітки Ніли...

Хто з дівчат забрідає в річку, хто нипає поміж лепехи неподалік від берега, хто розтікається лугом високої трави. Сміються, щось, там рвуть, щось там збирають,— і мені стає нецікаво. Наче баба Ликора мене обманула. Поманила, сказала йти лише назирці, а навіщо?

Краще лежати горілиць і дивитись у небо, може, вдасться побачити нашого літака з червоними зорями на крилах. Бо чого кілька разів ото вдалося побачити похмурі німецькі літаки з чорними хрестами, а наших не видно? Дядько Тилимон казав, що мають бути, повинні літати. Чому ж не долітають до Овечачого?

Лежу горілиць, дивлюся в безмежне синє небо, що напинається велетенським вітрилом угорі, й жду появи нашого літака. Бачу птахів, що перелітають чи зовсім близько, чи дуже високо, ген-ген у млистих високостях. А то шуліка під ясною димною хмарою ширяє, що ледве й видно його. Звідти, з-під застиглої хмари, шуліка вистежує щось тут, на

землі, бо очі в шуліки — чіпкі й гострі, бачать і найдрібнішу пташку в гнізді, й найменше звірятко в траві. Що він вистежує? Може, мене?..

Засинаю — й просинаюся від шелесту поблизу. Шелестить густа ліщина, обнизана реп'яшкуватими молодими горішками, які зараз швидше скидаються на блідий цвіт, ніж на горішки. А в ліщині шелестять голоси. Один тихіший, благальний — це дівочий. Другий хрипкіший, грубіший — це парубочий.

Пильно вдивляюся в ліщину, мовби прагну не так почути, як побачити голоси, та спробуй угледь, коли густе листя ліщини — мовби густа зелена вода, яка все залила.

— Та це ж баба Ликора затіяла такі зелені святки,— чується дівочий голос.

— О, баба Ликора! Вона все життя дівочиться,— це парубочий голос.

— Ото вже дівчаток і дівчат назбирала сюди по всенькому селу...

— І я до вас пристав...

— Е-е, тобі не можна, баба Ликора прожене, бо можна тільки дівчатам...

— Я пожартував, бо мені й справді не можна, аби мене бачили...

Таж дівочий голос — це Фросин! Упізнавши, я несказанно радію, аж подих перехоплює. А парубочий голос? Чий парубочий?

— Куди ж ти тепер подасишся з села? — питає Фрося в густій ліщині. — Як же я тут без тебе?

— І я не хочу йти від тебе, а мушу... Й мені з села не хочеться, але мені тепер тут життя не дадуть.

З ким розмовляє Фрося, з ким? Кому життя не дадуть? Зозуля озивається — й вони вмовкають. А зозуля вмовкає — й вони знову перешіптуються.

— Чого ж ти не хочеш іти з села, коли вони важать на твоє життя?

— А ти не знаєш?

— Не знаю,— зовсім тихо каже Фрося.

— Бо люблю тебе.

Тепер знову їх не чути, бо чути зозулю неподалік.

А що скаже Фрося? Чекаю, коли вмовкне зозуля й озветься Фрося. Не знаю чому, але страх кортить, щоб вона розсердилася. Але чому вона не сердиться? Зозуля вже вмовкає, а Фрося й далі мовчить.

Так, наче їх обох уже немає отут, у густих зелених водах листатої ліщини, цяткованої кострубатими блідими горішками, тільки від вітерцю хвилі-жмури перекочуються по ліщині.

— То я вже піду, бо пора мені,— стиха долинає Фросине.

Голос парубочий не озивається, наче вітерцем розвіяний.

Хто ж це виходить із-за ліщини? З несподіванки я топлю голову в гойдливій траві, щоб не видати своєї схованки, а вже потім вилізаю трохи вгору. Бо це не Фрося! Бо з-за ліщини виходить зовсім не Фрося! Але чому голос її?

Яка дивна в дівчини спідниця, такої ще не доводилося бачити. Не з краму, а з самого лише татарського зілля та з рогози, які гострими листками, схожими на блискучі шаблі, стирчать донизу, б'ючи по білих округлих литках. Листок до листка, шабля до шаблі, а в дівочому стані їх схоплено тугим плетеним поясом також з татарського зілля. І цю зелену спідницю прикрашено кількома квітками жовтого латаття, що погойдується на довгих слизьких стеблах.

А на шиї — і не разок намиста, а важкий разок річкових білих лілей, що поколихуються на грудях та на спині.

А на голові в неї — вінки! Скільки тих вінків — і не втямити, а тільки не один. З усяких квітів, які можна зібрати не тільки в лузі чи в лісі, а й на воді. Всі кольори позліталися, стали полум'ям живим, тріпотять. Авжеж, не Фрося, хоча й подалася до гурту дівчачого.

Вдивляюся в той дівочий гурт, який порозбрідався скрізь, але й там ніде не бачу Фросі. Може, десь за кущами чи вже подалася в село?

Ото хіба що впізнаю бабу Ликору, але й у неї вінок на голові! Усі вже повбиралися в вінки, то й вона вбралася. Наче понад річкою не дівчата у високій траві порозтікалися, а порозтікалися вінки, плавають у повітрі, зникають у траві — й знову легко спурхують над хвилями.

Й наче то не дівчата, а вінки озиваються дівочими голосами.

Дівчина в спідниці з татарського зілля та рогози обертається — і я таки впевнююся, що це не хтось, а Фрося!

Вона тужливо-радісно дивиться сюди, на ліщину, і я втягую голову в плечі. Своїм поглядом Фрося мовби прощається з кимось, а потім обертається — й хутко біжить до дівчат. А вони гуртом кидаються до неї, бо вже заждалися. Кидаються хто з чим — хто ще вінок намагається накласти їй на голову, а вінок спадає, бо й так багато. Хто заклечує її

зеленим гіллям, хто прикрашає її одяг квітками, а не всі квітки тримаються сипляться додолу.

Й скоро вже Фрося — з ніг до голови — схожа на дивовижний кущ!

Це зелений, барвистий, строкатий кущ, у якого, здається, тільки і є Фросиного — це її веселі очі та її усмішка, що тріпотить на білому розшарілому обличчі.

Дівчата у вінках сміються й вигукують:

— Кущ! Кущ! Кущ!

І дівчата у вінках починають кружляти довкола Фросі. Побравшись за руки, кружляючи, вони зараз самі схожі на веселий, яскравий, сміхотливий вінок.

— А тепер — до села! — чується наказ баби Ликори.
Отой дівочий вінок-хурделиця вгамовується, й дівчата, оточивши Фросю, йдуть через луг понад блакитною річкою до села. А Фрося йде — й обернеться сюди, на ліщину, йде — й обернеться сюди. Либонь, у ліщині вже нікого, тільки вітер шелестить. Де ж той голос парубочий подівся й коли?

Поза кущами, навзгинці, назирці — і я слідом за дівчатами до села.

На околиці, чую, знайомий голос діда Танаса Не-здійминоги:

— Хто це? Хто це?
А баба Ликора:

— Е-е, діду Танасе, ти вже старий липнути до дівчат!

А дівчата сміються:

— Це кущ! Це кущ, діду!

— Хто ж цей кущ, га? — допитується дід.— Ох і славний кущ! Де такий знайшли?

— Знайшли в лісі над річкою!

— Й привели в село?

— Сам кущ прийшов у село!

— А чого ж мені заспівати не хочете? Чи я не хазяїн? Чи я такий старий?

Сховавшись у бузині та блекоті, чую, дівчата співають:

Куст з кустом,

А жито з ростом.

Щоб вам жито родилося,

У коморі плодилося!

У відповіть на спів западає раптова тиша, а в цій тиші тільки горобці лящать і шпак висвистує неподалік.

— Танасе, Танасе,— це голос баби Ликори.— Та не плач... Ну чого тобі плакати? Послухай, як гарні дівчата співають.

— Та вже не заряять мені гарні дівчата...
А дівчата:

— Де ваша баба? Нехай виносить на рушниках хліб та узвар... Слухайте!

Й весняною хлюпітливою зливою — знову їхній спів:

Ми були у великому лісі,

Нарядили куста із зеленого кльону.

— Вийди, господарю, з нового покою,

Винеси кусту хоч по золотому.

А в нашого куста та ноженьки невеличкі,

Треба кусту панчішки та черевички,

Бо куст поїде до батенька в гості —

Треба кусту черевички на помості...

Пісня згасає, і знову дівочі голоси:

— ви плачете!

— Хто ще біля вас так поспіває, як молоді дівчата!

— Правда ваша, правда,— озивається дід Танас Нездійминога.— Та я б вам усім і по золотому... Та я б вам і панчішки та черевички... А як же воно родитиметься, як же воно плодитиметься, коли час такий? Коли

мого сина війна забрала? Де він тепер, чи живий? Ото б він послухав вас, ото б ви йому, дівчата, поспівали. А це хто напоумив вас у такий час водити куста?

— Самі!

— Еге, самі... Це ж Ликора, не інакше. В Ликори стачить розуму — що за стару, що за молоду. То спасибі вам, спасибі... Водіть куста, щоб другого року діждати і поспівати.

— Діждемо і поспіваємо.

— Е, легко говорити...

Балачка згасає, наче полум'я під рясним дощем, і дівочий гурт віддаляється. А чи не можна вже мені прилучитися до гурту, бо скільки ж назирці та назирці?

Бо не роздивишся всього до пуття, не наслухаєшся. Ховаюся поза кущами, ото ще хтось із овечацьких подумає на мене, що злодій.

О, знову співають... Кому ж це вони, для кого так ревно? Мовби кожна разом зі співом душу з грудей виймає, і то душі дівочі в співі тріпотять, в'ються, мовби пориваючись до* неба — й водночас зостаючись отут, на землі.

Куст з кустом,

а жито з ростом...

Чи не отой шуліка, який уже бачився мені в лісі над річкою, знову ген-ген темною цяткою повільно плаває в піднебесних високостях,

вистежуючи щось отут, у селі? Плаває так, наче стоїть у прозорому повітрі, навіть крильми не ворушачи...

А я — знову за дівочим кустом потайки та назирці. І раптом завмираю злякано поміж кущів розквітлого жостеру.

— Дівчата!

Голосний окрик лунко шмагає в повітрі, наче гарапник.

— А ви ж чого мимо?

Прислухаюся до тиші: хто це перепинив дівочий гурт?

— Ми не мимо, а далі,— це баба Ликора.

— Як же ви всі вирядилися, кожна — як русалка, й де тільки русалок набралося в нашому Овечачому? І баба Ликора — як русалка, ха-ха-ха, тільки та русалка, що з комина вилізла!.. А цей кущ, а цей кущ... Хто це такий?

— Іди своєю дорогою, ти п'яний,— це знову баба Ликора.

— А в куща стільки вінків на голові, ого, що не впізнаєш... Хто ж це такий...

— Не простягай рук до куща, не простягай!

— О, та це Фрося! А я й не впізнав, справжнісінька русалка. Ще не бачив тебе в такому вбранні.

— Корнію, не лізь,— глухим голосом, що тремтить від образи, озивається Фрося.

— Заспівайте мені,— каже Корній Потуга, й через листя та цвіт жостеру я бачу на дорозі тінь Корнія Потуги, що п'яно заточується туди-сюди.— Заспівайте й побажайте... Щоб у мене теж коні водилися, щоб овечки плодилися...

— Водитимуться й плодитимуться,— каже Фрося,— тільки без нашого співу.

— Як то? — бараніє Корній Потуга.

— А так... Бо відбираєш з такими, як сам, у людей, от!.. Не доглядаєш, а в тебе плодиться й водиться.

— Таж то для фюрера, для дойчів!.. Заспівай, бо я ж так люблю, коли ти співаєш, Фросю.

— А ніколи не співатиму тобі, осоружному!

— Еге, значить, отак? — заточується п'яний Корній Потуга на дорозі. — А з ким тебе ниньки в лісі бачили, га?.. З Климом?.. Сказали мені, сказали... Знай, що на того Клима німці вже петлю милять, о!

— Нажлуктився — й верзеш! — неспогадано дуже голосно озивається баба Ликора. Дуже, дуже голосно.— Не було в лісі ніякого Клима!

— А хто ж?

— А внук мій!— ще голосніше баба Ликора.— Завжди за мною шнурком шнуркує, що й у лісі не сховаюся. Гей! Агов! Де ти? Ходи-но сюди!

Захеканий, знетямлений, я видираюся з колючих кущів — і прожогом біжу на дорогу. Всі на мене дивляться, наче на дідька, що вирвався з пекла. А найдужче, либонь, сама Фрося, в якої очі під вінками — зглибілі й темні від гніву. Фрося кладе мені на маківку голови тремтячу долоню.

— Ось він, той Клим,— каже баба Ликора.
Корній Потуга похитується, наче очерет на вітрі.

— Отаке, значить, сплодилося й народилося,— бубонить. Збаранівши на виду, хоче обняти Фросю: — Дай поцілую, раз ти вірна мені така.

— Я? Вірна? Йди проспися!

— Як проснуся — тоді, правда? — белькоче Корній Потуга.

Гойдаючись, він іде геть, а баба Ликора каже:

— Розходьмося, дівчата, по хатах, бо час непевний...
Поводили трохи куста — й годі. Не до куста. Може, нарік, як бог дасть. Аби дожити й дочекатися.

У Фросі бризкають сльози з очей.

— Спасибі вам, бабо Ликоро.— Нахилившись, цілує мене в щоку.— Й тобі спасибі.

— За віщо?

— За куста, за все.

— Куст наш гіркий цього року, ой,гіркий. А ти славна, Фросю, славна, хай тебе господь боронить... І все, що ти задумала...

— Що ж я задумала, бабо Ликоро?

— Все, що серце твоє задумало...

Фрося знімає з голови розтріпаний ромашковий вінок, подає мені:

— Покладеш на городі на грядках, аби огірки вродили.

Дівочий гурт зітхає і поволеньки розходиться. І Фрося — наш куст: у спідниці з рогози та лепехи, у вінках на голові, у квітах жовтого латаття і білих лілей на гоидливих стеблах — пірнає у бічну вуличку й зникає там. Наче й не було Фросі-куща.

Баба Ликора бере мене за руку, й ми йдемо додому. Чую, як вона сама собі бубонить під ніс:

Ми водили куста від хати до хати,

Щоб були всі люди щасливі й багаті...

Задираю голову вгору й крізь пелену сліз, що туманом стали в очах, бачу високо в небі темну цятку далекого шуліки.

А я тулю до грудей уже прив'ялий вінок — і мені з цим вінком трохи легше. Бо це — Фросин вінок, який я покладу на городі на грядку огірків, щоб вродили.

КРИНИЦІ

Ой з тією водою!.. Ой з тими криницями!

Найчастіше по воду ходжу таки я, а не баба Ликора. Цинкове відро стоїть ліворуч від дверей, на ослоні біля вікна. Коли води в

відрі зостається на денці, а баба щось там варить, парить чи пере, тоді вона зумисне починає гуркотіти кухлем чи металевою, з погнутого алюмінію, чашкою у відрі, й тоді вже воно вибалакує на всю хату, мов дзвін, хочеш чи не хочеш — а почуєш.

Забудькуватий чи загавлений, хапаю порожнє відро, ступаю до порога, а баба вслід:

— Ти ж дивись там не підірвися.

— О, чого б це я підірвався? Чи я коли-небудь підірвався?

— Хай господь боронить, а тільки ж не набирай повне, бо від річки нестимеш.

Чи від річки, чи з криниці — однаково завжди застерігає, щоб не набирав повного, щоб таки не підірвався.

До річки ходжу по воду, коли баба чи шмаття пере в дерев'яних ночвах, чи голову миє в балії, чи білить полотно. Коли білить полотно, тоді одним відром не обійдешся, доводиться носити й носити в діжечку, а та діжечка ще ж і розсохлася, то дзюрчить поміж клепок, поки ті клепки намокнуть, поки вода поміж клепок перестане витікати!.. Не лише сама баба Ликора каже так, а й усі в Овечачому кажуть, що як змиєш голову в річковій воді — тоді волосся м'яке й шовковисте, а якій дівці не хочеться мати шовковисті коси. І хоч баба Ликора не дівка, та все ж... І шмаття, випране в річковій воді, м'якше, не таке дерке й колюче. А про полотно й казати не доводиться — споконвіку вимочують та вибілюють, найчастіше — в левадах коло річки, а в кого полотна мало, води багато носити не треба — то й під хатою, на спориші.

О, поки від річки принесеш воду — вхоркаєшся добре, але від річки носиш рідко, бо не щодня шмаття переться, полотно вибілюється, голова миється.

Своєї криниці в нас нема, і схоже, баба Ликора копати не збирається, бо звикла, що п'ємо з чужої. Та й хто їй тепер викопає, коли путніх майстрів, які знали, де копати, і вміли копати, позабирано до армії? А в селі позалишалися чи старі діди, які вже нездужають по землі ходити, чи каліки, яким самим уже скоро в землю перебиратися, чи зелена дітлашня.

Щоправда, дядько Тилимон часто нахваляється:

— Ликоро, я тобі викопаю криницю.

Минає якийсь час, дядько Тилимон забуває стару похвальбу — й знову похваляється:

— Викопаю криницю ген отам під осокором, і матимеш таку смачну воду, як ні в кого в Овечачому...

Хто його знає, може, він справді приглядається до того місця під осокором. Після дядькової похвальби і я став приглядатися — як він тут зумів крізь землю побачити найсмачнішу воду в селі? Місце як місце, заросле травою та лободою. Та й як це дядько Тилимон викопає аж таку славну криницю, коли досі жоднісінької в селі не викопав? Коли навіть йому самому копав якийсь чоловік з Вівсяників? Ото лозу на колиски різати, колиски в'язати, що рівного йому по вмінню в Овечачому немає, бо вимерли чи перевелися, — це правда, він уміє. А криниці...

Воду ми беремо в нашої сусідки Надьки Срулихи. Цямрини — дерев'яні, оброслі мохом, і як глянути в глибину, то зчорнілі та оброслі мохом аж до самого кружальця води, що зблискує ген-ген унизу полущеним уламком дзеркала. Причепивши відро до ланцюга, люблю розкручувати корбу й дослухатися, коли ж нарешті відро глухо впаде там углибині, розбивши дзеркало на друзки, скаламутивши срібний блиск. І люблю тягнути відро вгору, прислухаючись, як порипує корба, як поскрипує коловорот, як подзенькує ланцюг від важкого відра, як з відра

краплі води скапують на дно. І ще люблю, надсилу виставивши відро на цямрини, через металеву дужку вінець припасти губами до студениці — й надпити так, щоб перехопило подих.

Здається, нічого смачнішого для тебе, спраглого, нема за той перший ковток свіжої води, щойно добутої з криниці. Ніби не просто вода, а сила землі вливається в груди, й ти дужчаєш, і в голові розвидняється, й думки яснішають.

І — чи набираючи воду, чи вже несучи з сусіднього подвір'я,— завжди оглядаюсь на вікна її хати, на город: наче поглядом хочу подякувати за воду...

В Овечачому криниці славляться тим, мало чи багато людей беруть з них воду: значить, вода або справді смачна, або ж така собі.

В Овечачому хазяї криниць також славляться тим, дозволяють чи не дозволяють брати воду з своїх криниць. Є такі, що дякують, коли береш воду з їхньої криниці. А є такі, що чи ворота на замку тримають, чи собаку на ланцюгу так попустять, що спробуй під-ступися до криниці, не підступишся.

Але баба Ликора не була б бабою Ликорою, якби посилала мене по воду тільки до сусідки Надьки Срулихи. Ох і хитра баба Ликора, а в чому її хитрощі — я й сам до пуття не відаю. Скажімо, наказує принести води — й неодмінно від тітки Одарки. Мушу йти до гпки Одаркй, хоча вода її.з криниці — така самісінька. не смачніша. День іду до неї, другий, а на третій день Надька Срулиха й питає:

— Ликоро, чого ви гніваєтесь на мене?

— Я гніваюсь?— щиро дивується баба Ликора.

— А таки гніваєтесь, бо ваш хлопець — і ногою до моєї криниці...

— Ось я йому покажу, волоцюзі!.. Таке мале, а вже перебирає, вже на хоче твоєї води, а Одарчиної.

Ну, чули бабу Ликору? Тепер я вже знову ходжу до Надьки Срулихи по воду, а сусідка — й вдячна, завжди усміхом обдарує, наче найдорожчим гостинцем...

Та коли бабі Ликорі замандюриться варити вареники чи пекти хліб, то по воду посилає мене ген-ген далеченько, аж до баби Весни. Мовляв, нічия вода так не годиться розколотити тісто, як від баби Весни. І я слухаюся, йду. Криниця біля хатини в баби Весни, мабуть, ще старіша за саму бабу. Якась наче й не криниця під глиняною горою, а джерело, обкладене диким камінням. Тільки, видно, дуже глибоке джерело, бо вода в ньому темна, як дьоготь. А коли зачерпнеш з джерела цього дьогтю, то в відрі він стає такою чистою і прозорою водою, що я ніяк не надивуюся. Мабуть, така ця криниця неспроста, бо не десь у селі, а під горою в самої баби Весни...

А то придумали хлопці — бігають по Овечачому й заглядають у криниці: чия криниця глибша.

Трапляються мілкі, такі мілкі, що, либонь, і рукою б дотягнувся до води. А тому-то інколи затівають поміж собою ось такі жарти-витівки. Питають у найменшого й некмітливого, що хвостом волочиться за хлоп'ячою гирилицею.

— Хочеш напитися з оцієї криниці?— Й показують на криницю без корби та цебра, де вода зовсім близько, що її жердиною з гаком тягнуть. — Ох і смачна тут вода!

— Хочу,— признається той, бо таки захляв за біганиною.— А як напитися?

— А ти не знаєш як? — дивується весела горласта гирилиця.— Ану, хлопці, хапай його за ноги та опустимо в криницю, хай нап'ється, бо сам не дістане.

І хапають бідолаху за ноги, й намагаються опустити в криницю донизу головою. Скільки лементу, скільки

сліз!

— Не хочу води, не хочу! — кричить той.

— А ти ж казав, що хочеш?

— Ой, не хочу, я ще вдома напився.

— Ну, давайте відпустимо цього брехуна. Бач, напився, а бреше, що мало. Гайда від нашої ватаги, а то волочишся, як собачий хвіст у реп'яхах...

Усякі трапляються в Овечачому криниці — мілкі, глибші, зовсім глибокі. І з водою з них не вгадаєш, яка смачніша: іноді з мілкої п'єш холодну, мов крига, й смачну, мов молозиво, а буває, що з глибокої п'єш теплу, скаламучену, хоча здається, хто її там глибоко в землі міг скаламутити?

Дядько Тилимон чи дід Танас Нездійминога?

Ха-ха, вони й на землі обминають чисті калюжі...

А то ще придумали хлопці — не просто бігати й заглядати в сільські криниці, а заглядати — й кричати.

Кричати голосніше чи тихіше й прислухатися, як чия криниця відгукується на голос. І не просто відгукується, а відповідає! Чи то вода відповідає, чи земля? Хто відає. А коли крикнеш,то й криниця у відповідь крикне, коли щось скажеш, то й криниця тобі у відповідь скаже. А що? Важко втямити, бо й зовсім нічого не можна втямити.

Здається, криниця нашої сусідки Надьки Срулихи відповідає жіночою скоромовкою. Хоч вірте, хоч не вірте, а наче Срулишин голос чується звідти з землі. Може, вона справді ховається там? Е-е, ні, таки не ховається, бо ген щойно майнули її коси у вікні.

А криниця в баби Весни мовчить.

Ото щось мовиш у криницю — і таки почула вона, почула, бо навіть у відповідь якесь зітхання глухе ледь-ледь почулося, а мовчить. Може, знає щось таке, що боїться й натяком признаватися? Щось таке знає незбагненне, що скаже чи не скаже — однаково марно, то вже краще мовчати?

Мудра й таємнича криниця в баби Весни, тому-то така мовчазна...

По-всякому озивається земля з криниць в Овечачому, по-всякому каже. А хто втямить? Може, колись хтось тямив? А тепер — баба Весна? Тільки баба Весна не признається...

На сільській околиці, поміж дубами, сіріють цямрини, схожі на брили граніту, порослого мохом. Щоправда, цямрини вже струхлявіли, наче граніт викришився. Ото з цієї криниці звук — найголосніший на все Овечачеі

Якось ми, хлопці, зібравшись кагалою, заходилися кричати в криницю. Що один крикне в розверсті груди землі — голосно, що другий — ще дзвінкіше, що третій — то й зовсім лунко. А Тарапатий — наче грім йому відповідає.

— А таки гніваєтесь, бо ваш хлопець — і ногою до моєї криниці...

— Ось я йому покажу, волоцюзі!.. Таке мале, а вже перебирає, вже на хоче твоєї води, а Одарчиної.

Ну, чули бабу Ликору? Тепер я вже знову ходжу до Надьки Срулихи по воду, а сусідка — й вдячна, завжди усміхом обдарує, наче найдорожчим гостинцем...

Та коли бабі Ликорі замандюриться варити вареники чи пекти хліб, то по воду посилає мене ген-ген далеченько, аж до баби Весни. Мовляв, нічия вода так не годиться розколотити тісто, як від баби Весни. І я слухаюся, йду. Криниця біля хатини в баби Весни, мабуть, ще старіша за саму бабу. Якась наче й не криниця під глиняною горою, а джерело, обкладене диким камінням. Тільки, видно, дуже глибоке джерело, бо вода в ньому темна, як дьоготь. А коли зачерпнеш з джерела цього дьогтю, то в відрі він стає такою чистою і прозорою водою, що я ніяк не надивуюся. Мабуть, така ця криниця неспроста, бо не десь у селі, а під горою в самої баби Весни...

А то придумали хлопці — бігають по Овечачому й заглядають у криниці: чия криниця глибша.

Трапляються мілкі, такі мілкі, що, либонь, і рукою б дотягнувся до води. А тому-то інколи затівають поміж собою ось такі жарти-витівки. Питають у найменшого й некмітливого, що хвостом волочиться за хлоп'ячою гирилицею.

— Хочеш напитися з оцієї криниці?— Й показують на криницю без корби та цебра, де вода зовсім близько, що її жердиною з гаком тягнуть. — Ох і смачна тут вода!

— Хочу,— признається той, бо таки захляв за біганиною.— А як напитися?

— А ти не знаєш як? — дивується весела горласта гирилиця.— Ану, хлопці, хапай його за ноги та опустимо в криницю, хай нап'ється, бо сам не дістане.

І хапають бідолаху за ноги, й намагаються опустити в криницю донизу головою. Скільки лементу, скільки сліз!

— Не хочу води, не хочу! — кричить той.

— А ти ж казав, що хочеш?

— Ой, не хочу, я ще вдома напився.

— Ну, давайте відпустимо цього брехуна. Бач, напився, а бреше, що мало. Гайда від нашої ватаги, а то волочишся, як собачий хвіст у реп'яхах...

Усякі трапляються в Овечачому криниці — мілкі, глибші, зовсім глибокі. І з водою з них не вгадаєш, яка смачніша: іноді з мілкої п'єш холодну, мов крига, й смачну, мов молозиво, а буває, що з глибокої п'єш теплу, скаламучену, хоча здається, хто її там глибоко в землі міг скаламутити?

Дядько Тилимон чи дід Танас Нездійминога?

Ха-ха, вони й на землі обминають чисті калюжі...

А то ще придумали хлопці — не просто бігати й заглядати в сільські криниці, а заглядати — й кричати.

Кричати голосніше чи тихіше й прислухатися, як чия криниця відгукується на голос. І не просто відгукується, а відповідає! Чи то вода відповідає, чи земля? Хто відає. А коли крикнеш,то й криниця у відповідь

крикне, коли щось скажеш, то й криниця тобі у відповідь скаже. А що? Важко втямити, бо й зовсім нічого не можна втямити.

Здається, криниця нашої сусідки Надьки Срулихи відповідає жіночою скоромовкою. Хоч вірте, хоч не вірте, а наче Срулишин голос чується звідти з землі. Може, вона справді ховається там? Е-е, ні, таки не ховається, бо ген щойно майнули її коси у вікні.

А криниця в баби Весни мовчить.

Ото щось мовиш у криницю — і таки почула вона, почула, бо навіть у відповідь якесь зітхання глухе ледь-ледь почулося, а мовчить. Може, знає щось таке, що боїться й натяком признаватися? Щось таке знає незбагненне, що скаже чи не скаже — однаково марно, то вже краще мовчати?

Мудра й таємнича криниця в баби Весни, тому-то така мовчазна...

По-всякому озивається земля з криниць в Овечачому, по-всякому каже. А хто втямить? Може, колись хтось тямив? А тепер — баба Весна? Тільки баба Весна не признається...

На сільській околиці, поміж дубами, сіріють цямрини, схожі на брили граніту, порослого мохом. Щоправда, цямрини вже струхлявіли, наче граніт викришився. Ото з цієї криниці звук — найголосніший на все Овечаче!

Якось ми, хлопці, зібравшись кагалою, заходилися кричати в криницю. Що один крикне в розверсті груди землі — голосно, що другий — ще дзвінкіше, що третій — то й зовсім лунко. А Тарапатий — наче грім йому відповідає.

Еге ж, наче на голос Тарапатого стара криниця в сірих струхлявілих цямринах гримить розкотистим громом.

Котиться цей грім із землі на землю — й відлунює в наших душах.

Відлунює в наших душах — і гасне десь аж у нег бесах.

Ну, таке в Овечачому більше ніде не бачено й не чувано, мовби саме тут, на околиці поміж дубами, грім залягає в надрах землі й варто комусь із нас, особливо ж Тарапатому, крикнути в груди землі, покликати грім із землі — й він буйно рветься на волю, бо ж так йому там, під землею, прагнетьєя волі!

— А ниньки де ти гасав? — увечері допитується баба Ликора, коли я п'ю принесене нею молоко з-під чиєїсь корови чи з-під чиєїсь кози.

— Та...— затинаюсь, бо хіба ж ото розкажеш, що гасав по криницях та з дурного розуму кричав у глибокі груди землі.

— Мовчиш, іроде? Не хочеш признаватися? Може, був у тій компанії, що вдосвіта, перед самісіньким світом, на Солошиному кутку вкрала теля в баби Січ-карки? Може, й ти злодій?

Ну, коли отак про вкрадене в баби Січкарки теля, ну, коли й мене вже до злодійської компанії — мушу признаватися. І я признаюся, розказую про оті криниці, а сам потайки думаю: і бабі Ликорі ото потрібне оте, що розказую? Наші хлоп'ячі пустощі й забави. Але вона слухає. Та й слухає поважно, суплячись із лиця, з дивною доброзичливістю поглядаючи на мене і, либонь, забувши про бабу Січкарку та вкрадене теля.

— Е-ех! — зітхає тяжко.

Так тяжко, наче своєю балачкою камінь їй на груди поклав.

Вечірній час минає неквапливо, наче його вутле павутиння тче отой павук, що ген примостився в темному кутку під стелею.

— Кричить, кажеш, ота криниця між дубами за селом? — питає перегодя.— Й лунко?

— Ой лунко!

— Неспроста кричить, дитино, — каже.— Ой неспроста!

— А чого? — завмираю.

— Билиця є така... Там колись у давнину козаки свої шаблі поховали. Вибрали найглибшу криницю,,

аби вороги не дістали... І не тільки шаблі, а й стріли та луки, а й пістолі, а й гармати... Всю зброю свою.

Спершу мені заціплює від почутого, а потім питаю:

— Козаки овечацькі?

— Та не тільки овечацькі. А й з Нової Греблі, і з Вівсяників, і з Забари, і з Шамраївки. З усіх тутешніх усюд.

— І досі та зброя в криниці?

— Люди кажуть, що досі.

— Коли ж її дістануть? І хто дістане?

— Може, дістануть... Колись дістануть. — І раптом гнівно дивиться на мене: — Ти ж дивися, щоб до тієї криниці — й ногою! Чув? То вже стара зброя, старі шаблі та пістолі, німця такою зброєю не візьмеш, на німця треба танки та літаки, чув? І нікому не розказуй, щоб нечисті душі не чули, щоб німці не довідалися...

І я мовчу, мушу мовчати, раз баба Ликора наказала, бо хіба ж мені хочеться, щоб козацька зброя дісталася нечистим душам чи німцям-зайдам?

Але віднині завжди, коли забалакують про криничну воду, про будь-яку криницю, то неодмінно згадаю ту криницю на сільській околиці між дубами. І чуюсь на душі так, наче то я сховав там зброю, наче то моя там зброя, і як тільки наспіє час — дістану зброю з глибокої потаємної глибини, ось тільки мій час ще не наспів.

І ще є одна славна криниця в Овечачому!

Хоч і неподалік від обійстя дядька Тилимона, хоч і неподалік від інших людських обійсть, а наче — на белебні, де ніхто не живе. Можна зійти до цієї криниці з горба, де височить віковічний крислатий дуб — і впертися в старі, вже скривлені та струхлявілі цямрини. Можна до цієї криниці підійти і з інших боків, бо стежок до неї посновано — мов зморщок на старечому лиці.

Ходять до неї звідусюди. Ходять навіть оті, хто має свою криницю, а в своїй криниці чи не найсмачнішу воду, якою не нахваляться. А ходять таки сюди. Зі своїми відеречками та зі своїми мотузочками, бо тут нема ні коловороту, ні корби, ні цебра. А чому ходять — і не перестають?

Бо чи то поголоска, чи то легенда така, що в неї вірять не тільки в Овечачому, а у Новій Греблі, у Вівсяниках, у Забарі, по всіх усюдах.

Поголоска чи легенда така, начебто в сиву давнину тут, на белебні, була не тільки криниця, а й багате обійстя заможного хазяїна. Та коли настали сутужні часи, коли до нього прийшли відібрати не тільки землю, не тільки волів та коней, не тільки олійню та вулики, то він уже заздалегідь чекав на цих гостей. Усе в нього відібрали, звісно, бо хіба ж не віддаси, хіба ж встоїш проти сили?

Та до цього таки зумів свої скарби, своє золото, свої коштовності, які нажив не тільки сам, а й дісталися йому в спадок від дідів-пращурів, пожбурити на дно глибокої криниці. Мовляв, утоплене багатство й досі лежить у криниці, а хто вичерпає воду до дна, тому й дістануться скарби.

Давно того заможного хазяїна нема, як нема багатирського обійстя, а до криниці ходили й ходять. Оті, що вірять у поголоску чи в легенду. Оті, що хотіли б поживитися чужим добром.

Але й досі чомусь не чутно, щоб комусь пощастило бодай на ламаний гріш, а що вже там казати про червоне золото!

Гм... А може... А може, не віддає криниця на белеб-ні? Так само береже свої скарби, як береже козацьку зброю ота, що на овечацькій околиці між дубами? Ото б запитати... Звісно, запитати можна, а чи вона відповість? А як відповість, хіба втямиш? Еге ж, втямиш, коли кожна криниця балакає по-своєму, у кожної своя річ, і кожна річ — не тільки загадкова, а й незрозуміла...

Якось чорніша від чорної хмари навідується до нас увечері тітка Марія. Побалакали за її дочку Фросю, як то вона, буває, з іншими дівчатами ховається по закапелках та по нетрях, щоб не погнали на роботу в Німеччину, в рабство. А потім:

— Ох, я таке бачила, таке бачила,— це тітка Марія.— Навіть казати страшно.

І — тиша в хаті залягає темна, мов сажа в комині. Я під рядном на тапчані принишк, анічичирк, бо ж хочеться почути! І не ворушуся, й не дихаю. Лиш чутно в хаті — то тітка Марія тяжко зітхне, то баба Ликора ще тяжче зітхне.

— Либонь, уже твій заснув на тапчані, то можна й сказати,-— озивається тітка Марія. — Бо тут і старому боїшся розказати, не те що малому.

Причаююся, а вуха від цікавості ростуть мало не до стелі.

— Ниньки йду ото з лісу, гриби збирала. Й славних таких маслюків та підберезників нашукала, повну пелену. Як повели мене гриби відхати, як повели — до чорта на роги завели, я схаменулася — й гайда назад, якраз вийшла з лісу навпроти криниці, що край села, між дубами. Знаєш?

— А чом не знаю, — це баба Ликора.

— А попереду в кущах — б'ють когось, чую, гатять кулаками, я й упала на землю. Може, звірі? Може, дикі свині, бо й дикі свині водяться по лісах. Прислухаюся — ні, сопуть, хекають, таки люди. А коли люди — це ще страшніше, ніж звірі. І все хтось допитується, голос такий, наче з бодні: "Ти за банду свою скажеш чи не скажеш? Признавайся за свою банду, бо порішимо!" Десь я чула цей голос-бодню, десь чула, хто ж це? І згадала: та це ж Губа, поліцай із Шамраївки, він у мене два тижні тому торгував хустку на базарі в Новій Греблі, все залякував, що без грошей забере, бо, мовляв, це хустка жидівська, наче я зняла з убитої жидівки.

— Оце так за твою хустку казав?— страшно скрикує баба Ликора, що й мертвий проснувся б, тільки не я, бо вже так причаївся!

— Еге ж, еге ж... А хтось у кущах тільки стогне, ох і стогне, аж мені від того стогону в грудях болить. "Признавайся,— репетує Губа.— Раз попався, то признавайся, бо живцем не відпустимо. І ти більшовик, і твоя банда більшовики!" А воно ото стогне: "Хоч убийте, не скажу. Хоч живцем закопайте в землю..." Бож-ж-женьку ж мій, думаю, оце пішла по гриби! Хоч так думаю, а гриби однаково шкода кидати.

— Потім би забрала,— ввертає баба Ликора.

— Та я про ті гриби, може, й не думала тоді,— понуро каже тітка Марія.— Це вже тепер так по-думалося. А тоді... рачки-рачки далі від отієї гибелі —погибелі. Відрачкувала, а виглянути з лісу боюсь, та як виглянула — вже біля криниці побачила їх. П'яним Губою колише, як вітром, і другий колишеться біля нього, теж п'яний. А поміж них — і не вгадаєш... Ведуть його...

— Кого ж ведуть?

— А Клима Климішу.

— Якого Климішу? Нашого?

— А якого ж, як не нашого! Довели його до криниці, а він як закричить, аж я почула: "Води хочу, води хочу, пустіть!" І до криниці кинувся. Зовсім з розуму з'їхав, бо ж там ні корби, ні відра. То він — униз головою.

— Униз головою в криницю? — не вірить баба Ликора.

Мені хочеться закричати, але я зціплюю зуби до крові й душу крик у грудях-

— Бачиш, захотів утекти від своїх катів у криницю, щоб не мордували більше.

— Свят, свят, свят... Глибока ж криниця яка!

— А глибока... То вони за ноги зловили його.

— За ноги зловили? — не вірить баба Ликора.— Господи, й чого він кинувся сторчголовою...

— Зловили за ноги, витягли з криниці.

Мені знову хочеться закричати — вже від радості, але я ще міцніше закушую зубами то нижню, то верхню губу. Позамовкали, тиша залягає в хаті знову чорна, мов сажа в комині. А що ж далі, що? І мимоволі сльози бризкають з моїх очей, і я, лежачи ницьма, окроплюю сльозами тверду подушку, що колеться пір'ям з напірника.

— І чого він у ту криницю кидався?—стиха баба Ликора.

— По смерть,— стиха тітка Марія.

А мені так і хочеться крикнути: ні, ні! Зовсім не по смерть, а по свій порятунок, то він шукав свого порятунку в криниці!

— Прийшла я додому, а Фрося мені таке сказала, що я спершу не повірила... За того Клима Климішу... Я так зраділа, що вже й не розказувала, як його били в лісі, як він у криницю кидався, аби не досадувати свою дитину, бо любить вона того відчайдушного Клима.

— Зраділа? — чудується баба Ликора.

— Еге, зраділа... Як ті поліцаюки вели Клима через греблю, то він біля млина на греблі у вир кинувся.

Господи, як не в криницю, то в вир.

— І врятувався, і втік від них, бо вони ж п'яні.

Велика радісна сила підкидає мене вгору з тапчана — мало не до стелі, бо далі я вже не годен чаїтися. Тітка Марія з бабою Ликорою від несподіванки сахаються, втуплюючись у мене нажаханими очима.

— Згинь та пропади, нечиста сило! — хрестить мене баба Ликора пучками пальців, що пахнуть воском.

— Я знаю! —рветься з моїх грудей.— Знаю!

— Що знаєш? — і тітка Марія схиляється наді мною з хресним знаменням.

— Чого він у криницю кидався! То він хотів звідти дістати козацьку шаблю! І козацький пістоль! Аби оборонитися від них!

— Яку шаблю? Який пістоль? — дивується баба Ликора.— Й приверзеться вві сні всяка чортівня.

Мені заціплює: невже забула, що сама розказувала за козацьку зброю, сховану на дні старої криниці? Й раптом осяває здогад: треба мовчати. Треба мовчати про козацьку зброю перед усіма, навіть перед тіткою Марією. Авжеж, Клим Климіша кидався в криницю по козацьку шаблю, та не вдалося. Але добре, що втік, скочивши з греблі у вир. Значить, таки дістане зброю, коли ніяких поліцаїв не буде поблизу.

Звалююся снопом на тапчан, а голова гуде від радості, як дзвін на дзвіниці.

Голова гуде дзвоном, а в грудях серце калатає гарячим билом: Клим Климіша втік, тепер він на волі.

І яку верзицю ото верзуть оці жінки: в криницю кидався по свою смерть, аби хутчій померти, аби менше мучитися. Але жінки є жінки, що з них візьмеш, як то лукаво посміюється дядько Тилимон.

Бо кидався Клим Климіша в криницю по козацьку зброю, аби дістати — й захиститись від ворогів своїх.

Поволеньки засинаю, хоч голова моя дзвенить, як дзвін на дзвіниці.

Ой, ті криниці овечацькі, скільки таємниць, скільки загадок глибоких — ніхто й ніколи не розгадає!

НЕБАЧЕНІ ГОСТІ

Бабина хата під стріхою, за хатою — садок, у якому ростуть вишні та яблуні, а вже за' садком — клуня. За клунею — трохи городу, клапоть поля прилягає до городу, а вже далі — синіє щітка лісу.

Клуня скособочилася, зі стін випирають дилюки, бо глина пообвалювалася. Двері — завжди навстіж. Зі страпатої покрівлі випирають лати; житні сніпки потрухлявіли давно й пообвуглювалися від негод і шмаль-кого сонця. І старій клуні, і старому своєму обійстю баба дати лад не годна, бо, каже, що жіночі руки — це не чоловічі, а де вона візьме чоловічі руки, якщо їх нема?

Й начеб докірливо, дивиться на мене, мовляв, і мої руки — це не чоловічі.

У баби Ликори кількоро курей, і ці кури несуться чи в сінях (у кутку — за драбиною та за розсохлою діжкою, там у коші намощено соломи), або ж у клуні, або ж де-небудь у бур'янах на городі.

— Ти по гніздах сьогодні вже нишпорив? — щодня нагадує баба Ликора.

І я проворно біжу нишпорити по гніздах, бо ж завжди страх як цікаво — знеслася чи не знеслася зозулястенька, що так сокоріла зранку, чи балакуча чорна чубарка не наобіцяла марно, бо дуже запопадливо обіцяла під вікнами, чи біленька не подалася нестися по сусідах, бо та біленька — якесь чудо: все норовить не до хати принести, а з хати.

Шкода, звісно, що курей отих у баби Ликори не так багато, а тому курячі яйця в хаті начебто є — і водночас їх не вистачає.

Ниньки маю одне яйце з коша в сінях, одне яйце з полинів на межі зі Срулихою, а тицяюся до клуні... Що це таке? Завжди відчинені двері — зачинені! Дивно, і як їх зачинено? Замка на дверях не було й нема. Налягаю плечем — чи не зсередини? Хто ж їх зачинив? Не могла ж зачинити зозулястенька, що там несеться. Та й сама зозулястенька ген ходить поміж кущів картоплі, кудкудакає.

— Бабо Ликоро, — біжу до баби, — а клуню зачиненої

Баба Ликора з хатнього причілку пере в дерев'яних ночвах якесь шмаття і мовчить,

— Чуєте! — смикаю за спідницю.

— Ні, не чую, — глухо каже. — То я зачинила.

— Як? — не можу повірити.

— А так, — відповідає, не дивлячись.

— А зозулястенька там несеться, де ж вона знесеться?

— Та вже зозулястенька щось придумає, ти за неї не думай.

І — пере шмаття в дерев'яних ночвах, аж мильна піна біліє на споловілих бровах.

Перегодя кличе:

— Назбирай хмизу та бур'яну, в печі нема чим випалити!

Поправши шмаття і розвішавши в дворі поміж осокорів на сталці червоного кабеля, баба Ликора палить у печі. І не просто палить і готує їсти, а й співає! Мені дуже дивно, бо ж раз на рік співає. ("Нема голосу", — каже, хоч голос у неї, звісно, є, де ж подівся?)

— Ой там на точку, на базарі,

жінки чоловіків продавали...

Я пильно прислухаюся, як то на якомусь точку та на якомусь базарі хитрі та лукаві жінки продавали чоловіків. І ті чоловіки хотіли, щоб їх продавали? А хто ж їх купував — такі самі жінки, тільки вже інші? Й де це торжище відбувалося — в самому Овечачому? Ні, либонь, у Новій Греблі. А може, й не в Новій Греблі, а в Турбові чи в Погребищі, а тільки ж неодмінно відбувалося, бо інакше баба Ликора не стала б співати.

— Як прийдеться до ладу,

то я свого поведу

та й продам!

Е-е, тут уже баба Ликора вигадує та ще й як вигадує!

— Де ж візьмете його, — кажу, — у вас нема чоловіка.

— Знайду, — усміхається.

— То нащо вам?—дивуюся.

— Аби продати, — усміхається.

— Ви набалакаєте! — сміюсь і я, бо вона таки лукавить.

Скоро вареники з картоплею зварено, засмачено на соняшниковій олії цибулею. Всівшись на покуті під образами, їм, аж лящить, і за вуха не відтягнеш від них. А баба Ликора полумисок з варениками загортає в білу пілку — й до порога.

— Куди ви?

— Ти не один у мене, — відказує баба.

Баба Ликора любить позичати, але любить і віддавати. Якщо в неї в хаті заведеться дві пучки маку, то одну пучку віддасть комусь, якщо матиме дрібку солі, то півдрібки вділить комусь із сусідів. Хоч, може, в сусідів тієї солі чи маку стільки, що бідній бабі Ликорі й не снилося. Але вони беруть!

Баба хутко йде — й хутко повертається. Цікаво, куди вона ходила?

— Наївся, аж голова тверда, еге? — питає. — Ану гайни мерщій до Тилимона й попроси у нього тютюну й кресало.

— А він мені дасть?

— Скажеш, баба просить.

— Аж ви не курите, бабо!

— Скажеш, що хочу курити, аж вуха пухнуть.
Я біжу через Овечаче до дядька Тилимона й регочу-регочу: баба послала по тютюн і кресало, бо хоче курити! Не співала, а ниньки заспівала. Прибігаю на знайоме обійстя на горбку, ген височіє дуб до неба, а довкола дуба в'ються лелеки. Тилимона десь нема, зате є тітка Ніла.

— Тітко Ніло, — кажу, засапавшись, — баба Лико-ра просить у дядька Тилимона тютюну й кресало.

— З якої це хороби їй знадобився тютюн і кресало?

— Каже, хоче курити.

Тітка Ніла починає реготати, ось тільки мені вже чомусь реготати не хочеться.

— Бери тютюн, — каже, — бери кресало. Від нашої Ликори всього сподівайся.

Загорнуті в ганчірку, беру тютюн і кресало — та й щодуху назад, аж голова тарабанить на в'язах.

Баба Ликора кладе тютюн і кресало на ослоні, та курити чомусь не квапиться. А я хоч би куди й крутнувся по хаті, в сінях, чи надворі, а все дивлюся, чи не згорнула вона цигарку та не кадить димом. Уже пополудні чогось я біжу до Тарапатого, прибігаю назад у хату — нема вузлика на ослоні.

— Бабо, де тютюн? — питаю.

— А скурила, — каже.

В хаті ж тютюновим димом і не пахне.

— А де кресало?

— А кресало само себе скресало.

Хіба щось допитаєшся в хитрої та лукавої баби Ликори?

Крадькома нишпорю скрізь по хаті — в запічку, на печі, на миснику, в скрині, під подушками на тапчані, під тапчаном. Навіть за ікони заглядаю. За іконами — курява та пучки всохлих польових квітів, а тютюну з кресалом нема ніде.

— Таж кажу, кажу, що тютюн скурила, а кресало само себе скресало!

Нехай буде по-бабиному, раз так їй хочеться. Зозулястенька, бачу, посокоріла-посокоріла біля зачиненої клуні — та и уже в сінях на коші несеться. Я з бузини біля клуні вирізаю собі пищика, щоб пищати, й раптом чую тютюновий дим. Еге ж, думаю, хтось тут курить. Обходжу довкола клуні — марно! Оббігаю довкола клуні — так само нікогісінько не видно. А дим тютюновий однаково чується в повітрі, свіжий дим. Може, від сусідів? Ні в Срулихи на городі, ні в Лабунців у садку нема нікого, хто б міг смалити цигарку.

— Бабо! — лечу до неї в хату. — Либонь, наша клуня курить!

— Схаменися, що з тобою! — дивується.

— Клуня курить, хресійбо! Вогню нема, а дим чується.

— Де ж це бачено, щоб клуня курила?

— А наша?..

— І наша не курить, ніяка не курить. Причудилося, бо ти такий, що тобі часто причуджується.

Може, хитрує баба Ликора? Таж ні, таки не хитрує й не жартує, сердита з виду, та й в очах її чомусь гнівні золоті жуки ворушаться. Авжеж, яка ж це клуня курить? Курить тютюн? Скажи кому-небу дь, то засміють.

Біжу я до річки в лози, бо так лозинового свистка захотілося, так закортіло посвистати в лозиновии свисток, а не в бузиновий, що в роті стерпло.

Прибігаю назад — немає баби Ликори в хаті. Дух її теплий чується, а баби нема. Я навіть у свисток сюркаю, може, почує, бо вже трохи недочуває. Сюркаю — і лиш зозуляста в сінях на коші злякано скрикує й щодуху тікає надвір. Ховаю сюрчок за пазухою, аби запотиличників баба не надавала.

Никаю подвір'ям туди-сюди, а як підходжу до клуні, то й завмираю.

Причувається чи не причувається?

Баба Ликора — через щілясту чути стіну — в клуні балакає.

Слів не розібрати, а голос чується. Я до дверей, а двері ж таки зачинено зсередини.

— Бабо! —шепчу зовсім тихесенько.

Мабуть, не чує, бо не озивається, а голос її і далі бубонить у клуні.

— Бабо! —вже з притиском шепчу.

І — втихає в клуні, хоч би шеберхнуло щось. А може, той голос мені причувається? Тому що сьогодні сонце жарко пече, а я на сонці нагрівся? Баба Ликора неспроста каже, що мені часто причуджується. Так, як з тютюновим димом, наче клуня здатна курити махорку, яку я приніс від тітки Ніли.

Зітхаючи, повертаюсь до хати, дістаю в запічку стару пошматовану Біблію та хімічний олівець — і розмальовую.

Я ще не знаю, що таке Біблія, але баба каже, що це Біблія. Листки її пожовтілі, а на пожовтілих листках — чудне письмо, якого я не вчитаю, бо не вмію читати. Слиню олівця — й малюю одну сторінку, слиню олівця — і ще завзятіше малюю другу сторінку, потім третю сторінку.

Вечоріє, у вікні сідає сонце, й уся хата залита промінням, що сліпуче біліє, наче спряжене в печі молоко.

— Потоп... — читаю на жовтому старому листку, складаючи літеру до літери. — Ной...

Що таке Ной?.. Хто такий Ной?.. Малюю хімічним олівцем по тому потопу, по тому Ною — і немає зараз більшої радості, ніж малювати якусь потвору, що не схожа ні на людину, ні на птицю, ні на звіра, хоч я сам собі кажу подумки, що це Корній Потуга.

А що ця потвора, не схожа ні на звіра, ні на птицю, ні на людину, таки Корній Потуга, я вкладаю пістолет у його руку.

Через поріг переступає баба Ликора, несучи оберемок торішнього кукурудзиння, і я радію з її появи, наче з другого пришестя Ісуса Христа. Я так скучив за нею, що мимоволі сльози самі бризкають з моїх очей.

— Біблію малюєш? — питає. — Ну, малюй, малюй.
Зовсім не сердиться, що я шматую та малюю божу книжку, про яку й не знаю, що це божа.

Баба Ликора заходжується готувати якісь страви, розпалює в печі, раз у раз посилає мене, щоб я знадвору приніс чи соломи, чи трісок. Хоч надворі вже й посутеніло, визоріло, та я не боюся темряви, бігаю.

А баба Лигкора підспівує — і зовсім не вміє, а співає:

— Ой там на точку, на базарі,

жінки-чоловіків продавали...

І що це з вами

— Ви й придумаєте! — регочу, коїться?

А вона мугикає біля печі:

— Як прийдеться до ладу,

то я свого поведу

та й продам...

— Де ж ви допнете його? — регочу.

Баба Ликора при світлі каганця, що горить на кзин-чику печі, та при світлі полум'я, що бурхає з печі, готує якісь пиріжки, варить вареники.

— Чекаєте гостей проти ночі? — питаю.

— Еге ж, еге ж,— усміхається.

— А чому ж не йдуть?

— Чекають, поки ти заснеш.

Либонь, і справді мають прийти гості, бо лице в баби Ликори — святково світиться. Та й чого б вона поралася з пригощаннями, якби не чекала гостей? Дивно, і чого вони баряться? Може, справді чекають, коли я засну? Я навмисне тоді не спатиму, щоб дочекатися й побачити бабиних гостей.

І чому вони такі пізні-пізні, га?

Відблиски полум'я з печі танцюють на образах, і лики святих дивляться на мене з.ласкавим докором. Наче не можуть втямити, чому я не сплю, наче й наказують, щоб я вже вкладався на тапчані. І, скорений їхньою докірливою ласкою в глибоких мудрих поглядах, нарешті я мимоволі засинаю.

Я засинаю з незгасним видивом перед очима: баба Ликора стоїть біля печі, омита світлом полум'я, навколо її голови — ореол сяяння.

Уві сні мені здається, що я весь час бачу її перед собою — в живому сяйві вогню.

Просинаюся — наче пролетів через ніч на крилах невтомної пташини, й тепер ось ця пташина зсаджує мене на землю. Розплющую очі — ранок тріпоче жар-птицею на глиняній жовтій долівці та на білих стінах. І острах заповзає в душу: невже я проспав обіцяних бабою таємничих гостей?

— Гості не приходили? — схоплююся з-під рядна.
Баба Ликора стоїть коло печі, як стояла вчора опівночі, ось тільки зараз довкола її воскового чола не видно ореола.

— Приходили, — каже.

— Де ж вони? — дивлюся не тільки по кутках, а й надвір у вікно.

— Пішли вже.

— А мене чом не збудили?

— О, не було іншої мороки... — бубонить баба Ли-кора.

— І все поїли?

— Поїли, славні такі гості.

Справді, не обманює баба: все поїли гості, бо ніде не видно вареників та пиріжків, які готувала вчора. І так мені кривдно, що проспав, що не побачив! Але винувачу сам себе — сон зморив...

Трава на обійсті, кущі, дерева, город — усе мерехтить від щедрої роси, в якій сивим цвітом цвіте сонце. Не можу повірити: двері до клуні розчинено так, як раніше, й зозулястенька сокорить біля порога. Затамувавши подих, підходжу навшпиньки, заглядаю всередину — тихо в клуні, хоч би миша пискнула. Через щілини сяють навскісні сріблясті й золоті бинди сонця.

Ходжу по клуні, роззираюся, щулячись від остраху. Що це тут біліє в кутку на купі змервленої ячмінної соломи?

Якась шматина — побуріла та почорніла від спеченої крові. А також пережужманий кривавий бинт, від якого йде гострий запах ліків. Ставши навколішки, я занурюю руку в ячмінну солому, порпаюся там. Що я там сподіваюся знайти? Не знаю, але вперто шукаю, бо щось тут має бути.

Пучки пальців намацують щось холодне й тверде. Та це ж патрон! Ховаю патрон до кишені й порпаюся далі в соломі, перебираючи шерехкі стебла. О, знову щось... Та це ж червона солдатська зірочка! Й чого вона тут опинилася? Хто залишив чи загубив? І зірочку також ховаю до кишені.

Потім нишпорю по інших кутках, але більше — ніде нічого.

Ніде нічого, але клуня береже якусь таємницю. Зозулястенька, сокорячи, заходить у клуню, йде за двері, де в неї намощено гніздо, і

всідається з тихим, вдоволеним сокорінням. І — тихо довкола, тихо, та ще загадково, та ще пахне ліками.

Обходжу довкола клуні,— роззираючись кругом. Сподіваюся когось побачити, але ніде нікого. Ото хіба що Срулиха порається на своєму обійсті.

Починаю здогадуватися, чому ото двері клуні було зачинено зсередини, чому клуня куріла тютюновим димом, чому баба Ликора бубоніла в клуні, — й однаково не можу до кінця осягнути таємницю.

А гості... А гості справді ж приходили до баби Ликори! І вже пішли, І вона в дорогу дала їм і вареники, й пиріжки, й ще щось дала. А я їх і не бачив, тих гостей. Не обманювала баба Ликора, ні.

Дивлюся на город, на межу. Скрізь сріблиться ранкова роса, а по "межі-—збито росу, межа темніє зеленню. І ця темна зелень по межі — до поля і, либонь, далі — до лісу, що ген-ген темніє щіткою.

Мабуть, так і пішли гості, не видно їх у полі, вже десь у лісі.

У ЛІСОВОМУ КУРЕНІ

— Бабо Ликоро!—стоїть біля воріт усміхнена білозуба Фрося. — Агов!

— О, наша Фрося прийшла, — тішиться баба.

Баба Ликора — ох і дивна: з усього вміє радіти. Славний дощ перепав — радіє з дощу ("о, це на городину, це на цибульку, на латочку жита, бо земля геть полущилася"). Сонце сідало чисто за пруг, а не за хмару, — теж радіє ("о, на погоду сонечко сіло"). Кіт звечора умивався не одною лапкою, а двома, — тішиться ("о, хто ж це з далекої дороги приб'ється до нашої хати").

Але завжди, либонь, найбільше радіє своїй небозі Фросі.

І я також радію Фросі, бо люблю.

— О, та ти вже вилюднюєш, — радіє баба Ликора, приглядаючись до її обличчя, яке зараз уже не таке страшне, як було недавно.

— Собі на горе вилюднюю.

— Е-е, не кажи, Фросю... А це що за дівулю тримаєш на руках?

Фрося справді тримає на руках якусь маленьку біляву дівчинку.

— Дочка моя, — сміється Фрося.

— Дочка? — вигукую вражено.

А баба Ликора:

— Ще замужем не була, а вже дочка?

— Хіба не схожа на мене? — питає Фрося.

— Авжеж, схожа, — приглядається до білявої дитини баба Ликора.

Ану пограйся зі своєю сестричкою, — каже мені Фрося й віддає дитину. — Це — Ганя.

Опинившись на моїх руках, Ганя й не думає плакати. Від її пухких щік пахне молоком, а від кіс — полином. Видно, снідала молоком, а потім гралася в полинах. Фрося тим часом бере бабу Ликору за лікоть і відводить до погрібника. Там вони гомонять щось крадькома, а потім баба Ликора каже:

— Збирайся у Вівсяники!

— У Вівсяники? — не можу повірити почутому. — До тітки Мартохи?

Фрося гладить мене по голові:

— Підемо?

— Ура! — кричу.

Баба Ликора ладнає мені в дорогу якісь харчі, які ховає до великого Фросиного вузла. Той вузол у Фросі на плечах сидить, як пан.

— Ниньки ж і назад! — наказує баба Ликора.

А я вірю й не вірю, що разом із Фросею йду у Вівсяники, де ніколи ще не був. У Вівсяники, де живе тітка Мартоха, бабина сестра. Стільки в нашій хаті завжди балачок про тітку Мартоху, що слухаєш — і не переслухаєш.

Поминаємо пустельне Срулишине обійстя. Мимоволі заглядаю через тин: під грушею чорніє горбик, де вона зарила свого вбитого Реп'яшка, а на горбику — пучок зів'ялих лугових квітів.

Біля свого двору стоїть баба Секлета, тримає за довгий мотузок червону корову, що пасеться на спориші та на романці. Либонь, боїться йти в поле, аби знову не налетів німецький літак та не почав у небі ганятися за нею та за коровою.

У вузькій бузиновій вуличці стоїть зарослий куштратою бородою Корній Потуга, світячи іскристими вугляками очей.

— Куди, Фросю? — питає.

— У Вівсяники, — не без остраху в голосі відказує Фрося.

— А дітей нащо взяла?

— Нехай пройдуться.
А собі під ніс шепоче:

— Взяла, взяла, аби не чіплялися такі, як ти, гітлеряки всякі.

Слухаю Фросин шепіт, а сам чекаю, чи не гримне зненацька постріл за спиною. Але тихо, тільки горобці лящать, тільки жаби кумкають від річки.

Дорога за селом в'ється, як вибілений полотняний рушник, обіч цього рушника — праворуч будяччя квітує, а ліворуч зеленими пружними хвилями котиться молоде жито. Молоде жито гаптовано червоними маками та синіми волошками, які я на ходу рву та сплітаю вінок. Скоро білява Ганина голівка — в червоно-синьому живому вінку.

— І не дивися туди, чуєш! — раптом наказує Фрося.
А як я не дивитимуся, коли очі самі дивляться на зловісне будяччя, яке скидається на чагарі, і в цих будяках-чагарях стоїть танк із червоною зорею?

— І не підходь, і не дивися.

Жерло гармати в підбитого танка скручено вбік і вниз, наче танк сумно принюхується до будяків, над якими гудуть бджоли. Одну залізну гусеницю потрощено, темніє металевими гостряками. І вгору відхилено люк. Так і здається, що ось-ось звідти вигулькне голова в танкістському шоломі.

З дороги звертаємо на кручену стежку, яка в'ється поміж молодого жита. Котяться під вітром хвилі, й мені здається, що я гойдаюся на хвилях, і навіть голова наморочиться.

О, хтось іде крученою стежкою, миготить у житі барвистою тінню.

— А я з лісу йду, — каже Тарапатий, бо це таки він миготів у житі барвистою тінню.

І ховає щось за спиною.

— Ану віддай! — раптом сердито наказує Фрося. Схиляється над Тарапатим і вільною правою рукою (у лівій тримає Ганю) силоміць видирає у нього щось чорне й погрозливе. Здогадуюся, що це німецька зброя, але не знаю, яка саме.

— Де взяв?

— Знайшов у лісі.

— Еге ж, знайшов цяцьку. Ось тобі!

Фрося розмахується — й оте чорне та погрозливе падає в зелене шумовиння жита.

Ми йдемо крученою стежкою далі, а коли я невдовзі обертаюся — страпата кучма Тарапатого видніє в житніх хвилях, там він шукає викинуту зброю.

Ось уже й ліс, і піщана дорога під лісом, як раптом Фрося мало ницьма не падає на стежку, заодно смикаючи й мене за сорочку. Зі стежки Фрося з дитиною на руках чудно так відлазить у жито, і я слідом за нею.

— Що таке? — шепочу.

— А ти послухай...

Нащулюємо вуха, прислухаємося. Навіть Ганя прислухається, поклавши пухкий пальчик на вуста. Якийсь гуркіт наростає так, наче йде з землі, наче то сама земля важко та надсадно гуркоче, бо з її грудей щось грізно виривається на волю.

— Нижче голову! — шепоче Фрося.

А куди нижче, коли я й так у зелених водах жита — на самому дні?

Жайворонки, що співали в прозорих високостях над полем, чи то злякалися грізного гуркоту й по-вмовкали, чи то грізний гуркіт поглинув їхні срібні пісні.

— Що це? — шепочу.

— Німці на машинах.

Німецькі машини сунуть зовсім близько, і здається, від їхніх коліс здригається земля, до якої ми тулимося, благаючи в неї захисту і оборони. На душі так, наче цей тупий рев ніколи не згасне, шматуючи і рвучи наші серця, та дедалі він глухішає і глухішає, віддаляючись.

Начебто вже й не чутно машин — і водночас мариться, що повітря й земля ще дрижать від реву лавини.

Але згори вже долинає спів жайворонків. їх співає дедалі більше та більше, їхнім співом, здається, заквітчано поле отут, на узліссі. Фрося острашливо висуває голову з жита, озирається, і вже потім зводиться з вузлом на спині та з дитиною на руках.

— Гайда в ліс!

У лісі — якісь дивні денні сутінки: ці сутінки зелені та ясні. У цих зелених та ясних сутінках співають птахи й пахнуть квіти. Здається, так легко тут забути про німецькі машини під лісом на дорозі, але чомусь не забувається — й край.

— О, баба Весна...— стиха каже Фрося.

— Де, де баба Весна? — радію почутому.

Справді, поміж ліщинових кущів у довгому полотняному одязі, з костуром у руці, обвішана торбинками, стоїть баба Весна, журливо усміхнена, мовби добрий і ласкавий дух цього лісу.

— Корінці збираю, цвіт збираю, траву збираю,— озивається до нас баба Весна. — Яка година стоїть свята та божа — гріх не збирати... А ви ж куди, діточки?

— У Вівсяники, бабо.

— Ага, значить, пішли не через поле, а через ліс, вибрали коротшу дорогу. А не страшно?

— Скрізь страшно, бабо.

— Ну, то йдіть, ідіть.

І баба Весна з костуром у руці дибцяє в мерехтливу лісову гущавінь, бо, видно, нічогісінько не боїться. А справді, чого їй боятися, коли така стара? І на диво легенька: війне вітер дужче — й понесе, як листочок.

— Тільки б звірину якусь не здибати, правда? — питаю довірливо у Фросі.

— Е, сказав: звірину! Та краще звірину якусь здибати, ніж наскочити на нелюда.

І я вмовкаю, бо лякає страшне слово — нелюд. Мабуть, це зовсім щось інше, ніж людина. І нелюди беруться не від людей, а від... А від кого ж беруться нелюди? Від вовків чи диких кабанів? Може, від борсуків?

Але як від вовків, диких кабанів чи борсуків можуть узятися нелюди?

Не знаю, де вони беруться, а запитати побоююся, бо ж Фрося засміє та ще й бабі Ликорі потім розкаже, як я допитувався за нелюдів.

Згодом забуваю про нелюдів, і про німецькі машини, і про бабу Весну й Тарапатого — й тепер тільки дивлюся на сонце над головою. Його золота тарілка мовби котиться по верхів'ях, сміючись і щедро сіючи світло, а то раптом пропадає десь у високостях, коли ми опиняємося в глухих нетрях. Невже перестало котитися, невже відстало від нас, бо ми ж хутко йдемо стежкою? Е-е, не відстало, таки в небесах котилося слідом за нами, бо знову ось вигулькує понад піною верхів'їв грабових та дубових, знову сміється, сипле перлисте світло.

З широкої піщаної стежки звертаємо на вузьку стежечку, що в'ється поміж верболозів, за якими в лепесі та в очереті — голуба річечка.

Високі трави хльоскають по ногах, а скільки барвистих метеликів літає довкола! Барвисті метелики схожі на яскраві лугові квіти, які дружно позліталися в повітря, перепурхують, а яскраві лугові квіти схожі на барвистих метеликів, що повсідалися на стеблах трави, й тепер ці стебла трави цвітуть метеликами.

— Скоро вже, скоро, — каже Фрося.

Скоро Вівсяники? Оглядаюся довкола — й нічого не бачу окрім лісу, який щебече веселим птаством. Може, за голубою річечкою? Але й там густий ліс.

Поки я оглядався, не стало Фросі!

Щойно стояла отут переді мною — й раптом не стало... Несподіваний острах заповзає в душу: що ж мені діяти в лісі? І кличу тихенько:

— Фросю...

— Тут я, тут, — долинає зовсім близько. І вона висуває голову з-під розлапистого гілля старої ялини, що чорніє тут у гурті таких самих старих чорних ялин.— У нас тут курінь...

— Курінь?

І справді, під шатристим ялиновим гіллям — курінь. У курені пахне глицею та смолистими шишками. Білява Ганя, що закуняла ще в дорозі, спить на зеленій куфайці, однією рукою тримаючись за віночок. У цьому курені видніє закіптюжений казанок. І навіть видніють чиїсь черевики-шкарбуни.

— Чий це курінь?

— А наш курінь, раз ми тут уже й спимо,.. Хай поспить Ганя, бо зморилася...

А мені так чудно, що у Фросі є в лісі оцей курінь, вистелений зів'ялою травою та ще зобіч обставлений наламаним гілляччям.

— А до нас ніхто сюди не прийде? — питаю.

— Може, й прийде, — відказує загадково.

І мені перехоплює подих, що в цей курінь ось-ось може прийти хтось із лісу. І я нащулюю вуха, прислухаючись, щоб вловити чужу ходу.

Сорока стрекоче — і втихає.

Зозуля наче в дудку дує — і мовчить.

Ось вивільга всіх перекрикує — й не чутно.

Чиїсь босі ноги появляються при вході в курінь. На ногах закасано штани до колін. Холонучи, я дивлюся на Фросю: хто це?

— А хто сховався в рукавичці? — чується міцний чоловічий голос.

Цей чоловічий голос дивно так похрускує, як похрускує спілий кавун у дужих руках.

— Та ось я, мишка-норушка, — лагідно відказує Фрося.

І мені стає вже не так лячно, а цікаво. Десь я вже чув цей голос, десь чув.

— А я ведмедик-панібратик. Пустіть і мене погрітися.

— Грійся, — запрошує Фрося.

Ставши перед ялиновим куренем на коліна, показується горбоносе обличчя, патлатий чорний чуб звисає кільцями до самих брів, під якими очі ясно-сині, як розквітлий льон.

— І малі партизани з тобою? — питає.

— Еге, хай звикають до лісу.

Стоячи навколішки, він пильно дивиться на мене.

— А я тебе знаю... Десь бачив... А ти мене бачив?

— Ні, — дивуюсь. Бо таки справді не бачив, а от голос...

— Скажеш, Климе, таке,— озивається Фрося.— Де ж він міг бачити?

— Ну, дитяче око метке, — загадково каже чорнявий чубатий Клим, залазячи в курінь. — А я рвав ква-сець, коли ви йшли... Пригощайтеся.

Ми з Фросею беремо з його руки листя квасцю, жуємо — й водночас кривимося: квасець таки по-справжньому кислий.

— Ну, шоколаду в мене нема, — сміється Клим.
А я гарячково міркую: де він бачив мене, і чому я не бачив його, чому він допитується, чи я не бачив його? Ага, в лісі! Від здогаду — холону. Й голос цей чув у лісі тоді, на зелені святки...

— Розказуй, Фросю, що там у селі.

Фрося в дивному пориві кошлатить його чорний чуб і каже:

— Може, спершу поїси чогось смачненького, бо ж зголоднів.

І викладає з принесеного вузла полумиски та горнятка, звідки пахнуть страви.

Клим зосереджено їсть, а Фрося розповідає про всяку всячину, що мені з часом стає нецікаво слухати: про якихось дядьків та тіток, хто що

кому сказав, хто з ким посварився. І я прислухаюся до лісу, до звуків, що долинають з близьких та дальших ха-щів.

— Рана загоїлася? — зненацька питає Фрося.

— Ще не зовсім, — відказує Клим, долонею тручи собі груди.

— Ось баба Весна дала якісь настойки, то питимеш, а це мазь і натирання, то натиратимеш... Довго ще тут сидітимеш?

— Недовго, подамся до Чорного лісу. В Чорному лісі є хлопці.

— А може, будь ближче до Овечачого? — ласкавим голосом просить Фрося. І хутко сама собі заперечує: — Ні, не можна.

— Чому не можна? — скидає чубату голову Клим, який, здається, зрадів Фросиним словам, аби він був ближче до Овечачого.

— Павло Голоха повернувся в село!

Рум'яне Фросине обличчя стає сухе й строге, вуста її тоншають.

— Повернувся? — не вірить Клим. — А казали, що його вбито ще в тридцять сьомому.

— Авжеж, казали, аж поки повернувся.

— Бідне Овечаче наше... Тютюну принесла? А то курити хочеться, аж вуха пухнуть.

Дивлюсь на його вуха: вуха як вуха — й зовсім не пухнуть. Фрося дістає з вузла чималий вишитий кисет, клапоть паперу. Клим скручує цигарку, затягується, а потім питає роздумливо:

— Кисет сама вишивала?

— Поспішала, — чомусь виправдовується Фрося.

— Славний кисет.

Я вдихаю тютюновий дим, який саме отут, у тісному курені під старою ялиною, видається густим та задушливим, і чомусь згадую — як не так давно курила бабина клуня. Здається, клуня курила таким самим димом, як оце зараз Клим.

— Ну, тим більше... — роздумливо каже він. — Тим більше треба податися до Чорного лісу. Бо в Овечачому нам із Павлом Голохою буде тісно.

Фрося мовчить понуро, наче згоджується, що справді-таки в Овечачому вони не розминуться.

Далі вони перешіптуються на вухо одне одному, аж поки прокидається білява Ганя.

— Йдіть уже, — мовить Клим.

— Ой, не хочеться! — широ вихоплюється у Фро-сі. — О, зозуля, чуєш?

Поблизу в лісі кує зозуля, і спів її котиться й котиться.

— Ось загадаю, скільки мені жити, — каже Клим.

— Ой, не треба! — скрикує Фрося.

— Чому?

— Бо я забобонна.

Вона затуляє йому долонею рота, і в цей час зозуля перестає кувати. Мабуть, щось налякало її. Фрося докірливо гойдає головою.

— Ось бач...

— Вас провести?

— Ні, ні! Ще побачить тебе якийсь нелюд... А так — яз дітьми. Спитають: де була? А я скажу: була у Вівсяниках.

— Бережи себе.

— Я з дітьми, чи посміє хто-небудь зачепити?

— Е-е, на дітей тепер не дивляться. Не бери їх більше до лісу, чуєш?

— Чую, — винувато каже Фрося.

Лежачи на грудях у своєму ялиновому курені, Клим проводжає нас смутком у синіх очах, схожих на розквітлий льон. Білява Ганя вже виспалася й щось мугикає веселе, бо Фрося везе її "на барані".

— То ми не підемо у Вівсяники? — озивається несміливо. — До тітки Мартохи.

— Сьогодні вже пізно. Бачиш, сонце хилиться з полудня?

Сонце над лісом справді хилиться з полудня.

Але мені чомусь не шкода, що ниньки не потрапили у Вівсяники. Бо ж так цікаво в лісі! І я оглядаюсь, чи не видно куреня та чубатого Клима в курені.

Таки не видно, скрізь — буйні лісові хащі.

НА ОДЕНКАХ

— Бабо, ви куди?

— На оденки.

— Візьміть і мене з собою.

Оденки, себто вечірні посиденьки, в тітки Секле-ти, у її стріхатій мазанці під яворами. Три великі явори стоять, як три богатирі, а білоглиняна. хатинка тулиться в захистку трьох могутніх стовбурів.

На оденки баба Ликора завжди зодягає спідницю та блузку, які вона раніше тримала на свою смерть. Убирається в свій святковий покійницький одяг, бо вона передумала вмирати. Й так само запинається темною, в скупих квіточках хустиною, яку раніше тримала в скрині про смерть.

(Саму себе, пам'ятаю, вона була отак лаяла: "Ох дурна ж пре дурна я була! Бач, надумала помирати, а ще по-справжньому й не надівувалася. Коли ж тоді й дівувати, як не в старості? Саме в старості, бо добре знаю, що й до чого!")

На оденки ніколи не ходить з порожніми руками, й сьогодні також несе якийсь вузлик, а до того вузлика вона вже там щось постаралася.

— Доброго вечора, дівчата,— здоровкається баба, заходячи в чужу хату.

— Язик у тебе некупований, Ликоро,— озивається від печі руда, як осіннє вінниччя, Секлета.

— А в кого купований? — жартує.— І не купований, і не позичений.

На ослонах попід стінами сидить кількоро жінок, поміж них — наша сусідка Срулиха, тітка Ніла, а також учителька Ксеня Дмитрівна.

— А ти чого тут, Ксеню? — дивується баба Ликора.

— Прийшла, бо ніде подітися,— журно відказує та.

— Хай звикає до нашого гурту,— ввертає господиня.

На оденках завжди жінки щось роблять — чи кужеля прядуть, чи пір'я гусяче й куряче деруть, чи шиють, чи вишивають. Сьогодні лише похмура Срулиха тицяє голкою в полотно, щось хоче стулити, а решта — чи соняшникове насіння лузають, чи просто зуби продають,

— Розказуй, розказуй, Варко,— мовить Секлета до якоїсь незнайомої жінки, що сидить край столу.

— Що ж це за одна? — лагідно питає баба Ликора.

— Братова,— каже Секлета.— З Кордишівки добилася.

У незнайомої жінки з Кордишівки, яка лежить десь за Вівсяниками,— одутлувате обличчя, мовби виліплене з сирого тіста. А до цього сирого тіста хтось приліпив дві полинові вітки — ось і брови, хтось приліпив двох

равликів — ось і очі, хтось притулив бульбу — ось і ніс, хтось поклав п'явку — ось і губи.

— Хіба все розкажеш,— зітхає Варка.— Скрізь горе. Голос у неї — і глуховатий, і якийсь наче відсирілий.

— За своє горе ми знаємо.

— Не сплю ночами, ото хіба перед досвітком зморюся.

— Баба Весна дасть щось помічне тобі.

— І все ото перед очима стоїть, забути не годна.

Тітка Секлета співчутливо зітхає:

— Розкажи, хай послухають.

У її братової Варки очі-равлики несподівано слизявіють:

— У роті сохне, як згадаю.

Секлета набирає їй з відра чашку води, Варка випиває.

— Моя хата в Кордишівці над шляхом, над сошею... Наші відступають по соші, сунуть змучені. Все їм виношу й виношу з хати, даю й даю. Хто що просить, бо серце розривається. І моя мати Домка так само, а хто й по хатах поховався, носа не висовує. То я візьми й догадайся. Підіть, кажу, мамо, до погреба та витягніть відро картоплі, та зваримо, та хоч вареною картоплею годуватимемо їх, бо ж голодні. Бач, нема того, щоб самій піти в погріб і витягнути картоплю, то така розумна, що матір догадалась послати. А мати Домка чи не почула, чи вже якийсь віщий знак був їй, але наче й не чує, що я кажу. Мені б не озиватися більше,

мені б не посилати, та де ж у мене те знаття! Я їй і вдруге кажу. Кажу, мамо, не полінуйтеся піти в погріб по картоплю, солдатам наваримо. І слово ж таке на язик навернулося — не полінуйтеся. Мати Домка проворно почимчикувала до погреба, а тут і налетів літак. Заревів літак над шляхом, ну зовсім низько, бідні солдатики врозтіч кинулися, рятуються, а я стою біля воріт, бо ноги віднялися. Ноги здерев'яніли, і все в мені здерев'яніло. Отак обертаю голову, дивлюся на погрібник, на матір біля погрібника, й вона стала, теж дивиться на мене. А потім земля полетіла вгору — й немає матері. Земля полетіла вгору, а матері нема. Я очам своїм повірити не можу. Бо де ж вона поділася, коли ось-ось стояла жива й невшкоджена. Хочу бігти, а ноги не біжать, бо дерев'яні. То я впала навколішки й повзу, тільки не ногами повзу, а руками. Й ніяк не можу доповзти до погрібника. І все мені здається, що то вона в погріб звалилася, що вона там жива в погребі, треба тільки хутчій доповзти, щоб помогти. А як приповзла, то вже й на ноги звелася, то вже змогла й ступити. Дивлюся — й погреба нема, вирва замість погреба, та така страшна, господи! Я не хотіла, та земля піді мною зсунулася, і я у вирву зсунулася, бо наче ж там і мати має бути, ото я, значить, до неї. А там лише глина й пісок, немає матері. Де ти, кричу й плачу. Озвися, благаю й плачу. Й ніхто не озивається, й нічого не видно з ями. То я нагору да вай дертися, а як ти видряпаєшся, коли руки не слухаються, коли ноги підгинаються. Небо з ями видно, більше нічого. А що там нагорі? Пташки співають, сокорять кури, а й солдатів уже не чути, щоб ішли шляхом. Хто ж мені прийде на поміч, коли всі позабивалися по шпарках? То земля ще зсунулася піді мною, і змогла я видертися нагору. Рачкую довкола вирви — немає матері. То я навіть у небо дивилася за нею. Бо коли на землі ніде немає, то десь же вона має бути, може, в небі. Але й у небі не побачила. Ото так я свою матір Домку послала по картоплю, аби солдатам наварити й нагодувати. Неспроста ж вона була недочула, мабуть, серце їй віщувало, аби не йшла.

— Так і не знайшла? — озивається Срулиха.

— Не знайшла. А тому здається, що десь вона є, не може не бути.

— Де ж вона є?

— Десь у цьому світі... Чи на небі...

— Вознеслася...

— А то, буває, вийду з хати — й навіч бачу, як вона стоїть біля погрібника й дивиться на мене. І так хочеться, аби стояла й стояла. І так страшно, що ось знову налетить літак.

— Бідна ти, Варко.

— Не бідна я, а душогубка материна.

— Ото вигадала!

— Не вигадала, а правда.

— Не вигадуй гріха на свою душу. То війна винувата. Німці винуваті. Де ж у тебе те знаття було?

— Я послала свою матір під бомбу. Якби не послала, то мати й досі була б жива. А нащо мені жити, га?

— Не вгадаєш, Варко,— як може, втішає Секлета,— Ось зі мною що було, га?

Вмовкають усі. Вже знають, що з нею було. Знають?

І я вмовкаю. І хоч бачив, що тоді було, а зараз витріщаюся на тітку Секлету — що з нею тоді було? Так — наче я не бачив і не знаю? Так — наче вона зараз скаже те, що я справді не бачив і не знаю?

Тітка Секлета виймає з печі горня з вареною картоплею, зливає над помийним відром — і ставить на стіл.

І все мовчкома. Що ж вона знає?

Якимось дивним гарним поглядом дивиться на неї вчителька Ксеня Дмитрівна,— здається, ніколи й ні в кого я не бачив такого виразу в очах: що цей її вираз — це наче мій вираз, то наче я дивлюся її очима.

— Ото як той літак за мною та за коровою ганявся...

Баба Ликора хапається обома руками за голову:

— Я тоді, Секлето, не менше за тебе натерпілася. Ти в балці, а ми з малим у глиняниках. Я думала, що то він і на мене полює.

— Ви, бабо, придумаєте за себе,— заперечує Секлета.— Ви йому були потрібні, еге. За мною ганявся та за коровою. А я тікаю від нього й думаю: а не вцілиш! Бо ще не було такого, щоб хтось Секлету перехитрував.

— Які ж то хитрощі? — бурчить Срулиха.— Та ще з німцями, а німець у літаку?

— А то ви не знаєте мене! — чомусь не перестає вихвалятися Секлета.

— А й правда,— згоджується баба Ликора. Й раптом Варка скрикує:

— У вікно хтось дивиться!

Справді, в причілковому вікні до шибки прилипає якесь обличчя. Якби не вазони на підвіконні, то разгле-діли б, а так вазони затулили. Тітка

Шла перелякано хреститься — й людська машкара у вікні наче лякається її хресного знамення й тане в мороці.

— То по мене...

Всі повертаються до вчительки Ксені Дмитрівни, бо то вона шепоче побілілими вустами.

— То я накликала біду на цю хату.
Всі мовчать, наче громом вражені.

Перегодя під вікнами шелестить хода — й стихає, шелестить хода — й стихає. Невже ото людська машкара вовтузиться надворі? Й зараз ось-ось зайде в хату? Я дивлюся на вичовганий поріг, що запав у глиняну долівку, так що під дверми —— щілина сліпає в сіни.

Клямцає на ґанку, клямцає в сінях.

Ксеня Дмитрівна встає з ослона, та зразу ж приречено сідає, не зводячи з дверей скорботного погляду.

— А, ось де ви позбиралися, куріпки-вутінки!

Це каже якийсь ласкавий та добрий чоловік, що переступає хатній поріг. Він високий, головою сягає до стелі, і голова в нього — біла, мов старанно витіпана куделя. Сиве не тільки волосся на голові, а й брови сиві, а й сивіє пушок над верхньою пухкою губою, а й сивіє пушок під нижньою пухкою губою. А усмішка не сходить ні з губів, ні з обличчя.

Він розмашисто йде до столу, дістає з кишені пляшку й ставить посередині.

— Приймай гостя, Секлето! Чи не рада?

— Гостям я завжди рада.

— У вас оденки? А які ж це оденки без пляшки?

— Та ми водичку з відра...

— Водичкою ситий не будеш.— Поставивши пляшку на стіл та всіх обдивившись, він зупиняє погляд на Варці:

— Що за одна?

— Братова, з Кордишівки добилася.

— Артемова жінка? — здогадався.— А де ж Артем? •— Там, де всі тепер.

— Е-е, не всі! Я не там, я тут.

Авжеж, ти, Павле, отут, але таких мало.

Я починаю здогадуватися, що це Павло Голоха. Отой Павло Голоха, який невідомо звідки повернувся в село. Про якого в лісі Фрося казала Климові, а той мовив: "У Овечачому нам із Павлом Голохою буде тісно".

Якимось чужинецьким духом несе від нього — змішалися докупи запах цигарок, і мила, й одеколону, й ще чогось незнаного.

— І давно це моя Ксеня почала ходити на оденки?— питає він.

А баба Ликора з тіткою Нілою в один голос:

— Таж до людського тепла горнеться, хай!

— А в мене вже нема людського тепла, еге? — запитав, не перестаючи всміхатися.

Ксеня Дмитрівна мовчить, склавши руки на колінах, і якась вона вся така з лиця чудна — мовби й не тут вона, а десь далеко.

— Розказав би, а ми послухали б...— це озивається Секлета,— де пропадав так довго, аж ниньки добився до села.

Він сідає за стіл, п'є горілку з пляшки, а потім каже:

— Я вернувся звідти, звідки не вертаються.

— Але ж і Корній Потуга вернувся,— мовила баба . Ликора.

— Ми були не разом. Тепер наведемо лад в Овечачому.

— Який лад? —це Секлета.— Знай собак стріляє...

— А чого він стріляє, га? Чиїх собак стріляє?— Павло Голоха засміявся.— То ще добре, що він собак стріляє, а не людей.

— Свят, свят, що з тобою? — не своїм голосом скрикує баба Ликора.

— На його батька понаписували доноси? Й на самого Корнія Потугу? Якби не доноси, то й не забрали б. Наче вони п'яні щось там набалакали... Потуга не знає, а здогадується, хто писав. Ну, він їм собак стріляє. Ого, то ще добре, що собак!

Сполотнівши, Срулиха зводиться з лавки:

— А мого ж за що встрелив?

— За що? Забула свого Миколу? На фронті, либонь?

— Може, й кісток уже не збереш...

— Може, й не збереш, правда. Але ж активіст із активістів, не одному залив сала за шкуру. Микола не жалкував таких, як Потуги... Чи жалкував? Мовчиш, Срулихо? То ви скажіть, жінки.

Жінки мовчать, понабиравши в рот води.

— Миколи нема — ось він його собаку... То добре, що собаку. Щитай, що тобі поталанило.

У баби Ликори виривається:

— Нема в мене собаки, нема, аби стріляти.

— А ви заведіть! — несподівано радить Павло Голоха.

— Господь з тобою! — вигукує тітка Ніла і збирається йти.— Пора мені, а то ж Тилимон бубну виб'є з мене.

За нею ще кількоро жінок суне в понурі сіни.

— А ви заведіть! — і далі регоче Павло Голоха.— Тоді побачимо.

— Чи ти не знаєш, що я неграмотна, га? Бог тебе покарає, що ти насміхаєшся з неграмотної баби.

— Хто вас знає... Мене довго в селі не було. Може, тут у вас уже поголовна грамотність, га? Моя ж Ксеня не сиділа, склавши руки? Навчила вас тулити літеру до літери?

— Та я тобі заприсягнуся, що неграмотна! — лякається баба Ликора.

А Ксеня Дмитрівна — хоч би пару з уст. Сидить, наче з хреста знята. І якийсь наче голубий туманець поснувався по її обличчю, як то снується у вечірньому лузі.

Павло Голоха п'є горілку, заїдає вареною картоплею — й нікого не пригощає. На лобі в нього сіллю світяться краплини поту.

— Ех! — раптом стукає кулаком об стіл. І сміється. Так йому чомусь весело, що стукнув.

А всі в хаті — мов дощові хмари.

— Ксеню! — підморгує сивою бровою до вчительки.— То ти моя жінка чи не моя жінка?

А що Ксеня Дмитрівна мовчить, то їй на поміч кидається Секлета, що зовсім посльотавіла на виду:

— Таж не розлучались ви, знаю, але ж Ксеня живе в своєї матері.

— А ми оце з нею і не балакали! — сміється Павло Голоха.— Щитайте, що й не здибалися. Що ви, бабо Ли-коро, скажете на це?

— Чи я знаю,— це баба.

— А яка ж це жінка так від свого чоловіка тікає й ховається, що її ні догнати, ні побачити? Ксенюі.. Може, вип'єш зі мною за нашу зустріч? Мовчиш? Не хочеш? Ну, мовчи, мовчи. Ваше здоров'я, жіночки!

Павло Голоха сам п'є з пляшки, видно, як горілка перекочується в горлі.

Ксеня Дмитрівна зводиться з ослона — й Нарешті озивається голосом сухим та плюсклим, як осінній колосок:

— На добраніч...

Павло Голоха, гойднувшись клумаком з-за столу, перепиняє:

— Оце, Ксеню, так з тобою здибалися?
І знову вступається Секлета, хазяйка:

— Хай іде собі Ксеня... Побалакаєте самотою, нащо людським вухам слухати вашу балачку.

А він до вчительки:

— Гордуєш і говорити зі мною?

Ксеня Дмитрівна дивиться мимо нього, дивиться сухими тужливими очима на мене, а я тремчу, аж зуби в роті цокають.

— Пусти її, Павле,— просить баба Ликора.

— Чи я не пускаю? — вступається з дороги.— А тільки ж тепер жидам і більшовикам при німцях нема ходу. А ти ж партійна, еге? Партійна вчителька, еге? То сама підеш німцям признаватися, чи вже нехай я за тебе скажу?

— Свят, свят! — лепече баба Ликора.— Гріх на душу хочеш узяти...

— Гріх? Може, я очистити хочу свою душу?

— А діток двоє у вас!

— Двоє діток? Дітки не зі мною, а з нею, дітки не визнають мене.

— Пожалій їхню матір, не сироти.,

— А отакі, як вона, хіба вже не осиротили їх? При живому батькові? Бо відняли у них батька.

Не кажучи й слова, кусаючи губи, Ксеня Дмитрівна виходить у сіни, попід вікнами чутно її хутку й розпачливу ходу. Наче тікає. Наче за нею женеться щось. Але ж, мабуть, не женеться, бо Павло Голоха — ось у хаті, знову п'є з пляшки.

— Що ж це у вас за оденки такі? — озивається.— Ніхто кужеля не пряде, не співає? Ось ви, бабо Ликоро, заспівайте.

— Де в мене той голос? — це баба.

— А колись, пам'ятаю дитиною, співали на вулиці.

— Ну, чого до старої людини вчепився? — це Секлета.— Розспівається зараз, аби всіх собак на кутку побудити?

— Ха, тоді я сам!

Павло Голоха задирає хвацько ногу, хвацько притупує черевиком об долівку.

Розпрягайте, хлопці, коні

та лягайте спочивать,

а я піду в сад зелений,

в сад криниченьку копать...

В тісній хатині його пісня б'ється, як зловлений звір. Замовкнувши, Павло Голоха понуро дивиться на оту Варку з Кордишівки.

— Хто така? — питає.

— Та казала ж тобі, що братова,— це Секлета.

— А раз братова — хай співає.

У Варки — туман і сльози в очах. Баба Ликора витягує мене за руку в сіни, з сіней надвір — і вже тут бубонить, відводячи душу:

— А крий тебе мати божа, люципере страшний! Щоб я для тебе співала! Та хай для тебе заспівають чорти на тому світі, коли ти в казані зі смолою варитимешся. Горенько, яка ж нещасна Ксеня, які дітки нещасні, які ми всі нещасні, раз такі іроди не переводяться. Пошесть, пошесть!

І вона озирається, наче ота пошесть женеться слідом за нами по нічному Овечачому. І я так само озираюся: де пошесть, де?

ЩОСЬ СТРАШНЕ КОЇТЬСЯ

Баба Ликора біжить поміж корчів картоплі, кидає вгору якусь хлудину, кричить:

— Сорока, сорока!

Сорока, стрекочучи, понад городом летить на сусідські сади, а баба до мене:

— Забув стерегти курчат, забув? Надумав годувати оту розбійницю? Нехай ту розбійницю годують багатші.

Зозуляста курка висиділа курчат, і, зачувши сороку, квочка біжить з ними в погрібник.

За ворітьми зупиняється бричка, запряжена одно-кінь, з брички зіскакує Корній Потуга і йде на наше обійстя. Лице в нього — давно без бороди й так запеклося на сонці, що схоже на халяву в дьогті. У руці — вишневе пужално, сирицевий батіжок з сирицевою квіткою волочиться по споришу, наче та квітка сама біжить.

— Дайте води! — наказує.

Баба Ликора приносить кухоль води з сіней.

— Фрося у вас? — питає, напившись води й витираючи рукавом губи.

— Яка Фрося? — наче не тямить баба Ликора, беручи в нього порожній кухоль.

— Таж Маріїна!

— А чого їй у нас бути?

— Правду кажете? — не вірить.

— Чи я тобі дівка, щоб з тобою лукавити? — гнівається баба Ликора, і її тонкі губи складаються курячим гузенцем.

— Дивіться мені! — строго каже Корній Потуга, ворушачи пужалном, і сирицева квітка скаче по траві, як жива. Й раптом додає: —Родичами будемо з вами...

— Якими родичами?

— А то ще якими!

Баба Ликора торопіє з лиця, яке в неї стає таке, як осіння таракуца.

— Схаменися, Корнію, та ми з тобою ніякі не родичі! Ото що хіба разом на одному сонці онучі сушимо.

— Язик у вас — до Вівсяників дістає.

Корній Потуга з тими словами йде за ворота, сідає на бричку, сирицевий батіг злітає над карим конем — в гуркоті пропадає за вербами. А в баби Ликори — наче мурахи в очах рояться.

— Бач що придумав отой пранцюватий! Ох ти ж поліцаюка-зарізяка! Та щоб ти струївся тою водою, яку випив з моїх рук! А щоб ти через комара перечепився та здох, якщо тебе людське горе ще не задушило! А ніколи не бути тому, що ти надумав!

Баба Ликора лається — наче їй з рота оси вилітають, і кожна розлючена, й кожна оса жалить.

Важко втямити щось із її лайок, та й зозулясту з курчатами слід глядіти, бо сорока знову ген-ген пантрує над садком у Лабунців. А хто це такий за латкою конопель поміж розквітлих соняшників, які вздовж межі стоять? Голова то вигулькне, то сховається, й голова ця сама схожа на розквітлий соняшник.

— Фрося! — Кажу до баби Ликори.

— Яка Фрося? Де Фрося? — дивується вона.

— На межі отам ховається!

Йдемо з бабою Ликорою поміж картоплі та квасолі, поміж буряків та кропу,— справді, на межі поміж соняшників сидить наша Фрося!

— Ти чого ховаєшся тут? — питає баба Ликора.

— Втекла з дому!

— А чого ж це від рідної матері тікати?

— Я не від матері, я від отого...— Стаючи навколішки, вона охоплює обома руками сухі бабині коліна: — Бабо Ликоро, врятуйте мене!

— Від Корнія Потуги? — здогадується вона.— Як же я тебе врятую? Недавно сюди навідувався, питав за тебе.

— Навідувався?.. Сховайте в погребі чи на горищі... Або в клуні! Бо не можна мені додому.

— То йди в клуню.

— Е-е, зараз не піду, щоб не побачили. Пересиджу отут на межі, поки смеркне.

І коли вже літній вечір стає такий темно-зелений, як латка конопель на городі, Фрося навзгинці перебирається в клуню. А в клуні ховається за купою соломи та за дерев'яною перегородкою. Баба Ликора виймає в стіні одну дилюку, другу, третю — й тепер з клуні можна вилізти надвір.

Якась верета, якась лейбчина, якась подушка-млинець — і така ось тепер у нашої Фросі постіль. Вона скулюється калачиком і заплющує очі: видно, добре зморилася...

Тільки ми з бабою Ликорою сідаємо до столу за куліш, що пахне кропом та шкварками, як двері стиха — рип, рип. На порозі виростає Корній Потуга, а від нього на всю хату — запах німецького одеколону.

— Не бачилися давно з вами,— сміється,— добрий вечір.

І оглядається по хаті, шукаючи когось очима.

— А де Фрося?

— Яка Фрося? — дивується баба Ликора.

— А я до вас з гостинцями... Це патефоні Корній Потуга ставить на ослоні обшитий блакитним крамом прямокутний ящик з блискучою металевою ручкою обіч та з сяйливими бляшками на ріжках. Преді мною на столі лягає паперовий кульок, з якого п'янко пахне цукерками, так що той запах дражливо лоскоче в носі.

— Це крепдешинова блузка для Фросі,— й він кладе якийсь пакунок на ослоні.— А це вам, бабо, дівоцька спідниця.

— Не хочу ніякої спідниці,— вона відпихає його рябу, волохату руку зі спідницею.— Маю все своє.

— Е-е, не хоче баба дівоцької спідниці, не хоче бути дівкою... То де ж Фрося? — І поглядає на двері, наче та ось-ось появиться на порозі.— Де вона?

— Кажу, не знаю.

Корній Потуга обома руками береться за блакитний патефон — і ось уже таємничий ящик розчиняється. Боячись дихнути, зовсім забуваючи за недоїдений куліш, я ще дужче витріщаюсь на те чудо. Корній Потуга

заводить якусь корбу — і скоро в патефоні крутиться, шелестить кругла чорна пластинка, на цій пластинці на тонкій сліпучій голці тремтить щось таке округло-продовгасте, з вигнутою шиєю, й сичить, і потріскує,— й раптом з цього шуму б'є музика та спів.

Спершу жива музика, а потім уже — спів живий.

Це так несподівано, що я не можу втямити, звідки вони беруться. Невже грають і співають у патефоні? Дурнувато дивлюся на вікна, в які заглядає ніч, бо мають на вулиді грати й співати. Але ж... ні, таки в хаті! І невже в патефоні? А як вони там усі вмістилися?

Вражено дивлюся на бабу Ликору, наче жду від неї розгадки цієї загадки, але баба тільки супиться невдо-волено.

Зсовуюся з лавки на долівку, ступаю ближче до патефона.

Садок вишневий коло хати,

хрущі над вишнями гудуть...

Пісня лине з блакитного патефона, а я вірю й не вірю, що таки звідти. Зрештою, чорна пластинка перестає крутитися, блискуча голка перестає бігати по міл-кесеньких рівчачках, які лежать впритул один до одного, щось клацає,— і пісня під музику втихає. Корній Потуга переможно дивиться спершу на мене, далі на похмуру бабу Ликору й каже:

— А тепер для Фросі поставимо ще одну пісню.
Й поглядає на піч так, наче Фрося має бути на печі, сховалася там.

Засвіт встали козаченьки

в похід з полуночі...

І знову я не можу збагнути, як у такому малесенькому патефоні можуть разом уміститися стільки співаків та музикантів, котрі з волі Корнія Потуги співають і грають. Пісня лунає на всю хату, й мені самому починає здаватись, що Фрося не може не почути її. Не може не почути й не може не прийти, бо хто ж такою піснею не заслухається!

І я очікувально поглядаю на хатній поріг.

Пісня згасає, як свічка. Спроквола озивається баба Ликора:

— Йди своєю дорогою, Корнію... Чого марно залицяєшся до старої баби? А Фросі в моїй хаті нема. І звід
ки ти вбив у голову, що вона тебе любить?

— А кого ж їй любити? Ха-ха, полюбить!
І він півнем проходжується по хаті.

Та й — чи не ластівка влетіла в сіни? Так шелестить, наче ластівка, але ж яка ластівка вночі? Обертаємося на двері —— і входить Фрося.

— Хто це? — виривається в баби Ликори.

— Та це ж Фрося,— чомусь шепочу перелякано.
— Прийшла таки на пісню! — радіє Корній Потуга.— А я що казав? Та на такі пісні... з могил повстають.

Фрося — в якомусь павутинні, в пір'ї, в соломі, що поприставали не тільки до одягу, а й до розмаяного волосся.

— Ось Корній тебе шукає,— недобрим голосом каже баба.— А я знаю, де ти ходиш? Чи ти мені кажеш, де ходиш?

У Фросі в очах — і мука, і злість, а Корній Потуга усміхається їй так, наче найдорожчій людині.

— Я знав! Хтось бачив, то казав! — торохтить горохом слів.

— Я вже ниньки бричкою приїжджав, а це прийшов... Ось!

Він однією рукою показує на патефон, а другою бере з лавки оту блузку, стріпує нею — і в півтемній хаті спалахує полум'я квітчастого краму.

— Твоє! Бери й носи на здоров'я!.. А твоїй бабі Ли-корі — дівоцька спідниця, нехай носить і молодіє!

— А де ж ти розжився?

— Війна — от і розбагатів!

— Це правду кажуть про Турбів? Що й ти там був, на отому погромі жидівському? Чи не з Турбова оце добро?

Обличчя в Корнія Потуги поволі брезкне:

— Знайшла кого жаліти — жидів! Бери й носи на здоров'я... Вчора — вони, а сьогодні ми. Війна все перевернула догори ногами.

Фрося вириває ту квітчасту блузку з його рук — і вона хуркітливим полум'ям летить у куток.

— А завтра вже мені чекати погрому від тебе?

— Фросю, та я ж тебе люблю,— спроквола каже Корній Потуга. І вже до баби Ликори: — Хоч би ви їй сказали, що я люблю її. І женитися хочу, а вона тікає від мене.

Стає тихо-тихо, аж чути, як надворі— під вітром ви-гойдується низька яворова гілляка, тручись об солом'яну стріху.

— А я вже в тяжі,— мовить Фрося.

— Свят-свят,— виривається в баби Ликори, що опускається на скриню.

Я здивовано дивлюся на Фросю, бо не можу втямити, що вона каже, чому усміхається блідою змученою усмішкою.

— Брешеш! — Корній Потуга навіщось бере в руки патефон, мовби хоче кинути перед собою, прямо на Фросю, потім ставить назад на лаву. — Брешеш...

— Ні, не брешу,—з сором'язливою ласкою каже Фрося.— Подивися...

Й вона обома долонями гладить свій опуклий живіт, що випинається з-під плаття.

— Від кого ж це?

— Від того, кого люблю!

— А мати знає? — це злякано озивається баба Ликора.

— Бабо, ви знаєте? — питає в неї Корній Потуга.

— О господи, чи я за вами щось догледжу!..

— Але я ж люблю тебе, Фросю, люблю! — сіпаються губи в Корнія Потуги.— Не бути цьому, не бути!

Корній Потуга лантухом осідає на долівку, складає молитовно руки:

— Скажи, що це неправда...

— Правда, Корнію.

І я не вірю своїм очам — Корній Потуга повзе по долівці до Фросі, б'ючи їй поклони. Та ні, зовсім не поклони, а він б'ється головою об долівку, наче надумав розбити свою голову. Гуп та гуп, гуп та гуп, аж у мене мурашки скачуть по спині.

А Фрося дивиться на нього — й усміхається негарним знущальним усміхом.

— Скажи, що брешеш...

— Правду кажу! Від Клима Климіші!

— Від Клима? Таж нема Клима в селі.

— Є Клим, є... Ось він...

І на опуклому животі своєму тримає дві долоні.

— Цьому ніколи не бути!

Корній Потуга гарчить, смикнувши Фросю за спідницю, й вона валиться на долівку.

— Виб'ю з тебе плід, виб'ю!

— Не бий! — кричить баба Ликора.— Не бий, іроде!

Баба Ликора падає згори на них, намагаючись розборонити, але Корній Потуга стуснув ногою — і вона летить до печі.

— Ось йому!.. Ось йому!.. Ось йому!..

Корній Потуга кулаками, ліктями, коліньми б'є Фросю у живіт, у груди, силкуючись вибити, видушити з неї щось, а вона борониться від нього руками та ліктями й голосить страшно.

Я від скрині скачу на Корнія Потугу, але від удару його плеча падаю аж під тапчан. Ми кричимо з бабою Ликорою, б'ється в риданнях Фрося на долівці,— і від цього моторошного рейваху гасне бликунець на кзинчику печі. Западає темрява, в якій Корній Потуга мордує нашу Фросю.

В голові моїй паморочиться, якісь в очах лілово-сині спалахи світла. Я начебто пливу кудись у цих синіх спалахах світла, яке вирує довкола мене, аж поки тону в них.

Просинаюся опівночі на тапчані. Мабуть, від погляду жовтого місяця, який дивиться у вікно. Дивиться глухим, невидющим поглядом, який студенить мені груди, і я починаю дрібно тремтіти.

Посеред хати на долівці біліє простелене рядно, подушка видніє на рядні, і звідти чується стогін.

Це вві сні стогне Фрося, яка лежить на рядні та на подушці. Перед нею горбиться баба Ликора, також стогнучи-шепчучи, й до моєї тями доходять слова:

— Донечко... бузувіри... сонечко...

Я дрібно тремчу, боячись поворухнутись і обізватись. Мені страшно, мовби своїм голосом накличу біду. Ось тільки обізвуся — і знову до хати прийде біда, яка чатує чи під вікнами, чи на шляху. А тому намагаюся дивитися прямо у велике розплющене око місяця, наче прагну його передивитися.

І знову провалююся в сон під його жовтим невидющим поглядом.

Провалююся в сон, але це якийсь дивний сон, у якому я бачу все в хаті, бо в хаті ясно-яснісінько. Бачу Фросю з бабою Ликорою на долівці, бачу блакитний патефон на лавці, розкидані по долівці спідницю та квітчасту блузку, бачу й надворі далеко наокіл по Овечачому, бо там усе залито сліпучо-білим і водночас неживим світлом, у якому все позастигало неживим.

НА ЧЕРЕШНІ

Стара черешня росте за хатою. Гілля її лягає на стріху, порослу пухнастим зеленим мохом, так що здається, немов червоні черешні ростуть з моху. А війне вітерець —— і червоні черешні перелітають над мохом, іскряться, мерехтять, наче то літають і світяться кольорові соковиті вогники. Сиджу на черешні і ласую ягодами, радий, що дочекався спілих.

Якась жінка спиняється перед нашими ворітцями, тримаючи в руках жовтий глечик, обв'язаний згори бі-

лою пілкою. Ця жінка чи то воріт не впізнає чи то нашої хати під стріхою, бо мружиться підсліпувато.

Зрештою, через хвіртку ступає на обійстя. Чапає, наче качка, до лавчини під вишнею, всідається, притаков-люючи глечик на колінах. Мені з дерева хочеться крикнути, що баби Ликори вдома нема, повіялася за

своєю звичкою по сусідах, але я чомусь мовчу. Хтось наче добре знайомий, ось тільки хто?

І — зразу ж баба Ликора з вербового шляху вбігає на.подвір'я, так наче вона нюшкувала слідом за гостею.

— Секлето, це ти? — озивається й замовкає.

У жінки, що сидить на лавці під вишнею, смагляве лице немов білою глиною вибілено, й губи якісь чудні— мовби теж глиною вибілено.

— Секлето, це ж ти! — чи то себе впевняє баба Ликора, чи ту жінку.

А гостя — як води в рот набрала. Перехрестившись, баба Ликора й зовсім близько підступає до неї, втуплюється зачудовано:

— Чого ж ти так посивіла, Секлето, що й не впізнати?

Справді, це таки Секлета, вже й мені з черешні видно через листя.

— Коли ж ти посивіла, ми ще вчора ополудні здибалися з тобою — коси мов галчине крило, а зараз...

Лиш усмішка, схожа на попіл, на її крейдяних губах.

— Молока принесла вам,— зрештою озивається.— Скуштуйте, поки не забрали корову в мене. Бо забирають, чула.

— О, вже й плачеш,— баба Ликора до неї..— Ще не забрали корову, а ти вже плачеш. І дітей у тебе нема, щоб молоком годувати. І чужа корова прибилася до двору, то вже не жалій тяжко так.

— Побиваюся не за коровою. Чи я сама те молоко п'ю? Потрохи роздаю людям, хто попросить. Уже звикла з молоком ходити по хатах.

Баба Ликора принесла хутенько череп'яні кухлі, по шматку житнього підпалка. Розлила молоко, а в Секле-ти тремтить рука.

— Ой, в горло не полізе.— Та й дрижить плечима від ридань, і молоко їй з кухля розхлюпується.— Ти пий, Ликоро, призволяйся, а я трохи посиджу в тебе.

Повмовкали — й мовчать обидві, хоч де це видано та чувано, щоб баба Ликора мовчала! Круглими блискучими кружальцями — добре видно з черешні — молоко світиться в кухлях та глечику. Десь і бджоли налетіли на молоко, кружляють, наче довкола гречаного цвіту.

— І ти вже біла, як туман...

— Стуманіла, авжеж, Ликоро. Оце зараз стуманіла.

— Стуманіла зараз?

— Ти послухай... Вчора звечора я попоралася в хаті, корову здоїла. А корова добре так дала молока, бо добре попаслась на паші, я вчора пасла її в балочці за кладовищем. Кому б, думаю, занести молока? Занесу, думаю, Ксені Дмитрівні та її дітям. Бо нипають, наче з хреста зняті — що сама вчителька, що її діти. Взяла горщик надщерблений, налила повнісінький та й іду. Приходжу до них, а вони ж тепер, знаєш, де живуть. Живуть у хаті директора школи, бо він з сім'єю втік від німців. Торг-торг за клямку, а двері не відчиняються. Й чого б то не відчинятись, коли в шибках вогонь світиться? То я у вікно отак пучкою постукала. Тихо-тихісінько. То я щиколоткою постукала — не озиваються. Чи поснули, думаю, чи що? І вже кулаком грюкнула, аж скло задеренчало. То що ти думаєш? Стає на порозі Ксеня Дмитрівна біла, як стіна. Чого це ви, каже, Секлето, гамселите в вікно? Молока вам принесла, кажу. Й ото

треба вікна висаджувати, каже. Та я не висаджую, кажу, тільки ви не чуєте. Ось молоко для вас, знову кажу. Яке молоко, питає. Для дітей, кажу. То почовгала вона в хату, а я слідом за нею. А в хаті... Вір мені чи не вір, Ликоро, а в хаті піч ото горить на всю хату!

— Кажеш, піч горить? — не тямить баба Ликора.

— Еге, піч горить, аж челюсті вже червоні, такі червоні, аж золоті. Думаю, щось вона їсти готує дітям своїм, раз такий вогонь розклала. Але ж ні в печі, ні на припічку, ніде — хоч би тобі якийсь баняк зі стравою, чи макітра, чи горщик. Може, хліб надумала пекти? Дивлюся на стіл, на ослони, й на тапчан дивлюся, де той хліб наліплений, але ніде нема. Лиш двом діткам її отак ряднинку біля скрині простелено, лежать на ряднинці, оченята в них — як вугляки, як жаринки горять. А чи не хочете молока, питаю, ось молока принесла вам. Обоє вислизнули з-під ряденця, обоє тягнуться чотирма рученятами до горщика, обоє зразу й пити хочуть. Бо голодні, бо й у хаті напалено, жарко, як на сковороді. Повіриш, Ликоро, як присуслилися — горнятко стало порожнісіньке. На здоров'я, думаю, а тільки що це Ксеня Дмитрівна в печі готує проти ночі? Отак-о чавунці стоять біля печі, горнята. І навіть без води. То нащо так палити? Надворі ж не холодно, щоб так палити. Постояла біля дітей, постояла, а мати їхня мовчить, і, повір, дідьком дихає, наче я винувата перед нею... Еге ж, за моє жито — мене й бито. Повіялась я смерком додому, а ноги нести — не несуть, як поліна, бо все мені двійко дітей отих у голові, як вони під ряденцем лежать, очима-вугляками світять.

Тітка Секлета вмовкає в глибокій печалі. Вже не чути сухого шелесту її губ, тільки листя черешневе стиха перешіптується.

— І до чого додумалася? Заколотила борошна, розкачала тісто качалкою, розкачане тісто посікла склянкою на крижалочки. Та й заходилася варити вареники з сиром. Еге ж, проти ночі. Сама ще не відаю, для кого варю, а тільки варю. А як зварила вареники з сиром, то зразу і втямила, що я це не для себе, а для тих двох діточок, що під ряденцем лежать у Ксені Дмитрівни. Але як нести, коли глупа ніч? Треба

чекати ранку. Примостилася на лежанці, а сон до віч не йде, нема сну в очах, тільки з боку на бік перевертаюся, боки муляю. До чого додумалася? Взяла вареники — й гайда, повіялася.

— Куди? — питає баба Ликора.

— А туди ж... Опівночі... Господи, господи... Торгаю клямку на дверях — нічичирк. Я в шибку стукаю — ані-шелесь. І темно-темнісінько у вікнах. Що зі мною скоїлося, не відаю, а тільки найшло на мене, розум віднявся. Як затарабаню, як затарабаню — аж собак побудила по Овечачому, а з хати ніхто не озивається. Де ж вони могли подіватися? І піч ото палила проти ночі. Ажлут у сінях щось звалилося, забряжчало. Я до сіней, голос там у сінях нелюдський, то я злякалася,— вже й нестямилася, як плечима двері висадила. А там на колінах, рачки Ксе-ня Дмитрівна...

— Горе, горе,— сплескує руками баба Ликора.

— Й шепче, шепче, а я не знаю, що шепче, тільки ото: "Кагла, кагла, кагла..." Я до бовдура в сінях, рукою шасть, а там дрантя набито, заткнуто каглу. Хто ж це набив дрантя в каглу, думаю, то вирвала дрантя, відчинила каглу. А кругом такий дим і чад, що не повіриш, Анкаро...

— Хто ж так познущався, каглу заткнув?

— Повіриш чи не повіриш, Ликоро, а тільки відіткнула каглу — і в хату, а в хаті — дим і чад густі, не продихнути. В памороках мені запаморочилося, а я ж бо думаю, де дітки, я їм вареники з сиром принесла. І до ряденця хутчій, а вони під ряденцем обоє лежать.

— Живі?

— Я їх на руки беру, а вони — як варені. Як варені, а дихають... Обох винесла надвір, поклала на сніпках дід хатою, а Ксеня Дмітрівна й сама вже якось через поріг перевалилася.

— Хто ж їм каглу заткнув?

— Ти мене питаєш, Ликоро.

— Й не почаділи?

— Не почаділи, бо я з тими варениками навернулася... Повідчиняла всі двері, й вікна повідчиняла...

— Очуняли?

— Та очуняли, слава богу... Так мені хотілося кричати, ой хотілося кричати, а голос пропав у грудях... Винесла з хати ряденце оте, накрила дітей...

— А Ксеня Дмитрівна?

— Жива, кажу... А зуби в неї цокотять, як цвяхи... Горювала я з нею до світу, аж поки роса впала, потім уже додому подалася... І ні присісти ні прилягти-... Все мені в думках Ксеня Дмитрівна та її діти. Здоїла корову, нацяпала молока, знову оце подалася до них, а по дорозі до тебе, Ликоро, звернула. Чогось мені страшно, ой, страшно. Може, вдвох навідаємося туди, аби легше?

— То це я молоко їхнє п'ю?!

— Ти ж і не пила...

Вітер погойдує верх черешні, за яку тримаюся руками, а здається, що то світ гойдається: й хата, й город, і садок. Небо гойдається вгорі. Гойдається під вишнею внизу на лавці баба Ликора та тітка Секлета, молоко гойдається. Заплющуюся — і міцніше хапаюся руками за гілля. А перегодя розплющуюся— і бачу Ксеню Дмитрівну.

Вчителька з вербової дороги вже зайшла на натне обійстя, стоїть під вишнею. Озута на босі ноги в розтоптані чоловічі черевики з висолопленими язичками, з непокритою похнюпленою головою, розкуйовджене волосся лежить на плечах покостриченими коноплями.

— Жіночки...

Хто це говорить? Такий голос — наче плюсклий колос. Невже Ксеня Дмитрівна?

— Ви чуєте мене, жіночки?..

А тітка Секлета з бабою Ликорою звели на вчительку туман муки тихої в стражденних очах і сумно так світять тим туманом.

— Ви послухайте, жіночки, що я вам скажу...

І — мовчить, і всі вони втрьох гірко мовчать.

Наче підкошена, мовби в ногах підрубана, вчителька опускається на коліна й хилиться наче неживою головою на Секлетині чорні руки, що лежать у неї на колінах. Тітка Секлета з несподіванки вихоплює руки мовби з вогню, мовби попектися боїться, а потім спроквола опускає на пониклу вчительчину голову й чорними пальцями починає мимохіть перебирати її посічене волосся.

— Секлето, ти оборонниця й заступниця...

— Я? Оборонниця й заступниця? — Секлета незграбно зводиться з лавки.— Таж молока вам принесла, і вареників.

— Дітей мені врятувала, а мені розум повернула. Ой, душогубій я, душогубка, світ не бачив таких душогубок! — Учителька Ксеня Дмитрівна й руками допомагає собі, щоб звестися з трави, та якась сила гне її додолу.— Ти врятувала моїх дітей.

Ксеня Дмитрівна в нападі плачу опускається на землю, б'ється головою, а баба Ликора хапає за плечі, силкується звести.

— А все через того ірода, через того виродка! Й чого він повернувся в село, чого сира земля там не прийняла його? Не батько, а кат повернувся на наші голови... Слухайте, жіночки, слухайте!.. То через нього я наче блекоти об'їлася!.. А як рятувати дітей і себе від нього? Куди втекти? Одна дорога — тікати на той світ, більше нема куди... Я ото в печі й палю, а вікна та двері позачиняла, й каглу заткнула ганчір'ям. Палю та палю, а діточок поклала спати під ряденце. Тільки ж не сплять мої діточки, бо душечки в їхніх грудях мучаться. Уже й чаду найшло повна хата, а діти не чадіють.

— Свят, свят, свят,— хреститься баба Ликора.

— Аж тут Секлета з молоком...— І вчителька Ксеня Дмитрівна, стоячи навколішки на землі, зводить голову, сліпає сивими безтямними очима.— Дай я твої ноги поцілую...

Тітка Секлета відступає, а Ксеня Дмитрівна колінкує слідом.

— Хоч сліди твоїх ніг поцілую...

На порепаному лиці в баби Ликори сльози блищать — мов дощ на ріллі.

— Ти їх молоком врятувала, ти їх варениками врятувала, ти їхня Богородиця-спасителька, ти їхня мати.

Голос її в'яне, й Ксеня Дмитрівна припадає до землі, де щойно стояла тітка Секлета, й так лежить. Лежить, наче заснула чи знетямилася...

Хто ж це їде на гнідому коні, а мокрі боки в коня грають, як мерехтливі дзеркала? Вуса в'ються в'юнами, пасмо чорного волосся спадає на жовтий прямий лоб, наче галчине крило. В лівій руці нагайка з червоною китицею, а правою притримує двох дітей, що погойдуються на кінській спині перед ним, як дві недозрілі маківки на вітрі. Та це ж не хтось із дітьми, а їхній батько Павло Голоха!

Гнідий кінь уже на нашому обійсті, а двоє дітей — дві недозрілі маківки — самі опадають з коня на землю, вже горнуться до непорушної матері.

— Що з нею? — озивається Павло Голоха, опускаючи нагайку, й червона китиця, наче жива, здригається на спині в Ксені Дмитрівни.

Тітка Секлета, схилившись, гладить долонею дитячі голови, а баба Ликора каже:

— Зле їй стало на серці, скоро очуняє. Ти, Павле, не сумнівайся! Ти, Павле, їдь своєю дорогою, ми доглянемо.

Кощаве обличчя в Павла Голохи глухе, як ніч без зірок. Та поступово губи розтягуються в усмішку, й це страшно, мовби займається блискавка на чорному нічному небі.

— І це мати? — каже.

Баба Ликора і тітка Секлета мовчать, мовби не до них мовиться.

— І це мати, я вас питаю? — кричить Павло Голоха.

— Мати, мати,— лепече баба Ликора.

— І земля ще носить таких матерів?

— Носить,— наче уві сні, мовить тітка Секлета.

— Ех! — скрикує Павло Голоха, звірішаючи темним обличчям. — Ех!

Раз і вдруге він хоче вперіщити нагайкою пониклу, эастигл у Ксеню Дмитрівну, та її обліпили діти, й нагайка з китиітею-квіткою буйно скипає біля їхніх босих ноженят, рвучи на зелене полум'я траву на подвір'ї. Павло Голоха вилітає на гнідому коні за ворота, біла курява палахкотить під кінськими копитами — й гасне між верб...

Ксеня Дмитрівна зводиться з землі, похитуючись, а діти горнуться до матері, як два прив'ялі соняшники.

— Ходімо,— каже,— бо ще роботи в нас усякої багато, а хто за нас поробить?

Зіщулившись, ухопившись за гілляччя, я сиджу ва черешні. Віє вітер, сльози стоять у моїх очах. Дивлюся, як Ксеня Дмитрівна з дітьми виходить за ворота — й вони тонуть у пелені моїх сліз. Витираю кулаком очі — знову бачу їх, і знову гаснуть вони в моїх сльозах.

Ніколи й нізащо не злізу з черешні на землю, ніколи й нізащо, так і сидітиму...

БІЛЯ ШКОЛИ

Тарапатий — наче розквітлий наколющений будяк, і на цьому будяку — очі, як джмелі.

— Ходімо!

Й він гарячим шепотом дихає мені у вухо.

— Не може бути! — шепочу.

Й знову його запалене дихання лоскоче мені вухо.

— Побігли!

Й ми біжимо. Авжеж, страшно баби Ликори, що саме гайнула з обійстя по річкову воду, бо треба не криничної, а м'якої річкової — вибілює полотно на моріжку під хатою. Авжеж, матиму від неї прочуханку пізніше, та що таке бабина прочуханка проти того, що сказав Тарапатий?

Добігаємо до кладовища, від кладовища повертаємо до млина, від млина біжимо до кузні, поминаємо пустельне колгоспне дворище.

Через довгу та широку греблю вже не біжимо, а йдемо, бо голови на в'язах тарабанять, ось-ось повідвалю-ються. Й дивимося з греблі на той спадистий берег річки, де поміж зелених дерев видніють блакитні та жовті будівлі спиртового заводу. Над верхами дерев де-не-де чорніють ґави в польоті, видніють і на темних гніздах, а також долинає воронячий грай.

І ще — з заводської території чується гуркіт мотора. Може, навіть не одного мотора, а кількох. Приглядаємося з Тарапатим: що б це могло бути? Губимося в здогадах, адже спиртовий завод з початку війни не працює. А ці мотори гудуть, їхній гуркіт зливається докупи. Г— нічогісінько не можна розгледіти ні за муром, ні за деревами.

Може, вилізти на мур?!

Але Тарапатий наче вмить забуває за гуркіт загадкових моторів там, у заводському парку за муром, і тягне мене за руку по жужелиці вздовж муру далі.

Скоро ми пірнаємо в густі акацієві зарослі, за якими — ліщинові кущі. А вже за ліщиновими кущами чорніє довгий дерев'яний сарай, який має п'ятеро чи шестеро дверей. Лишенько, що це видніє на землі?

Я нагинаюся — й підбираю з землі те диво, паперову листівку.

На листівці — в лузі така трава зелена, що зеленішої бачити ніколи не доводилося. І річка така блакитна, що блакитнішої не бачив. Худоба — корови, телята — вже такі ситі, вже такі лискучі їхні здухи, вже такі розумні та радісні їхні очі! Кількоро небачених раніше людей у святковому одязі, ну зовсім не нашому. А хто живе в отих святкових будиночках, що стоять за блакитною річечкою? Мабуть, оці люди. Ні, либонь, оці корови й телята.

— Німеччина,— каже Тарапатий.

Я нишпорю очима по землі, жадібно шукаючи ще одну Німеччину, бо хтось же її отут порозгублював, бо має ж валятися в траві. І таки знаходжу під сараєм у лопухах — поштова листівка з цупкого-цупкого паперу, а на ньому рожевощокі, пухкогубі діти, що дивляться на мене отакими самими веселими й розумними очима, як і корови й телята з листівки, яку я запхнув до пазухи. Мимоволі я порівнюю очі в дітей та в корів і телят,— ні, в дітей таки розумніші, приязніші. Здається, вони світяться самою любов'ю. Здається, ці очі люблять мене і кажуть, що я так само повинен любити їх, але я тільки дивлюся та дивуюся, а чомусь любові до них не чую в своєму серці.

— О, ще одна Німеччина! — каже Тарапатий, знаходячи в траві щось невеличке та блискуче, з прорізом посередині.— А-а, це бритва...

Сталевий прямокутничок бритви блищить на його долоні, як срібна рибка.

— Дай,— прошу,— дай подивитися.

— Бери,— каже він.

І простягає свою рубцьовану шрамами руку із срібною рибкою. Тільки я торкаюсь до неї пучками, як Та-рапатий спритно вихоплює свою руку — і я відчуваю: ця срібна рибка кусає мене за долоню.

Тарапатий вдоволено регоче: обдурив мене.

А на моїй порізаній долоні виступають краплі червоної крові, що схожі на дрібні тремтячі калинові ягоди. Ці калинові ягоди ростуть, набухають — і тріскаються, й тепер уже долоня заюшується кров'ю.

Тарапатий усе ще сміється:

— А ти витри своєю Німеччиною!

А я... а я так шкодую ті гарні листівки! І зелений луг, і блакитну річку, і корів та телят, і рожевощоких дітей! Витерти об них свою кров? Та що ж із ними тоді станеться! Та вони ж тоді пропадуть у моїй крові...

І я свою мальовничу Німеччину кладу поміж кропиви за сараєм, а сам зриваю лопуха, ховаю руку в його шкарубку прохолоду, тулю до грудей, аби лопух не загубився.

— Ходімо ж, ходімо! — квапить Тарапатий.

За дерев'яним чорним сараєм — гущавінь старого яблуневого саду. На гіллі світяться яблука. Поміж бур'яну де-не-де видніють смородинові та аґрусові кущі, й ми з головами пірнаємо в ці зарості.

Раптом і зовсім присідаємо з переляку, бо попереду вихоплюється щось барвисте, важко летить поміж гілля.

— Вивільга,— зітхнувши, каже Тарапатий.
Вивільга летить і зникає — наче велика квітка розмаяна, що чимось схожа на птаху.

— Ген школа, бачиш?

За яблунями та за ясенами, що ростуть за садком, через мерехтливе листя бачу голубу школу, що дивиться темними задуманими вікнами.

— Щоб не дихав і не висовувався,— застерігає Тарапатий.

Він — попереду, я — трохи ззаду за ним, пробираємося через кущі та бур'яни. Школа ближчає та голубішає, вікон більшає, вони мовби розплющуються, бажаючи побачити нас отут, у садку.

Школа під ясенами!

— О, бачиш, бачиш! — сопе Тарапатий, завмираючи в хащах.

— Де? Де?

— Дивишся не туди! — смикає мене за плече.— Дивися отуди!

Відриваю очі від школи й дивлюся туди, куди показує Тарапатий,— праворуч, на край широкого шкільного подвір'я.

— Що це?

— Та дивися, дивися!.. Німці!

Вкриваючись холодним потом, я дивлюся з хащів на вільне подвір'я, де на краю в незвичних позах позастигали німці. Невже це німці? А так, німці, інакше б Тарапатий не казав.

Там біліє довгий поміст з необструганих дощок, на яких кільчиться пір'їста кора. На цьому помості, піднятому над землею, горбиться п'ятеро чи семеро німців. Ці згорблені німці сидять на сидіннях з цурпалків-чурбаків. Перед ними тягнеться сучкувата ворина, за яку можна, б триматися руками. Проте жоден з німців не тримається за грабову ворину. Кожен з них має в руках по розгорнутій газеті, зосереджено втупившись у неї очима.

Тихо, в садку зрідка озиваються птахи, світить сонце над Овечачим. А п'ятеро чи семеро німців посеред білого дня, поспускавши нижче пояса штани, сидять рядком на шкільному подвір'ї на високому помості — й читають газети.

— Що це? — все ще не можу повірити.

— Німці! — шепоче Тарапатий.

— Та що це?

— Німеччина!

Я не вірю своїм очам. А може, все це витівки Тара-патого? Бо він мастак на всякі вигадки.

Але ж — ні. Ось один рудий німець, який згорбився посередині, перегортає сторінки, регоче й кричить:

— Курт! Курт! Франц! Отто! Карл!

Його сусіди повертають до нього спокійні здивовані обличчя. Регочучи, той німець щось голосно джеркоче,— й вони за його командою дружно перегортають сторінки газет у своїх руках, щось там шукають очима. Середній рудий німець зводиться, повільно підсмикує штани, підперізується.

Й тоді весело сміються його сусіди на дерев'яному помості.

Злякавшись, я відсовуюся далі в хащі, бо здається, що тепер, стоячи на помості на весь високий зріст, отой рудий німець побачить нас у садку — й тоді нам не втекти від біди. Тарапатий, почувши шерех, здивовано оглядається, а потім і сам злодійкувато відповзає у гущавінь саду.

— Тікаймо! Вони бачили нас!

Як ми тікаємо! Як ми біжимо! Так, що навіть немає від страху сили — обернутись і поглянути, чи нас не наздоганяє ота Німеччина.

Вбігаю на подвір'я, а баба Ликора — мов знята з хреста:

— Ти ж весь у крові!

Сльози її капають не мене, і я потрохи отямлююся під дощем її сліз, бо вони теплі, наче рятівна літня злива.

ЧЕРВОНИЙ ПІВЕНЬ

На обійстя наше зі шляху заходить тітка Марія, згинаючись під мокрим рядном. З рядна цідиться вода.

— Оце в березі трохи лепехи вжала для телиці, бо чим зимою годувати? І зайшла поговорити з тобою, Ликоро.

Рядно з її спини падає на спориш, ріжки розв'язуються — й мокра лепеха розсипається. Лепеха пахне м'ятою, з-поміж стебел скачуть зелені коники, водяні блохи. І літнім різнотрав'ям пахне тітка Марія, в якої глибокі очі світяться мукою.

Тітка Марія завжди навідується з якимось гостинцем, а сьогодні от — ціле рядно дурманної лепехи.

— П'явка! — кричу я, бо до білої тітчиної литки, у звивистій ямці, приемокталася темна п'явка.

— Хай посмокче,— мовить тітка Марія,— хай висмокче погану кров.

А я — аж дзигоню криком!

— Ну добре, вгамуйся,— заспокоює тітка Марія і неквапливо віддирає п'явку, що насмокталася її крові, й кидає в бур'яни край дороги.

Тітка Марія з бабою Ликорою сідають у затінку під осокорами, по верхах яких сивими хвилями перекочується тріпотливе листя.

— Як там Фрося? — питає баба Ликора.

— Горе з Фросею, горе,— журиться тітка Марія.— Боюся, що руки накладе на себе. Не живе, а світом нудить. І то ховалася, а тепер не ховається ні від кого.

— Може, пошли дівку у Вівсяники до Мартохи?

— А в Вівсяниках хіба з медом?

— Не з медом, але далі від очей ненависних.
Вони внизу так перемовляються поміж собою, як осокори вгорі над їхніми головами: гірко й тужливо.

— Оце чого зайшла до вас... Чула, сьогодні Ксеню Дмитрівну забрали?

— Хто забрав? — сахається баба Ликора.

— Німці. Машиною приїхали й забрали.

— Свят, свят,— згадує господа баба Ликора, а раз господа згадує, значить, безвихідь.

— Таки видав Павло Голоха... Що партійна. А потім напився горілки й кричав: "Тепер мене в Турбів заберуть до самого бургомістра. Тепер я у німців рідніший за свого, так що начувайтеся!"

— Звір, звір, а двоє дітей? Двоє ж дітей у Ксені від нього! Та це своїми руками — і вбити матір своїх дітей?

— Світ настав такий, Ликоро...

— Не було такого світу раніше, Маріє.

— А яка ж дитина була, цей Павло Голоха. На дівчину схожий. Бувало, тільки обізвешся до нього, а він уже скраснів лицем, а з очей мало сльози не бризнуть. Бувало, ми пісень яких дівоцьких співаємо ввечері у левадах, а він підкрадеться мишкою, притулиться до мене, як

до рідної матері, і вже так виспівує в нашому гурті, і голос — дівоцький. А хіба не любив свою Ксеню? Ото вона йде попереду, а він скрадається ззаду, бо підступитися боїться. Як парубкував, то хіба під її вікнами не ночував? Навіть на ніч боявся відійти від неї, аби хто не вкрав. А як побралися, то носив на руках. І не тільки в дощ, коли з неба періщить. А з клубу. Ото інші з клубу пішки йдуть, а він візьме свою Ксеню на руки — й несе додому. А вона собі співає, горя не знаючи. Як дітей просив у неї! Чи в полі, чи на вулиці при людях — просив: коли вже ти, Ксеню, дитинкою порадуєш мене? Не міг дочекатися, а як дочекався первістка — мало: знову, Ксеню, розстарайся на дитину. Поки Ксеня не забарилася з другою дитиною. А потім і його забрали, коли з Овечачого брали. Це він по тюрмах там озвірів так.

— Чи можна по тюрмах так, Маріє?

— А де ж іще? Батько та мати в Павла Голохи — мов подорожники, хоч до якої рани тули, то загоять. Павло в них удався.

— І так тепер на Ксеню та на дітей своїх?

— Озвірів... А ти чого слухаєш нас? — насипається раптом на мене тітка Марія.— Тобі треба ото балачки наші слухати? Краще б за півнем отим поганявся, що сидить на воротях!

І вони — знову за своє: шелестять голосами, наче осокори листям.

— Ой, війна страшна.

— А життя було краще?

— І що його чекає, оцього лобуряку? —— Те, що всіх чекає, а доброго мало.

— Як же його порятувати, Маріє?

— Хіба затулиш руками, Ликоро? Затули, коли можеш, затули.

— Одних до Німеччини забирають, других на фронт.

— І цього заберуть, як підросте!

— Ой, не хочу! Ой, не дам! Як же його порятувати?
Вони гомонять журливо, а я скрадливо підступаю до червоного півня, що сидить на воротях. Підступаю так, наче й не до нього. Може, обману? Півень геть старий, то, може, обману. Безсилі крила в півня обвисають на ворину, а на стомлені очі наповзають більма. Півень ледь розплющується — й знову наповзають більма.

Тітка Марія важко зводиться, зав'язує рядно з лепехою.

І в цей час я підскакую до червоного півня — і він у моїх руках!

— Раденький, що дурненький! — чудується тітка Марія з мого сміху та з радості — і повільно зникає за ворітьми.

Пішла, а в повітрі стоїть дух лугового різнотрав'я.

— Як же нам з тобою порятуватися? — у розпачі каже баба Ликора.— Це ж чекає на тебе війна, чекає.

А я сміюся, що зловив півня.

— Уже ж цей галаган такий старий, що на ногах не тримається. Навіть забуває вдосвіта прокукурікати. Ото хіба що в юшку годиться. Ану ходімо до клуні.

— Ой, не хочу! Такий славний галаган!

— А хто тебе питає, дитино? — бринять сльози в її голосі.

Ми йдемо до клуні, й отут за дверима баба Ликора бере сокиру, якою рубає дрова. Сокира гостра, бо коли затупиться, то баба несе її до дядька Тилимона, а той точить, бо майстер на всі руки.

— Ото клади півня на оцю колоду, а голову йому ось таки витягни, а пальцями візьми ось так, ось так.

Півень слухняний, його шия витягується на'колоді, лежить червоним шнуром.

— А чого ви плачете, бабо? — питаю.

— Ой жаль, як мені жаль, дитино, ти й не знаєш.— Тримаючи в лівій руці сокиру, вона хреститься.— Господи, прости мені грішній!

— Оце вам так жаль півня?

— І півня жаль, і тебе жаль.

— Мені жаль, але я не плачу.

— Ну, тримай... А пальці свої ось так поклади, ось так...

Сокира злітає догори, опускається, відтята півняча голова падає на солому. Гострий біль пронизує мою праву руку, і я відпускаю півня на колоді. Нетямковито дивлюся, як півень без голови скаче на соломі, наче живий, і прагне злетіти, б'ючи крильми, з перетятого горла йому юшить кров, а гребеняста голова б'ється неподалік.

Наче безголовий півень хоче вернутися до своєї голови, а відтята гребеняста голова хоче знову зростися з півнем.

А з мене так і цибенить крик:

— А-а-а-а-а...

На колоді лежить мій відрубаний палець, а з моєї правої руки струмує кров.

— А-а-а-а-а...

Це наді мною кричить нелюдським голосом баба Ликора.

— Що ж я наробила...

Здирає з себе полотняну блузку, люто рве — й білою шматиною перев'язує праву руку так, наче хтось затискує в ікластій пащі.

— Болить? Болить? Ой-ой-ой... Що ж наробила я, несосвітенна! Як же я оце сокиру підняла на дитину.

Баба Ликора бере з соломи сокиру. Що вона зробить зараз оскаженілій сокирі, що? Вигинається кощавою постаттю — й сокира летить у куток клуні, там заривається в мерву та потерть.

А я ще дужче заходжуся криком, дивлячись на відрубаний великий палець, який лежить на колоді. Півняча голова ще сіпається, безголовий півень ще здригається, й мені так страшно: а раптом і палець почне смикатися, шукати руку?

Баба Ликора бере мене за лікоть:

— Ходімо до баби Весни, вона тобі забалакає кров...Що, болить? Та не так воно вже й болить, як ти кричиш.

Справді, здається, що не дуже й болить, але зуби мої самі цокотять, але крик сам рветься з грудей.

На обійсті тривожно кудкудаче зозуляста, а довкола неї переполошено в'ється виводок курчат. Баба Ликора лихим вихором ускакує до хати, замість подертої полотняної блузки зодягається в сатинову жакетку, й ми йдемо до баби Весни.

— Руку оцю... вище тримай,— бубонить перепаленими, перешерхлими губами, тягнучи вгору мою замотану руку.— І не кричи, щоб не зглядалися... Подумають, що тут горе якесь... Маєш пальці, маєш... Може, то в тебе збитошний був, тепер забудеш за збитки та більше слухатимешся.

Змарніле її кощаве обличчя спопеліло, наче густим павутинням посновано.

— Ой, страшна війна, страшна. Все вона з'їдає, хай мале, хай старе... Як виростеш, уже не візьмуть тебе на війну, а їй ні кінця, ні краю. Ще дякуватимеш, о, що я тобі вкоротила пальця.

Знизу поглядаю на бабу Ликору, й здається вона схожою на чорний вихор.

— О, я добріша за війну, добріша.
І я не розумію, що вона каже.

— У мене хоч і лихе серце, зате є, а у війни ж триклятої зовсім нема серця.

Де вже там під рудою глиняною горою хата баби Весни, чи скоро вже, чи скоро?..

СЛІПА

— Чуєте, чуєте,— шепочу. — Бабо, проснiться!

З причiлка, з лiтнього мороку ночi до хати руча-єм-струмком жебонить:

Ой, Iванку, мiй Iванку,

одягни ти вишиванку,

хай смiються вражi люди —

свято в нас з тобою буде!

Справдi спiває хтось, чи менi причувається вві снi? Але ж не причувається: жiночий голос-павутинка в'ється не сам, разом з ним снується хлоп'ячий, грубуватий i хрипкий. А баба Ликора спить на лежанцi, сопучи очеретяною дудкою на вiтерцi.

О, знову два голоси куделяться легкою пiснею, наче щедрують.

Уже весна скресла...

— Що ти нам принесла?

— Коробочку з вератюнками,

а другую iз червiнцями,

старим бабам на куделечку,

молодицям по серпаночку,

щоб бiгали на весняночку...

Й тут з лежанки долинає бабин сонний голос:

— Хто ж це співає посеред ночі?

— Не бійтеся, бабо,— кажу, вгадавши отой хрипкий хлоп'ячий голос, — то співає Тарапатий!

— Тарапатий? Хай господь милує...

Баба Ликора крекче, зводиться, намацує в печі жарину, що не погасла в купі нагорнутого попелу, від жарини запалює каганця. Клямцає клямка в дверях... О, бубонять під вікнами... Скоро скриплять на завісах двері, входить баба Ликора, підтримуючи за лікоть якусь жінку в темному жалобному одязі. Жінка тулить до грудей якогось вузлика. А де ж Тарапатий, всюдисущий і непосидющий? Либонь, ось-ось переступить поріг, але його немає. Може, причувся голос його в співі? Може, знову ось-ось долине знадвору? Прислухаюся до глибокої місячної ночі — тихо, мов у комара в вусі.

Баба Ликора підводить пізню гостю до ослона, садовить на покуті.

— Чую, що співають — і я не вірю спросоння,— каже.— Сідай, Христе... Як же ти добилася з Турбова?

— Сама б уночі й не дісталась до тебе, але на возі підвезли, а тут уже хлопець якийсь овечацький поміг.

— Тарапатий! — виривається в мене, значить, не причулося.

— Побоялася у шибку стукати: а як злякаю? Бо тепер усякі страхи вештаються опівночі,— розказує гостя на покуті.— Ну, я додумалася заспівати, а хлопчина підспівує... Це ж "ми, Ликоро, таких пісень у дівоцтві співали з тобою колись. Думаю, почуєш — і не злякаєшся, бо здогадаєшся, що то я добилася аж із Турбова.

Баба Ликора підпирає долонею щоку, жебонить:

Зеленее жито, зелене,

хорошії гості у мене,

зеленее жито буду жати —

хорошії гості до хати...

Слухаю дзюркітливий бабин спів, а сам не можу відірвати погляду від застиглої на покуті Христі. Дивиться — й наче не бачить ні хати, ні баби Ликори, ні каган-ця-бликуна на кзинці, ні мене на тапчані.

— Питай, чого добилася до тебе,— каже стиха.

— Сама скажеш, а я гостям рада,— це баба Ликора.— Либонь, до когось із своїх родичів тут, в Овечачо-му.

— До тебе, а вже потім до родичів...

І зненацька я здогадуюся: таж ця Христя сліпа на обоє очей! Тому-то Тарапатий і привів до нашої хати. Привів — і зник, бо він часто як сова: вдень спить, а вночі літає.

— За Турбів чули тут? — озивається сліпа Христя.
Каганець блимає, баба Ликора мовчить. І я нічого

про Турбів не чув такого, щоб оце згадати. Але мимоволі зводжусь на тапчані, бо, либонь, зараз почую щось страхітливе, й прикипаю зором до невидющого обличчя нічної гості.

— Погром...

Незнайоме слово — погром — зловісно падає в глуху тишу сонної хати, де по кутках куняють кошлаті ворушкі тіні, які не здатне розігнати тремтяче світло гасника. Я не знаю, що таке погром, але слово остуджує мою свідомість раптовим холодом криги. Баба Ликора осіняє себе хресним знаменням, і голова її підсіченим качаном обвисає на груди.

— Який погром? — усе ж запитує.

— Жидівський...

Я натягую рядно до підборіддя, наче рядном сподіваюся захиститися від того погрому, про який цієї пізньої пори забалакали в хаті.

Чую, скімлить щось надворі, чи то гострим пазурчиком дряпає шибку, аж душу від того дряпання морозить — зовсім тихесенько луцає, а то пронизливо, хоч і не голосно. Зіщулююся, потерпаючи від неясної небезпеки, та раптом починаю розуміти, що це не скімлення й не дряпання по шибці, що це Христя плаче на покуті.

— Христе, Христе! — баба Ликора до неї.— Стільки горя, що де й сліз набереш.

А вона так і заходиться невтішним плачем.

— О-о... о-о... о-о...— хоче сказати щось, та лише булькає в горлі, та лише зіпає широко розтуленим ротом.

Баба Ликора взяла кухоль води, ллє до рота, а вода в рот не потрапляє, цідиться по підборіддю, й лише зуби клацають.

— Не плач, Христе, не плач,— вгамовує баба Ликора.— Ти ж не бачила погрому, ти ж сліпа з колиски.

— Нема бога на світі, нема, бо якби він був, то зглянувся б...

— Христе, хіба ти знаєш за бога, що кажеш? Є бог — на грішних і на праведних, є божа воля на нелюдів, на німців.

Зойк уже не такий гострий та страшний, в горлі харчать слова:

— В суботу... В суботу поліція понаїжджала на возах і на конях... І німці... Німці в машині сиділи, а поліцаї ходили й загадували. Поліцаї і турбівські, і всякі позбиралися. Поліцаї ходили по жидах — і все гребли в їхніх хатах. А хто не віддавав золото — били. Старий Іцик став на вигоні навколішки — й молиться. Його прикладами гамселять, під пахви тягнуть, а він молиться до свого бога... Поліцаї б'ють жидів, а Клара б'є свого сина Зяму, там такий гарний хлопець у неї. То я до них у двір — і розбороняю, бо де ж видано, щоб мати над сином чинила наругу, чи тут поліцаїв мало. А вона й мене бити. Не лізь, кричить. Не лізь, кричить, хай я свого Зяму наб'ю. З маленького пуп'яночка не била ніколи, все берегла. А тепер, каже, наб'ю, бо ніколи більше не доведеться. Бо чи є така мати, щоб не била свого сина? Чи є такий син, щоб не согрішив перед матір'ю? А Зяма тяжко согрішив, ой тяжко. Бо чого такий ледачий, чого сидів у хаті? Скільки разів казала, щоб десь тікав, щоб у лісі сховався, щоб не чекав смерті. Я вже стара, куди тікати, а він, отакий гевал, полінувався. То хоч кулаки на ньому зіб'ю, бо вже ніколи материних кулаків не скуштує!.. Лементує — і б'є свого Зяму, аж дрантя з нього сиплеться... Зямо, кричу, тікай, чого від материних кулаків не тікаєш? А він, сердешний, стоїть і хоч би заплакав, то ні, липі кривиться, лиш сам підлазить під материні кулаки, наче йому нема солодшого... Ну й чудний народ, я ще не бачила чуднішого! Та чого ви боїтеся, каже, чого лементуєте, чого молитесь, чого б'єте одне одного, коли вас на станцію хочуть відправити, а там посадять на поїз.д, а поїздом уже повезуть чи на Вінницю, чи на Бердичів,— усі поліцаї кажуть про це.

Сухий, з хрипами, голос гасне в Христиному горлі, наче вогонь, лише дихання рветься з грудей — й опадає, рветься — й опадає. І дошкуваті груди ходять ходором, наче жорно їх давить, ніяк не зсунеться.

Краєчок рядна я натягую на одне вухо, бо страшно слухати, а друге вухо все-таки виставляю, бо хочеться чути.

— Ой кричали, ой лементували... А пейсаті навколішки — й молитися, й руки до неба тягнути, до Бога, щоб змилостивився... Бо вже чекали на таке. Ото хто вернеться з Вінниці, то питають, чи у Вінниці спокійно. Й за Бердичів так само, чи нема погрому. Не чулося, а тут — нате...

Задерши голову, Христя сидить на покуті, сидить рівно, тримаючи вузлик на гострих колінах, а мені здається, що дивиться на мене своїми вибраними, невидющими очима — й хочеться в стіну влізти.

— А Гершко Лейбович? — зовсім тихенько озивається баба Ликора.

Сліпа Христя все пече мене й пече невидющими очима.

— А Гершко, твій сусіда? — вже голосніше баба Ликора.

Христя сахається, наче злякалася голосу, й відводить убік невидющі очі.

— Як залементували на кутку, Гершко й кличе мене через тин.

— Боже, боже...— шепоче баба Ликора.— Покликав?

— Покликав, а я до нього йти боюся, бо там уже поліцаї пораються в хаті... Гершко мене кличе, а я стала — й не йду. Я не йду, а йому йти не можна до мене, аби не подумали, що тікає. Перехрестилась від страху— та й пішла на Гершків двір,бо мало не плаче... То він і віддав твій товар...

Христя вузлуватими пальцями розв'язує вузол на колінах — і щось дістає звідти. Каганець не кзинці тьмяно блимає — не видно.

— Що це? — тетеріє баба Ликора.

— А пташка,— відказує Христя.

— Яка пташка?

— Йшла через ліс — і знайшла в лісі... Ще жива була, то я в торбу поклала.

Яка ж вона жива? Вже нежива, задихнулася в торбі.

— А я думала, Ще полетить.

Е-е, вже не полетить.

Візьми, Ликоро, вона ще полетить,— зовсім чудним голосом каже Христя й простягає перед собою пташку.

Ця велика пташка схожа на вивільгу, що прилітає на черешню біля нашої хати. А може, це та сама вивільга? Опинилася в лісі — й загинула від чиєїсь лихої руки. Й мені стає неймовірно жаль.

Простягаючи неживу пташку, Христя трохи зводиться з ослона —— й несподівано падає на долівку. Якісь корчі корчать її довге худе тіло, вона сіпає ногами, смикає руками, б'ється головою, а біля неї лежить вузол і мертва пташка.

Сама Христя схожа на цю пташку. Пташка вже вмерла, а Христя не хоче вмирати, побивається, ось-ось зірветься. Але не зривається, затихаючи, більше не Сіпаючись і не смикаючись. Тепер вони обоє лежать на долівці непорушно — і Христя, і пташка.

— Бабо! — сичу від страху з тапчана.— Поможіть, поможіть...

На диво, баба Ликора відказує спокійно:

— Не треба помагати, не треба... Це падуча, така хвороба... Сама зараз минеться.

А в мене вже скипіла й кипить ненависть до баби Ликори: хоч би пальцем поворухнула, хоч би пальцем допомогла — так ні.

І раптом я не вірю своїм очам: Христя вовтузиться на долівці, поволеньки зводиться, намацує свій вузол і поволеньки всідається на ослоні.

Може, зараз і пташка заворушиться. Пильно вглядаюся в розпростерту пташку, та вона як розкинула свої крила — так і лежить, і головка її мляво скрутилася.

Наче нічого не сталося, Христя каже:

Сама знала, що в Овечаче треба навідатися, а тут ще й Гершко послав...

— Гершко Лейбович? — м'якшає й чомусь ласкавішеє голос у баби Ликори.

— Еге, еге... Ось твій крам, бери. Принесла, бо не могла не принести.

Лице в баби Ликори стає ясне та блискуче — немов гаряча хлібина, яка вже добре підійшла в печі, а її змащують гусячим жиром, аби сяяла.

— Пам'ятаєш, Христе, пам'ятаєш? — перловим дощиком сіються з неї слова.— То ж я на смерть свою товару постаралася, бо на смерть свою не жалко. А хто мені порадив Гершка Лейбовича? Ти ж і порадила, Христе. Сказала, що в Овечачому славних чоботят мені не пошиють. І в Новій Греблі не пошиють, і в Вівсяниках, і в Забарі. Ніде, тільки Гершко Лейбович у Турбові.

— Чи я обманювала тебе, Ликоро? Пошиє на живого — як дзвіночки, а що вже на покійнику — як лаврські дзвони. Майстер, ніхто лихого слова не сказав про Гершка Лейбовича й не скаже... Бачиш як? Уся його рідня з білим світом прощалася, про Бога згадують, а він тебе не 'забув. Оддай, каже, отій овечацькій Ликорі, аби злецько не думала про мене, бо це її товар.

Баба Ликора бере телячу шкіру, бере підметки — й тулить до щік, як щось наймиліше та найдорожче. Христя каже:

— А їх усіх посадили на вози — й повезли. Господи, як вони плакали, як лементували! Недалеко й повезли, кілометрів з вісім відвезли, там ліс, у лісі й постріляли...

Тиша глуха, темна, як могила. Тріщить каганець, наче ось-ось погасне, й хирляве світло б'ється по стелі та по стінах.

Місяць у вікно дивиться великим, виряченим оком.

— А Гершко Лейбович? — з надією шепоче баба Ликора.

— Всіх забрали...

Баба Ликора, горблячись, стає обома ногами на ослін і ховає отой товар на чоботи за старою іконою, з-за якої сиплеться порохно.

— Віддай мені пташку,— озивається сліпа Христя.

Баба Ликора, злізши з ослона, дістає з долівки неживу пташку — й Христя ховає її до вузла, корінцюватими пальцями зав'язує ріжки.

— Ще очуняє,— бубонить.— Я в лісі випущу її.
— Куди ж ти проти ночі? — знагла дзигонить голос у баби Ликори.— Хіба на ніч у мене голову нема де прихилити? Нечистих скільки тепер...

— Родичі ждуть, знають за мене... Ще здибаємося з тобою, Ликоро, ще побачимося.

— Отак ти мені заспівала... Чи так ми співали в дівоцтві? І треба ж було з матір'ю та з батьком вибиратися до Турбова? Тепер ні батька, ні матері... Й ти отако... Краще б ми вік звікували з тобою в Овечачому...

Баба Ликора, схлипуючи, виводить Христю надвір, у місячну тиху ніч, щось бубонять під вікном, а як баба повертається, то я питаю в неї:

— Христя сліпа все життя?

— Сліпа, сліпа з народження. А бачить більше, ніж зрячі.

Баба зітхає, хреститься, шепоче молитву — й знову зітхає, хреститься, шепоче молитву, вештаючись тінню по хаті. Потім дмухає на каганця — й хата заплющується, наче від більмака.

З голови не виходить усе те, що розказала сліпа Христя, як вона беркицьнулася на долівку й корчилася, пташка її мертва, яку хоче оживити й випустити в лісі на волю. Сон-марення сповиває мої памороки, чуються якісь лементи, молитви, бачаться старі бородаті обличчя, зведені до неба благальні руки, іржуть коні, ляскають батоги, постріли лунають, і з гармидеру цього начебто пробивається голос баби Ликори:

— Господи, хто ж мені тепер чоботи на смерть пошиє, коли Гершко Лейбович не пошиє, упокоївся, царство йому небесне...

У ЗАБАРІ

Вночі брязкає шибка, наче то крижинка розколюється.

Й зразу ж по тому шибка вже балакає глухуватою скоромовкою. А що мені сниться сон, то вві сні я думаю: дятел. Ось тільки чому він стукає в шибку? Ще ніколи не доводилося чути, щоб дятел стукав у вікно, І — голос баби Ликори крізь сон:

— Путькало... Якесь путькало...

Путькало — це недобра віща птиця, на яку баба Ли-кора чекає останнім часом. Ця віща птиця має прилетіти до вікна десь уночі, прилипнути до скла, озватися зловісним щебетом, себто принести лиху вість. Я ніколи не бачив путькала в Овечачому, і ніхто з хлопців не бачив.

Може, ото в шибку справді б'ється путькало?

Позіхаючи та стогнучи, баба Ликора одягається на лежанці, потім по долівці босоніж човгає в сіни. А я лежу, затамувавши подих. Ох і відважна баба Ликора: хоч і боїться путькала, а йде до нього надвір.

Але Ж чому це путькало — недобра віща птиця — щось бубонить людським голосом? Та ще й голосом тітки Ярини Васюхно? Бо таки її голос струмочком про-сотався до хати, розбивши сонну млосну тишу.

— Шу-шу, шу-шу,— це шепоче баба Ликора.

— Шу-шу, шу-шу,— це шепоче тітка Ярина Васюхно.

— Таж досвіток, а до Забари не близько.

— Вдосвіта треба квапитися, щоб не спізнитися.

— Може, мій там поміж них, Ілько.

І — глухе ридання. Якісь нелюдські, нежіночі. Може, так справді здатне голосити путькало.

Баба Ликора смикає мене за руку — вставай.

— Підемо у Забару,— каже.— Самого тебе не залишу в хаті.

А в хаті — досвіток сірий, наче сіра миша. А в тітки Ярини Васюхно та в баби Ликори обличчя також сірі, наче в мишей позичено. Я й не питаю, чого треба йти в Забару, але переймаюся непевною тривогою. І мимоволі на очі навертаються сльози, бо тітка Ярина аж бринить від плачу.

Скоро вже йдемо— через межу в поле, далі околицею праворуч, аж поки опиняємося на горбатому шляху, що хвилями вигойдується поміж розквітлої шипшини, полину та будяччя.

Ген-ген гармата сірою примарою з-поміж бур'янів.

Я дивлюся на гармату, а гармата дивиться на мене. Баба Ликора з тіткою гомонять, наче й немає гармати в бур'янах. Може, мені ввижається? Ні, не ввижається. Гармата цілиться мені в груди, ось-ось вистрелить. Але не стріляє. Я проходжу мимо, косуючи очима, а потім навіть обертаюся: таки стоїть забута з початку війни гармата, цілиться в ранкові поля.

Ще раз обертаюся з горбатої дороги — немає сірої примари!

Може, привиділася?..

Тітка Ярина Васюхно шелестить самою тугою слів:

— Посеред ночі давай гуркати кулаком у раму. А кулак у нього залізний, то й рама гуркає, мов залізна. Хоч страшно, а мусиш впустити. А що п'яний, то навіть з причілка до ґанку чутно, така ядуха стоїть. І каже Корній Потуга: дай закропитися, бо вмру. То вмирай, хочу сказати, але язик не повертається. І хитається, наче дим, бо ноги під ним — хитаються димом. Дай, каже, закропитися, то щось скажу. Нема, озиваюся, бо не тримаю. Брешеш, каже, бо тримаєш, значить, не скажу. Й душа в мене зайшлася, стерпла. Немає горілки, то щось мене погнало до баби Весни, в неї для розтирання та для ліків горілка водиться. А коли, думаю, не дасть? Ні, дала баба Весна, дай їй боже здоров'я на цьому світі, а на тому світі царство небесне. Мала б когось полікувати, а віддала. Ну, я одною ногою тут, а другою вже там. Корній Потуга ту пляшечку з рук вирвав — і давай дудлити на вулиці, поки видудлив. Ото вже павук. Видудлив і питає, чи ще нема. Горілки більше нема, кажу, є кров моя, то пий мою кров. Закинув порожню пляшку в бузину й каже, що в моїй крові немє градуса, не захмеліє. Авжеж нема, кажу, де той градус візьметься, коли життя таке. Зареготав Корній Потуга та й каже за ту Забару. Мовляв, німці були торік постріляли якихось дітей у яру в селі, то ось їх повикопували люди. Мовляв, піди, Ярино, подивися, чи поміж тих побитих дітей нема твого Ілька, якого ти загубила, а тепер мучишся. Може, пізнаєш поміж них, то нехай твоє серце заспокоїться, бо скільки можна так побиватися... Ой, ірод, ірод!.. Іди й подивися, чи немає там Ілька, бо волочився волоцюгою — ось його могли й порішити... Я, люба Ликорцю, закричала криком, аж Корній Потуга злякався й поплентав кудись. Бо ж надумав мені сказати про Ількову смерть! Не хочу знати, що він помер, не може такого бути, щоб малі діти вмирали. А мушу йти. А мушу подивитися й знати, аби не мучитися. Бо тут і не знаєш, від чого дужче мучишся. Чи від того, що його десь у світи занесло, чи від того, що в сирій землі лежить... Немає більшого горя, як не мати дітей, але нема ще більшого горя, як ото вони йдуть зі світу, хай господь боронить.

І на ходу тітка Ярина Васюхно здіймає догори обидві руки, наче просить у неба милосердя й заступництва.

Червоне сонце спинається над полем, наче кругле червоне вітрило.

І ген-ген під тим круглим червоним вітрилом сонця видніє село Забара. Село наче пливе під низьким вітрилом. Пливе по горбах, по хвилях зеленого степу. Воно пливе назустріч нам, усе ближче та ближче, усе ближче.

— Казав той ірод, що в яру коло Шекер...

— То ходімо до Шекер, отамо за яворами... Левада тулиться до левади, а по високій нескошеній

траві — тонким білим перкалем снується туман, ще не спитий сонцем. Стежечка в'ється поміж верб та поміж криничок. Так славно: тут у левадах криничка голубіє ясним оком води побіля іншої кринички, побіля іншого ясного ока води,— немовби земля після нічного сну порозплющувала свої очі та й задивилася в небеса.

Я заглядаю в ті ясні та глибокі очі землі, наче в її душу нерозгадану, а на серці — смуток: і куди оце ми йдемо, й що ми побачимо?..

Якась чорнява молодиця стоїть на городі поміж огірків та капусти, зовсім близько біля своєї левади, на якій також ростуть верби і світиться око кринички. Трохи далі за молодицею на грядці буряків стоїть боцюн, мовби він також хазяїном вийшов на город. Молодиця випростується в попереку, пильно дивиться на нас, питає:

— А куди це ви, жіночки, простуєте? Наче в Заба-ру — й помимо Забари?

— Та ми з Овечачого,— це баба Ликора.

— Ото ж упізнаю, наче з Овечачого.

Я дивлюся на боцюна, а боцюн дивиться на мене. Ти бач, у Забарі такі самі боцюни, як і в Овечачому! А може, це овечацький забився сюди? Та ні, бо ген на комишевій покрівлі хати сіріє його гніздо.

Жінки перемовляються поміж собою, а потім забарська молодиця й каже:

— Ніхто не чув і не бачив, як німці покосили тих дітей у яру та присипали землею. Бо тут бомбило, бо забарські були повтікали з села.

Ярина Васюхно чомусь стоїть із заплющеними очима, а руки тремтять.

— А це баба Машталірка пішла глину копати в яру — й відкопала якогось черевика. Ще раз копнула заступом — а там і другий черевик. Ну, баба в гвалт, побігла до села, зібралися люди...

— Свят, свят,— шепче баба Ликора.

— Та й повикопували... П'ятеро їх. Одна дівчина, а то хлопці.

— За віщо ж їх? — питає з заплющеними очима тітка Ярина Васюхно.

— А хто знає? Ніхто не знає, бо не бачили, не чули.

— Забарські діти?

— Впізнали Марусю, й Івана впізнали, й Кирила. Свої, забарські. А тих ще два хлопці — і свої, й не свої.

— І-і-і...— струнами дзвенять тонкі туби в тітки Ярини Васюхно.

— Де ж вони? — це баба Ликора.

— А в стодолі поки що у Шекер... До їхньої стодоли позносили.. Там і домовини їм позбивають.

— Ой... Ходімо...— хитається постаттю тітка Ярина Васюхно. Й то розплющує, то заплющує очі; наче боїться дивитись перед собою, наче остерігається побачити щось страшне.

— Жіночки!.. Залиште дитину в мене. Куди ж дитину брати до Шекер.

— А хай іде,— це баба Ликора.— Таку дорогу неблизьку пройшов, то хай іде.

— Та куди ж йому дивитись на таке?

— Він уже всього набачився, хай дивиться. Бо скрізь ото з бабою та з бабою.

— Тож душа в нього обпалиться і вугляком стане!

— А не стане! — це вперта баба Ликора, завжди гзи-ва. Та несподівано каже: — Думаєш, він у тебе залишиться?

— Залишиться,— каже молодиця, кладучи мені долоню на голову.— Правда ж, дитино, залишишся в мене, а вони хай ідуть?

Її долоня на маківці моєї голови — наче ласкаве літепло. Здається, я тану душею від того літепла й кажу:

— Зостануся.

І про одне лиш думаю: хай би не приймала забарська молодиця долоні з моєї голови, хай би гріла та гріла.

— Якесь чудне,— дивується баба Ликора.— То за мною скрізь шнурком, а тут прилипло до чужої руки.

А я справді прилипнув — і не годен відлипнути.

Баба Ликора з тіткою Яриною Васюхно йдуть поза городами, по левадах, і скоро зникають поза соняшниками та коноплями. Боцюн зривається й летить десь слідом за ними, аж поки згасає ген-ген понад вербами в сонячній густій млі.

— Ходімо до хати, спочинеш у холодку.

В її хаті справді холодок, а долівку вистелено зіллям — і зовсім свіжим, і прив'ялим. По стінах — образи в вишитих рушниках, а за образами — пучки квітів. І пучки квітів також на грубому дерев'яному сволоку, що підпирає дощату стелю. На помащеному білою глиною сволоку чорніє залізна скаба, від скаби донизу звисають вервечки, а на вервечках висить жовта лози-нова колиска.

У жовтій лозиновій колисці біліє гаптована подушечка, зібгане ряденце світиться голубою та червоною барвою вишиття, а також; — прив'ялі польові квіти в колисці.

Ласкава молодиця приносить з комори полумисок, у якому веселим вогнем палахкотить мед, і ставить на стіл. З мисника дістає загорнуті в білу пілку пампушки, з відра на лаві набирає кухлем води,— й усе це на стіл.

— Пригощайся, дитино.

А мед з полумиска пахне так, що ноги в мене стають мов крила у бджоли ,— самі несуть до меду.

— Ось так сідай на лаві, ось так. А полумисок підсунь ближче до себе, щоб не розкапувати мед, і не бійся пампушку вмочати в мед, не бійся.

А я справді чомусь боюся, та мед такий смачний, що мій страх швидко зникає.

Чорнява молодиця підходить до підвішеної на вервечках колиски з верболозу, нахиляється над нею, щось там поправляє. Далі випростується, її карі очі поймаються солодкою тугою. Легенько гойдає колиску, що плавно пливе вперед, повертається... Колиска плаває човником, хить-хить. І порипує колиска, рші-рип, плюсь-плюсь. А молодиця співає тихо-тихесенько, наче колоски хлюпотять на вітрі:

Ой ходить сон

біля вікон,

а дрімота

коло плота...

Чорнява молодиця співає колискової, а я не можу втямити: для кого вона співає? Може, в колисці є немовля, що спить, не озивається, а мати співає для нього пісню?

Питається сон

в дрімоти,

де ми будем

ночувати,

дитиночку колихати...

Голос чорнявої молодиці плюскає колосками на легкому польовому вітрі, бринить щемливою материнською любов'ю.

Там ми будем

ночувати,

де хатина

теплесенька,

де дитина

малесенька...

Молодиця нагинається над колискою так, що смоляне волосся опадає й розмаюється, затуляючи її обличчя та й колиску. Щось агукає, причмокує губами, а коли зводиться й з чорних вод волосся світає її обличчя — на обличчі сяє усмішка, схожа на місяць-молодик.

— Я на город подамся, а ти мед їж, поки весь поїси. А як у горлі дертиме від меду, то водою запивай.

Молодиця з хати йде надвір, а мене розбирає цікавість: хто ж там спить у колисці, хто? Забуваю про мед і встаю з ослона. Тамуючи подих, ступаючи навшпиньках, скрадливо чапаю до колиски. Намагаюся зазирнути всередину — й не можу, бо колиску на вервечках підвішено високо.

Легенько штовхаю колиску рукою, колиска гойдається. Може, немовля таки подасть голос? Але воно таємничо мовчить у лозиновій колисці, що стиха поскрипує: рип-рип, плюсь-плюсь, хлюп-хлюп.

Тоді я підсуваю ослінчик до колиски, стаю на ослінчик, заглядаю — нема нікого в колисці! Але як то нема? Для кого ж чорнява молодиця співала колискову? Розгортаю ряденце — але й під ряденцем нема нікого.

Зіскакую з ослінчика, злодійкувато відсовую ослінчик до печі. Сторопівши, нічого не можу втямити. Було ж, було ж у колисці немовля, для якого мати співала пісню, та де ж воно поділося? Треба негайно сказати, негайно.

Молодиця порається на городі, я біжу до неї—і спиняюся на стежці поміж червоних маків, поміж гарбузового цвіту, що випнувся на стежку. Як же я скажу? Що я скажу? Я не знаю, як скажу, що скажу, й душа в мене завмирає злякано, мовби горобчик.

Скоцюрблююся на призьбі під хатою, забувши про недоїдений мед на столі, і думаю тільки про одне: коли вже повернеться баба Ликора? Швидше б, швидше... Я б і сам утік звідси, але як і куди втечу в чужому селі?

Чорнява молодиця з сапою в руці повертається з городу. У неї на смаглявому обличчі сяє усмішка, схожа на місяць-молодик.

— Наївся меду? — питає.

Я лиш киваю згідливо, а мова в мене віднялася. Молодиця йде в сіни, й скоро з хати до мене долинає спів:

Ой коте-коточку,

не сиди в куточку...

Я схоплююся на ноги й заглядаю у вікно. З хати долинає пісня:

Не сиди в куточку,

а бав дитиночку...

Співаючи, молодиця погойдує колиску, а колиска човником плаває на прядив'яних вервечках. Як же я міг не побачити немовля в колисці, як? Адже воно там було, адже воно там є, інакше б мати не співала для нього пісні.

О, боцюн повертається з левад, важко гребучи крильми, наче веслами.

Боцюн — угорі, а слідом за ним унизу — баба Ликора з тіткою Яриною Васюхно! Тільки чому так повільно йдуть, боцюн — і то швидше, вже кружляє понад хатою, уже й на гніздо всідається.

У тітки Ярини Васюхно губи покоробилися й темні, мовби вугляками їх підмальовано. З сіней вигулькує чорнява молодиця.

— То що там у Шекер? — питає.

Тітка Ярина Васюхно мовчить, кусаючи губи, а баба Ликора зітхає:

— Горе, горе.

— Впізнали свого?

— Не впізнали, нема,— знову баба Ликора.— Десь він по світах...

— То й слава богу... Ще приб'ється до рідного порога...— Й до тітки Ярини Васюхно: — Вже не плачте, а радійте. За всіма плакати — де набрати сліз?

— Сльози самі течуть у неї,— це баба Ликора.— Хай хоч за чужими поплаче, аби полегшало.

— І в мене горе, жіночки... Наші відступали, здається, вже й відступили отуди, на горби... Маленький Грицько мій, як огірочок малесенький... Нагріла води в ночвах, поставила отамо ночви під калиною, де вирва. Нагрілася вода в ночвах, то я свого маленького огірочка поклала на спинку, щоб поплескався, бо любив плескатися. А сама до хати, бо там огонь горів у печі. А налетів літак німецький, щось кинув — і хата захиталася, і земля. Вибігаю надвір, а ночов немає, і Гриць-ка в ночвах нема, тільки яма, й скрізь лежить подерта земля... То як побачу в хаті колисочку — все він мені ввижається у колисочці. Підійду, погойдаю та поколишу, бо ж не наколисалася. І пісню поспіваю, бо не наспівалася.

Дивлюсь я на чорняву молодицю — й п'яте через десяте починаю розуміти все те, що довелося побачити. Хоч і не до кінця розумію. Тому запитально поглядаю на бабу Ликору, яка все знає, якій розуму не позичати.

— Кому які ліки,— озивається баба Ликора.— Кому сльози, кому пісня.

— Слухайте, жіночки... А віддайте мені свого хлопця.

Й киває на мене.

— А хто ж мене триматиме на цьому світі? — раптом гнівається баба Ликора.

— Такий малий, а вже тримає? Як же він тримає?

— А отак! — І баба Ликора бере мене міцно за руку, підносить мою руку вгору.— Ось так і тримає... Ну, веди бабу, веди, бо не втрапимо без тебе додому, показуй дорогу.

Мені так жаль чорняву молодицю, що я в сльозах дивлюся на неї і ніяк не зрушу з місця.

Тоді баба Ликора сама рушає з обійстя. Слідом за нею, мовби пробудившись зі сну, ступає тітка Ярина Васюхно, щось безмовне шепочучи звуглілими губами.

Обертаюся вже з левад, коли йдемо поміж криничок — очей ясної води. Чорнява молодиця стоїть біля своєї хати й дивиться нам услід.

І з її хати злітає боцюн, лине за нами...

ЧОРНІ ОЧІ В СУСІДЧИНОМУ ВІКНІ

Буря налітає перед досвітком — і заглядає у вікна вогнем блискавок.

Світло блискавок сліпучим світлом вливається в хату, яка, здається, ось-ось спалахне зсередини. Хата наче корчиться в мерехтливому потопі. Блискавки гаснуть — і хата сліпне в темряві.

Грім гуркотить далеко, над полями чи й над лісом, а потім зненацька — над самою хатою, аж сиплеться-ше-лестить глина зі стелі.

— Бабо Ликоро...— клямцаю зубами від страху.

— Спи... То бог на небі гнівається на людей за їхні гріхи. Дуже багато гріхів у людей...

— І на мене?

— Ти ще маленький, то які в тебе гріхи? На тебе не гнівається.

І — вітер висвистує, шумить, гуркотить надворі. Наче отой німецький літак, який ганявся за тіткою Секле-тою та за її червоною коровою. Цікаво, й чому бог на небі тоді не розгнівався на того німецького льотчика? Може, був десь далеко й не бачив?

У світлі блискавок за вікном видно, як під вітром дерева киплять-бунтують зеленим шумливим листям, як молодий осокір гнеться низько, вигинаючись луком, ось-ось зірветься з землі — й полетить у безвість бурі.

Я засинаю під грізні вигуки нічної грози, і вві сні мені мариться, що я лечу на тому вигнутому луком осокорі, лечу понад землею, а в мене за плечима спалахують блискавки, мов крила.

Вранці виходжу надвір — жито й коноплі на городі потолочено, картоплю вирвано з корінням, обламане гілля лежить на землі під деревами. А мій осокор, що

вигинався луком і на якому я вві сні летів,— стоїть і сріблиться листям!

А що там коїться на обійсті в Срулихи?

Хата її — в акаціях та вишнях, та ще в кленах, та ще в блекоті. І там потолочено грозою, і там повиривано бурею. Іду через бабин садок ближче до сусідчиного обійстя, цікаво розглядаю —; й раптом влипаю поглядом у причілкове вікно на жовтій стіні.

Чиї це чорні очі дивляться на мене з темної сутінкової шибки? Обличчя нічийого не видно, самі лише очі некліпливі — наче зі старої, дуже давньої ікони, яка зчорніла й струхлявіла від своєї вєтхості.

Мимоволі кліпаю, а коли розплющуюся ——очей нема

А-а, привиділося, бо то ж не Срулишині очі, а більше в сусідки нема нікого, хто б ото виглядав з вікна. Та й сама Срулиха зараз поставила драбину біля порога, здерлася на драбину — й вшиває сніпок, видертий бурею зі стріхи.

Тут — кущі смородини, і я скубаю ягоди, кладучи до рота ягоду за ягодою. А також посмикую по листочку квасець, що росте поміж кущів смородини. Зовсім забув про те видиво в шибці, а через якийсь час глянув на вікно причілкове...

Знову двоє очей чорних дивиться звідти!

Вже не до смородини, аж у п'ятах дивний холодок лоскоче. Боюся глянути на Срулиху, що стоїть на драбині, бо тоді видиво в шибці пропаде. Якась мана-при-мара, але чому в цієї мани-примари людські чорні очі?

І — тануть раптом, линуть у морок комірчини, бо там у сусідки комірчина.

Хочеться крикнути:

— Тітко Срулихо, та чи ви знаєте!..

Але боюся крикнути, бо язик не повертається.

І я вже чомусь не можу стояти близько біля сусідчиної хати, рвучи смородину та квасець. Поволеньки відступаю задки, а погляду не зводжу з чужого причілкового вікна. Може, знову?.. Може, знову несподівано морок комірчини зацвіте чорними очима, які начебто й не на обличчі, а в повітрі плавають? Але темне скло не проросте чорними очима, хоч і як пильно я вглядаюся.

Може, це нічна передранкова буря: натрощила, наламала, та ще й оті чорні очі занесла в Срулишину хату? Бо де ж вони інакше взялися?

Відтепер я уже хоч би й де кручуся на обійсті, а мимоволі зір мій летить і на сусідчине подвір'я, і до її вікон, особливо ж — до причілкового. Срулиха давно вже вшила сніпок, вештається по хазяйству то з сіней, то в сіни. І, либонь, нічогісінько не знає. То, може, сказати? Може, сказати бабі Ликорі?

Але чомусь мовчу, не кажу. Може, то нічна буря навіяла мені таке видиво? Може, це тому, що вві сні я летів понад землею на молодому осокорі?

Підходжу до цього білокорого шелесткого осокора, погладжую шорсткий стовбур. Еге ж, стоїть у землі, не зривався з неї, отже, не міг нести мене в польоті понад землею.

Політ примарився — й чорні очі в сусідчиному вікні маряться...

Наступного ранку поглядаю на Срулишину хату зод-далеки — і в причілковому вікні знову бачу, як у шибці чорніють примарні людські очі. І я більше не можу терпіти свою таємницю. Таємниця пече мене зсередини, таємниця веде мене до баби Ликори. Й сама таємниця ота озивається моїми устами:

— Бабо, ви тільки погляньте в Срулишине вікно!

— Таж дивлюся, дивлюся,— каже баба Ликора, щось там латаючи на призьбі, длубаючись голкою.

А воно там... з вікна... все дивиться й дивиться.

— Може, й дивиться,— загадково каже баба Ликора.

— Що то?

— Чи я знаю? Може, щось і дивиться.

Та й вмовкає, длубаючись голкою в своїх латках. А з мене дідьком так і рветься нетерпіння:

— Так скажіть, бабо!

— Дитинка знайшлася у Срулихи,— нарешті каже баба Ликора.

— Знайшлася дитинка? — торопію.— І вже дивиться у вікно? А де ж вона знайшлася? Від бурі?

— Ага, від бурі... І зразу величенька...

— Але ж у Срулихи нема чоловіка. На фронті!

— А, не тямиш ти, помовч.

— А вона... Срулиха...— шукаю слова й не можу знайти їх,— знає, що в неї знайшлась дитинка? І вже величенька?

Здається, баба Ликора засміється весело та безтурботно, як то вона вміє,— та несподівано супиться сердито:

— Знає... Ось тільки тобі знати про те не слід. Я тобі сказала, а ти нікому не кажи.

— Я сам побачив! Сам побачив! Чорні очі в вікні...

— Ото затям: нікому не кажи! —сердито наказує баба Ликора, аж язик у роті в неї видається за гадюку, й мені заціплює.— Нікому-нікому не кажи, що в Срулихи знайшовся хлопчик Марко.

Тепер я тільки й жду, щоб побачити хлопчика Марка. Чому не виходить з хати на подвір'я? Ми побігли б з ним гратися до річки. Або подалися б у ліс. Або гайнули б у глиняники дерти вощину диких бджіл, щоб у вощині знайти дикий мед. Але він чомусь сховався в хаті, немов його нема. Ото хіба що в темній шибці причілкового вікна цвітуть його чорні очі.

Чому він ховається, чому не хоче товаришувати зі мною, чому ні з ким не хоче товаришувати в Овечачо-му? Навіть з Тарапатим, з яким товаришують усі?

Чекаю день до вечора,— нема.

Чекаю другий день до вечора,— марно.

А на душі мені так стає, наче тепер скрізь зі мною отой хлопчик Марко. Куди я йду, туди й він зі мною йде, ось тільки я не бачу його. Обідає зі мною за одним столом, тільки незримо. І допомагає мені малювати хімічним олівцем на вирваному з Біблії листку.

— З ким це ти там балакаєш? — дивується баба Ликора.— До кого бубониш?

— Та це я до Марка.

Баба Ликора з сіней заходить у хату, здивовано розглядається по кутках.

— А де ж він?

— Де, де! — гніваюся.— Де треба!

Бо чудна ж яка вона, все їй треба розтлумачувати.

А на третій день клямцає клямка в сінях і до нашої хати заходить високий-превисокий чоловік. Це — Павло Голоха. Побачивши його, мимоволі прилипаю до стіни, мовби хочу крізь стіну видертися надвір.

— Доброго здоров'я, куріпки-вутінки!—вітається.

— Свят, свят, свят,— хреститься баба Ликора.

— Чи ви, бабо, чемериці об'їлися? — дивується Павло Голоха.— Я ж не дідько якийсь. Чи гостям не раді?

— Всі ми гості отут, на грішній землі,— бубонить баба.

Завжди усміхнений, Павло Голоха й зараз усміхається, наче несказанно радий бути в бабиній хаті і нас бачити при доброму здоров'ї.

— Ви мені, бабо, таке скажіть. Бо хто скаже, як не ви? Все бачите, все знаєте. Ну то скажете чи ні?

— Скажу, що знаю, чом не сказати,— наче торопіє вона.

— Значить, за Срулиху, за вашу сусідку. Вона перед вами — як на долоні, так?

— У людську душу не заглянеш,— ухильно відказує баба.

— Я вас за її душу не питаю... Правду кажуть, що в неї якесь жиденя крутиться в хаті?

— Яке жиденя? — тужливо в'яне очима баба Ли-кора.

— А ото як у Погребищі німці били жидів, то й не всіх вибили. Як ото просо з-під ціпа — трохи порснуло. І який світ неблизький — аж у Овечачому те просо опинилося, у Срулихи, вона дала йому притулок.

— Та що ти кажеш, Павле? — щиро не вірить баба Ликора.

— То я це вам розказав,— сміється Павло Голоха.— А ви що мені розкажете?

— Не знаю, що й казати.

— Аж ви обіцяли признатися за Срулиху?

— Обіцяла признатися за Срулиху? Що я тобі обіцяла? Я не знаю.

Я дивуюся, що баба Ликора не признається за того Марка, чиї очі й сьогодні горіли в темному причілковому вікні. Адже бачила, адже знає за нього! Але — мовчить. І мені наказувала мовчати. Отже, так треба. Павло Голоха — страшний чоловік, служить у поліції, видав німцям свою жінку вчительку Ксеню Дмитрівну.

Він підходить до мене, бере моє підборіддя двома пальцями, що тхнуть тютюном, і задирає вгору мою голову.

— Признавайся, що бачив ти в Срулихи?

Я мовчу, бо в мене від страху віднявся язик.

— І ти нічого не бачив, як і твоя баба?

В моїх очах тьмяніє від сліз, і в їхній блідій пелені розпливається— й зникає ненависний Павло Голоха, що не перестає всміхатися.

— Таж пусти дитину, мучителю,— заступається баба Ликора.

Павло Голоха дає мені міцного щигля в лоб, аж з очей скачуть іскри.

— Знайшов з кого збиткуватися — з дитини,— сьорбає носом баба Ликора.

Вилаявшись, Павло Голоха сердито гримає хатніми дверима.

Припавши лобами до шибок, ми з бабою Ликорою дивимося, як прямо через наш вишневий садок Павло Голоха йде до сусіднього обійстя. Чавить чобітьми гарбузове гудиння, ось скручує соняшникові буйну голову, що неживою повисає на волокнах.

І зникає в сінях у Срулихи.

— Бож-ж-женьку ж мій,— згадує про бога баба Ликора. Й починає хапатися: — Ходімо... Ходімо до Тилимона та Ніли.

Прихапцем збирає якогось вузлика, бо по гостях не ходить з порожніми руками, й ми в тривозі виходимо надвір.

Виходимо саме тоді, коли на весь куток розлягається лемент Срулихи:

— Віддай! Віддай дитину!

Розпелехана сусідка б'ється розлюченою птахою перед Павлом Голохою, а той крутить головою, рятуючись від її пазюристих рук. Зрештою, відводить ліву руку — й навідліт б'є Срулиху, що вона, шкопертаючись, падає на спориш.

Правою рукою він тримає чорнявого хлопчика, зодягненого в білу полотняну сорочечку з мережкою на грудях. Білі полотняні штанці висять на ньому, наче на кілку. Я дивлюся на нього, а він дивиться на мене блискучими чорними очима, які так часто цвіли мені в причілковому вікні.

— Ходімо хутчій,— смикає мене за лікоть баба Ликора.— Ходімо до Тилимона.

А сама, здається, не годна відірвати від землі обважнілих ніг.

Я бачу, як Срулиха в сльозах повзе по зеленій траві й голосить. Вона повзе до Павла Голохи, що тримає за ручку маленького Марка в білій полотняній сорочечці. Павло Голоха задирає чобіт — і носаком так штурхає в груди сусідку, що вона з зойком валиться на подвір'ї.

— Ходімо, дитино, ходімо хутчій. Чуються скрики-голосіння:

— Моя дитина... Моя дитина, іроде...

Я ще бачу, як Павло Голоха тягне чорнявого Марка до груші, під якою навесні сусідка закопала свого застреленого собаку Реп'яшка. І — більше нічого не бачу, бо баба Ликора смикає мене за лікоть, аж я спотикаюся.

Вже на шляху чую раптовий постріл. Постріл долинає зі Срулишиного подвір'я.

— Що це? Що?

Баба Ликора пхає мене в плечі, водночас пальцями затикаючи мої вуха.

— Нічого... Нічого...

Та навіть затуленими вухами я чую ще один постріл і пронизливий жіночий лемент, який б'ється над нашим кутком, над усім Овечачим. Наче кричить сама земля. Наче від страшного болю кричать небеса над селом.

— Швидше, швидше, а то й нас дожене.

Світ розпачливо лементує у моїх вухах, горе плаче голосом невтішної Срулихи. Ми тікаємо, а не можемо втекти, горе та біда не відстають від нас, вони тікають разом з нами — й не відстають.

ОНИСЯ, ОНУКА ДІДОВА

— Агов, ти хто? Ноги мої летіли, я летів на ногах, а голос ударив звідкись — і я зупиняюсь. Може, озвалася калина? Може, груша? Може, яблуня? Переводжу очі з калини на грушу, з груші на яблуню — мовчать. А коли бузина? І бузина мовчить.

— Куди біжиш?

Переводжу сполошений погляд на рясний молодий вишник, бо то вишник таки озвався, питає, куди біжу.

Поміж молодого вишнику соняхи цвітуть, і мальви цвітуть, і стебла кукурудзи, і стебла конопель,— хащі Такі, що й дивитися страшног та я дивлюсь, шукаю голос. І, нарешті, бачу той голос, що озвався до мене. Бачу той голос поміж вишнику — у розквітлих мальвах, кукурудзі та коноплях. Той голос сам скидається на розквітлу мальву й лагідно усміхається.

— Чого так злякався?

Я не злякався, я здивувався, але язик не повертається в мене сказати, що я здивувався.

Бо невже ця дівоча голова так виросла в молодому рясному вишнику, як тут повиростали мальви, кукурудза та коноплі? То чому я не бачив цієї дівочої голови тут раніше, а побачив тепер ось?

Усміхнена дівоча голова дзвенить усміхненим голосом, наче ластів'їним щебетом:

— А ходи-но сюди ближче, не бійся.

Може, я б і не пішов, та ноги самі несуть... Що це так пахне? В Овечачому ніколи не доводилося чути таких запахів, ніде не доводилось... І чим далі я ступаю у вишник, тим дужче пахне, аж у голові паморочиться.

— Бери шоколад...

У руці, що запаморочливо пахне, палахкоче скибочка срібла, й ця незнайома скибочка також пахне п'янко.

— Ось так розгортай і їж.— Голос її звучить угорі, наді мною, а я боюся відірвати очі від чудного срібла, щоб не спурхнуло й не зникло.— Ось я з Вінниці приїхала до діда в гості, а діда в хаті нема... Ти не знаєш, де мій дід Ілько?.. Ілько Танцюра?..

Й рукою показує на дідову хатину, що зеленіє шапками моху на стрісі.

— Дід Ілько?— спромогаюся на голос.— Таж у діда Ілька є кінь!

— Який кінь?

— А розжився дід Ілько на коня!

— То й що?

— То дід Ілько з конем їздить скрізь!— мало вже не кричу, бо так хочеться, щоб вона все зразу втямила.— Й по Овечачому їздить! І в Новій Греблі! І в Вівсяниках! Скрізь... У нього кінь і грабарка, то він скрізь помагає. І йому скрізь щось дають.

— А-а,— тільки й озивається вона.

— А що мене розбирає страшна цікавість, наче вовка опеньки, то зважуюся запитати:

— Хто ти така?.. В Овечачому таких нема...

І вона сміється так славно, що я забуваю й про шоколад у своїй руці.

— Таж кажу, що Онися, онука дідова. Перебралася з села до Вінниці, ось ти й не пам'ятаєш мене. А це навідалася до діда в гості, скучила. І гостинців привезла. Ти любиш такий шоколад? Чого крутиш головою? А я люблю... Послухай, що ж мені тут без діда Ілька? Може, ти його пошукаєш і покличеш? О, знаєш, що я придумала? Скажи хлопцям, багатьом овечацькші хлопцям... Усі подивіться, де той дід їздить, коли онука в гості навідалася. Дід мені зрадіє, ой, зрадіє, а я вас усіх шоколадом пригощу. Німецьким шоколадом, у мене багато в чемодані. Бачиш, ген чемодан стоїть біля ґанку?.. Юо я сама кваплюся назад у Вінницю...

Біля ґанку справді щось чорніє, сяючи блискучими гострими кутами. Невже там повнісінько шоколад. який я лизнув язиком лише раз, чуючи

на язиці смак, який не порівняєш ні зі смаком печеного, ні пирога з квасолею, ні з вишнею?

Ноги мої самі зриваються в політ, і я вже на своїх ногах!

Очі мої нишпорять по шляху, по вулицях і по чужих обійстях: чи не видно діда Ілька. Він дідок росту дрібненького, ледве й виріс над землею. то треба дивитися за його чалою конячкою. Щоправда й чала конячка в діда невеличка, миршавенька, та таки вища за діда Ілька.

О, якийсь дід, згорблений, з клуночком на плечі ген-ген майнув!.. І я вже біжу, наздоганяю,— та зупиняюся, бо це таки хоч і дід, але Нездійминога, а який він мені дід Нездійминога, коли онука Онися прибилася в село до діда Ілька Танцюри?

Обертаюся — і вже щодуху біжу на інший сільський куток. Де він, де? Бо Онися ото завернеться — й тільки ви її бачили...

— Дядьку Тилимоне!— весело кричу, побачивши дядька, що накульгує попереду.— А з Вінниці приїхала Онися!

Дядько Тилимон зупиняється і, вийнявши з рота цигарку, питає:

— А це ж яка Онися з Вінниці приїхала?

Спиняюсь на стежці і я, сторопівши: дядько Тилимон відати не відає? Таж він для всіх посплітав колиски, всі повиростали в його колисках, сам скільки хвастався.

— До свого діда Ілька приїхала,— белькочу спантеличено,— а його в хаті нема.

— До діда Ілька? Онися?— темним стовом стоїть дядько Тилимон.— Та не може бути!

— Хресійбо!.. І назад у Вінницю квапиться...

— Та не може бути!—ще дужче супиться дядько Тилимон.

Та що мені до дядька Тилимона, коли він не знає про діда Ілька! Біжу собі далі, аж у голові макітриться. Зустрічаю овечацьких хлопців—і тепер ми вже біжимо разом. Здибаємо Тарапатого над річкою — і вже Трапатий біжить у нашому гурті. Всі ми шукаємо діда Ілька Танцюру. Бо всім я сказав про шоколад, усім хочеться німецького шоколаду, а мені ще ж хочеться побачити й Онисю! Сам не відаю, чому хочеться, а таки хочеться, і я радий з-під землі дістати діда Ілька, аби тільки дістати.

— Куди це ви такою хмарою летите? Всіх собак поперелякували, аж земля під вами гуде.

Тітка Марія виростає поміж нашого вихору, наче вона з неба впала.

— Таж діда Ілька шукаємо...— тріщать наші голоси, наче сухі стручки гороху.

— А нащо діда Ілька шукати, коли дід удома, сама бачила.

— Онися дочекалася діда? — виривається в мене, бо я оце найдужче боявся, що не дочекається, забере чемодан з шоколадом — і гайда назад у Вінницю.

— Еге ж, дочекалася,— лихим голосом відказує тітка Марія.— Тільки чого ото ви всі так заворохобилися?

— Ура! — кричить Тарапатий, умить повертається, біжить — і ми всі гуртом біжимо слідом за ним.

Уже вечір, сонце лежить над полем, як ожеред соломи, охоплений золотим полум'ям, і ми біжимо через село на той жаристий ожеред, бо десь там — хатина діда Ілька Танцюри.

Він сидить на призьбі, поклавши сніпок розкуйовдженої голови на гострі коліна. Зводить сніпок, і з-під житньої соломи вигорілого волосся вигулькує двоє сірих очей, схожих на польових мишей.

Либонь, ці сірі мишенята перелякаються нас і ось-ось чкурнуть і заховаються в розкостриченій соломі. Дід Ілько Танцюра мовчить, і наша схарапуджена ватага також мовчить. Зрештою, в мене зринає з язика:

— А де Онися?

Щупленький, миршавенький дід карачкувато зводиться з призьби. Так, наче ось-ось пірве ломаку, щоб розігнати нас. І злякавшись, я вигукую:

— Онися обіцяла шоколад!

— Га? — озивається дід Ілько, погойдуючись на хистких ногах.— Шоколад? Який шоколад?

Я злякано оглядаюсь на хлопців, що схожі на колюче будяччя. Либонь, кинуться на мене, аби відлупцювати за те, що обманув,— і я мало не в сльозах кричу дідові:

— Обіцяла шоколад!.. Німецький шоколад!

— А-а!.. Там шоколад, там! — і показує рукою на рясний молодий вишник.— У кропиві шукайте...

Я ще отямитися не встигаю, а Тарапатий прожогом скаче у вишник, далі й інші хлопці шугають у зарості. Нишпорять, колінкують, і від їхньої метушні-шарпанини вишник аж кипить.

— А ти чого стоїш? — бубонить дід Ілько.— Гайдапо шоколад.

Я слухаю діда Ілька Танцюру так, наче й не чую, бо сам уже дивлюся на хатній причілок.

Хто то виглядає з-за причілку, чи не Онися?!

Бо одяг таки її, Онисин. Але чому так високо від землі? Та й начеб висить на сливці. Еге ж, висить на сливці. Поглипуючи на стуманілого, на вчамрілого діда, я ступаю трохи вбік, аби роздивитися краще.

Еге ж, молодесенька сливка, а на тій сливці чомусь висить весь той одяг, який сьогодні я бачив на Онисі. І спідниця її блакитна висить, і рожева блузка, і її фіолетова тоненького перкалевого краму хустина, з-під якої вибивалося її пухнасте біле волосся. І навіть разок намиста висить на кривому сучку. А внизу, біля стовбура, стоять її чорні черевики з короткими хромовими халявками.

Так, наче сливка вбралася в усе Онисине.

А чи так, наче то все залишилося від Онисі.

Мені перехоплює подих, я злякано питаю в діда Ілька Танцюри:

— Де Онися?

Дід мовби зі сну пробуджується:

— Й ти до Онисі, еге?

Я нетямкувато киваю головою:

— До Онисі.

— Й вони до Онисі?— показує на густий вишник, де вовтузяться хлопці.

— По шоколад,— кажу.

І, остережливо ступивши ще трохи вбік від якогось дивного, причмеленого діда, я далі на причілку встигаю помітити якихось людей. Якісь жінки, що немов поховалися поміж яблуневого та сливового гілля.

Хто це навідався до діда Ілька, хто? Чого вони там ховаються?.. Е-е, та це не жінки ховаються, а всякий одяг жіночий там чи то розвішано, чи то розкидано.

А це ж хто ще перевдягався отут надворі в діда?

А він починає кричати:

— Песиголовці! Понабігали тічкою! Шоколад збирають... Онися вам шоколад привезла? А де вона взяла той шоколад? Урвителі! Ласі до чужого шоколаду! Ось я на вас собаку спущу, гуттюга, гуттюга!..

І хоч усі знаємо, що в Ілька Танцюри немає на обійсті собаки, проте вишник уже лопотить, шамкотить, ляскають босі ноги, всі вихором тікають у вулицю.

— Гуттюга, гуттюга!.. Нема тут вашої Онисі!.. Повіялася ваша Онися... Отако сіла на коня — й повіялася!

Дід Ілько Танцюра ще там пасіює на подвір'ї, погрожує, свариться, а ми вже порозбігалися. Всі хлопці — з шоколадом, якого назбирали в вишнику, найбільше — в Тарапатого. Й чомусь ніхто не дивується, що назбирали німецьких солодощів у вишнику. І я також не дивуюся. Ото дід Ілько Танцюра сказав збирати у вишнику — й назбирали.

Гурт хлоп'ячий тане, а я все оглядаюся довкола: де Онися, де? Чому сливка на причілку вбралася в її одяг? І що то за вбрання жіноче порозкидувано та порозвішувано по деревах? Може, Онися вже подалася до Вінниці, бо квапилася? Але як же вона подалася, коли сливка — в її одязі?..

Сонце вже сховалося за обрієм, і тепер стовпи світла б'ють знизу, попідпалювавши хмари ген-ген над лісом. У полі де-не-де вже сизіє туман. Жайворонки вже постомлювалися за день калатати в дзвоники, зрідка так озиваються співучими горлечками.

— Поглянь!—шепоче Тарапатий і показує на яр, уже повний вечірньої блакиті.

Від лісу та від поля обертаюсь праворуч, на яр, що темніє попід селом, нишпорю очима поміж дерев.

— Бачиш?— сухим голосом шелестить Тарапатий.— Кінь...

Поміж вільшини я нарешті справді застерігаю коня, що переступає з ноги на ногу, то зникаючи за зеленню, то з'являючись. І на коні біліє щось. Важко втямити, що ж саме біліє на коні, але оте біле на кінській спині аж світиться своєю білиною.

Повглибавши ногами в землю, перезираємося з Тарапатим.

— А то ж кінь діда Ілька... Ілька Танцюри,— каже він.

Справді, ген-ген у вільшаній гущавині показується й зникає миршавенький коник, якого дід запрягає у свою грабарку. Але чого ж це кінь відбився від обійстя? Й чому дід не шукає свою пропажу?

— Ходімо,— тягне мене за руку Тарапатий до яру.
Та я чомусь боюся йти до яру й непорушно стовбичу

на місці, острашливо поглипуючи довкола: може, ще якісь чекають несподіванки невідомо звідки — і їх слід остерігатися? Але Тарапатий шарпає — і я, шкопертаю-чись, уже зсуваюся разом з ним поміж полину й лободи схилом яру.

— Там ота твоя Онися,— шепоче він.— Хіба ти не роздивився?

— Де Онися, де?—не второпаю.

— Отам... побачиш скоро...

— Де він побачив Онисю, де? Тепер я не тільки приглядаюся, а й прислухаюся. Не вірю Тарапатому, а все ж...

— На коні Онися...

— На коні? На якому коні?— торопію.

— Таж: сидить на коні...

Мабуть, думаю, Тарапатий бачив у яру ще якогось коня. Мабуть, на тому коні й сидить Онися. Але чого вона тут, чого? Приїхала з такої далечини до діда в гості — й отакої, опинилася в яру на якомусь коні.

— Тс-с-с...— Тарапатий прикладає застережливо палець до губів.— Тс-с-с...

Завмираємо, навіть колінкуємо поміж кущів, остерігаючись несподіванок. Увібравши голову в плечі, Тарапатий кличе мене рухом плеча:

— Ось... Тільки тихо... Не сполохай...
Затамували подих — і скоро на моріжку соковитої нестолоченої трави бачу дідового коня, що стоїть поміж вільшини. Кінь покивує головою, струшує гривою, і куций хвіст його мітлитвся мітлою, бо кінь відганяє комарів. А на коні...

А на коні — Онися.

Онися й не сидить на коні, й не лежить, а вся якось вигнулася та скрутилася, бо ноги її прив'язано мотузяч-чям попід кінські здухвини, й руки також поза спиною вивернено й прив'язано. Здається, Онися ось-ось звалиться з коня, але сидить. І її пухнасте біле волосся розіллялося по плечах, по спині. А лиця не видно, бо Онися дивилася не на нас: ми підкралися до коня збоку.

Тепер я згадую оту сливку... Оту сливку біля дідової х.іти... Сливку в дівоцькому Онисиному вбранні...

Одяг її дівоцький зостався на сливці.

Онися сидить на коні гола-голісінька.

Я опускаю очі в траву, й дивлюся в траву, яка вже пахне вечірньою студеною росою. У вухах чомусь дзвенить, а в горлі сухо й шорстко. Хто познущався з Онисі, хто? Хто вчинив таку наругу над нею? Страх і відчай раптово підкидають мене з землі, я підбігаю до коня, схлипую.

— Онисю, Онисю...

Вона обертає голову — і я бачу кволу, болісну усмішку на її гарному обличчі.

— А-а, це ти,— впізнає мене.

І голос її — кволий, немічний, байдужий.

— Онисю, що таке, що таке?.. Хто це?.. Чого?..
Вона лише знічено-зболено кліпає повіками.

— Чуєш?.. Я знайшов твого діда... Він уже вдома, чуєш?.. А хлопці вже позабирали твій шоколад...

Підходить Тарапатий, з обох рук показує шоколад. А я так тремчу від страху, що мій страх раптом передається захарчованому охлялому коневі. Кінь вишкірює зуби, хрипить — і скаче вбік так різко, що Онися, либонь, ось-ось звалиться. Але не звалюється, бо прив'язана, бо мотузки витримують.

— Як тобі помогти?

— Я вже нічого не хочу,— долинає.

Ми з Тарапатим хутчій до коня, а кінь поміж кущів хутчій від нас, лиш чутно Онисине скрикування та зрештою:

— Не женіть коня!.. Чуєте, не женіть коня!

Ми вже не біжимо за конем, не женемо, а поволеньки так скрадаємося за ним. О, добре, він уже не скаче, а чалапає по високій траві до села, ступає через низький туманець, що тут поснувався *-+

прямо на дими, що снуються з коминів хат під тихими й глибокими небесами.

Тарапатий іде трошки попереду, чатуючи ходу коня, щоб не сполохати. Й раптом плетений у кілька сталок сирицевий вуж обвивається на його плечах, аж сорочка пухириться, й Тарапатий присідає від болю.

Далі сирицевий вуж летить до мене, обвивається довкола ніг, валить у траву, і я тонко скімлю від болю, що вогнем обпікає тіло.

— А, й ви!.. Й ви отут!.. На криву стежку за Онисею!

Той сирицевий вуж раз і вдруге блискавкою вискакує з шипшини, слідом за довгим вужем-гарапником вискакує і дід Ілько Танцюра. Кощаве лице в нього від люті схоже на обвішаний реп'яхами та колючками овечий хвіст.

— Збитошники та стидомирники! Нечестивці плюгаві...

Дід Ілько поміж блекоти скаче до коня, раз та вдруге шмагає гарапником,— і кінь тікає, трощить блекоту, дерезу, полин, зникаючи поміж верболозів на сільській околиці.

— Ух!.. Повіяка!.. Гех!

І дід Ілько гарапником шмагає все довкруж, рвучи лопухи та кропиву на зелене шмаття.

Знетямлені, ми з Тарапатим схоплюємося з землі — й тікаємо з яру. Тікаємо так, щоб оминути несамовитого діда. Тікаємо врізнобіч по кущах, аби довгий сирицевий гарапник-вуж знову не дістав нас.

Я біжу і вию від болю та образи. Мені жаль Онисі, жаль себе, жаль усього білого світу. Чого дід Ілько Танцюра збожеволів? Може, баба Весна вилікує його, вишепче?

Повз бабу Ликору вбігаю в хату, спинаюся на лежанку, з лежанки спинаюся на піч, на печі забиваюся в запічок, скулююся. Й тремчу так, наче гарапник-вуж з лежанки слідом за мною спинається на піч.

— Очманів,— долинає до слуху голос баби Ликори.— Та й хіба не очманіє, коли цілий день вештається,
як халамидник. Ну, поплач, поплач — полегшає.

Я провалююся в темне провалля, в якому глухо й моторошно. Це провалля схоже на яр за селом, де сьогодні ото бачилася прив'язана до коня гола-голісінька Онися... Десь має бути сливка в її дівоцькому вбранні, де ж та сливка? Бо треба забрати в сливки й віддати, аби зодяглася... О, голос діда Ілька Танцюри! Наче то й не дід говорить, а дідовим голосом озивається вовкулака. Але чого цей вовкулака ще й плаче, схлипує?

— Ликоро, провинився я перед твоїм хлопцем... Ще шмаркатий, а я вже гарапником його. За оту Онисю без-путню...

— Сам ти безпутній!— хочу крикнути з печі, але губи мої як позмерзалися.

— І в кого вона вдалася така?— це баба Ликора біля печі.— Явдошка, мати її покійна, така вже славна... Й Михайло, царство йому небесне, хоч до рани клади...

— Сам доглянув з отакесенького пуп'янка, сам і в школу пустив у Нову Греблю, в десятирічку... А тепер дочекався втіхи...

— Не плач, Ільку, бо сльозами не зарадиш... Лихі люди зманили її до Вінниці...

— Хто б міг подумати, що там лигатиметься з німцями, їхньою підстилкою стане?.. Бач, скучила за мною, бач, навідалася в Овечаче до діда. Понавозила гостинців, багато їй дрантя всякого там надарували. То я що? Дрантя порозкидав по обійстю, гостинці порозкидав. І з самої з неї все поздирав, бо воно ж і смердить не нашим. А вона тільки сміється, чуєш,Ликоро? Хоч би заплакала, так ні, сміється. А мені все пече в грудях, і в очах темно. Гайда, кажу , туди, звідки приїхала. Посадив її на коня, мотузками прив'язав — і як уперіщу гарапником, кінь і в поле, та в балку.

— Про всяку всячину чула...— сплескує руками баба Ликора.— Отак і спровадив у білий світ? На коні? Свят, свят, свят. Де ж тепер шукати її?

— Знайшлася... Сам знайшов. І твої хлопці не дали б їй пропасти, а я за це ще й віддухопелив їх.

То це ти бусурманом діло?.. О, чуєш, як схлипує на печі...

Здирається щось на лежанку, вже зовсім близько важко сапає. Мені здається, що то сирицевий вуж-га-рапник шукає мене, ось-ось обпече вогнем, обів'ється довкола ніг. І страшний крик виривається з моїх грудей, аж шибка дзенькає у вікні.

— Ільку, Ільку, злізь,— благально баба Ликора.

— Та я ж хотів... погладити...

— Йди собі своєю дорогою, бо ти його так налякав, що й баба Весна чи відшепче... Господи, й де стільки горя береться на людські голови?

Здається, я лечу кудись на крилах свого крику, лечу й лечу, аж поки знову провалююся в темне й глухе провалля.

В цьому проваллі десь дзюркоче струмок, тихесенько так і журливо, той струмок наче манить і кличе до себе. Ступаючи наосліп, я обачно розводжу руками темряву, наче воду, й темрява розступається, вже зовсім близько має бути манливий струмок.

І зовсім це не голос струмка в нічній темряві, а голос Онисі!

Це Онися озивається до мене:

— Агов, ти хто?

Голос її чую, а самої не бачу, то зупиняюся в проваллі, сторожко нашорошую вуха в темряві, бо десь вона має бути зовсім близько, неподалік.

— Куди біжиш?— чується її голос.

Де вона сховалася, що не видно, де? Темрява розіллялась, як море, а в темряві хоч би одненька зірочка присвітила!

— А ходи-но сюди ближче, не бійся.

І тоді я схоплююся з печі, скочуюся на лежанку, ладний бігти надвір, бо саме там десь має бути вона, звідки кличе.

— Ти куди? — Руки баби Ликори перепиняють мене біля лежанки.— Стій! Куди?

— Я до Онисі! Пустіть...

— До якої Онисі?

— Хіба на чуєте? Кличе...— пручаюся.

— Та вгамуйся, оглашенний!— стискує мене в обіймах.— Де ти почув Онисю? Нема її, вже поїхала кудись, ніч кругом.

— Не поїхала, пустіть, бо кличе!

— Господи, спаси й помилуй,— хрестить мене пучками пальців баба Ликора.— Спаси й помилуй нас, грішних. Де ти, царице-заступице? Зглянься.

Я затихаю в її руках, прислухаючись, може, знадвору долине голос Онисі. Бо десь вона під хатою, має покликати.

І засинаю, знову провалююся в провалля.

Може, тут, у проваллі сну, знову побачу її на коні?

— Спаси й помилуй, спаси й помилуй...

ДІД ТАНАС РОЗКАЗУЄ ПРО ТАБІР

— За цього козака я сам візьмуся! — нахваляється дід Танас.— Усе з бабою Ликорою та з бабою Ликорою — ось і сам поволеньки бабою став. Хирляк!
Не годиться нікуди. Ану збирайся, та підемо в ліс на косовицю.

— Еге, він тобі косу в руках триматиме!— це тітка Ніла озивається.

— І триматиме!

— Хай уже йде,— зітхає баба Ликора.— А то все зі мною та зі мною за руку. Хай побігає в лісі, а я спочину.

— Нехай проїде верхи на коні,— підморгує дядько Тилимон.— Як справжній козак!

А мені віриться й не віриться почутому: невже я проїдуся на коні? Хвиля радості хлюпає в душу.

— Авжеж, тепер маємо коня, то хто нам накосить на зиму сіна? Самі вдвох і накосимо.

Дядько Тилимон збирається на косовицю, а тітка Ніла допомагає йому ладнатися. Баба Ликора сидить під образами за столом, підперши сухе обличчя зразу аж двома долонями, відтак воно скидається на великий зів'ялий гарбузовий цвіт, що висить на плоті. Наче то й не баба горбиться за столом, а невловима журба горбиться...

Дядько Тилимон заходить до стодоли й незабаром виходить на обійстя, ведучи на поводі чалого коня. Чалий кінь помітно накульгує на передню ліву ногу, зате весело дере морду й позирає довкола з хмільною радістю в очах.

Це — позичений кінь. А позичив дід Танас Нездій-минога, який уже нездужається не те що коня доглянути, а й самого себе. Про діда Танаса Нездійминогу доводилося чути, що в нього взимку і льоду не випросиш, але я не вірю. Мабуть, це обмова. Бо ж, як подумати, ніхто взимку ні в кого льоду й не просить: усім вистачає непрошеного. Та й дивіться, людоньки добрі, ось позичив-таки свого чалого коня дядькові Тилимонові!..

— Ну, сідай, сідай,— він підсаджує мене на коня,— та міцно тримайся за гриву!

Тримаючись за вуздечку, дядько Тилимон веде чалого коня, водночас заспокійливо поляскуючи мене по коліну.

Кінська спина погойдується піді мною, й так само погойдується мій дух: то від солодкого остраху опускаючись донизу, то від солодкого захоплення підносячись угору. Й зелене Овечаче довкола погойдується, наче також їде на коні. Й синє небо наді мною погойдується, наче також їде на коні.

У лісі доводиться злізти з коня, бо на стежці дубове гілля починає смикати за сорочку, за вуха, за чуб.

Спиняємося біля сизого плеса, схожого на сизокрилого голуба, який наче тут упав на зелену траву, розпростерши широкі крила на весь розмах. Чалий кінь пасеться під старими дубами, що обступили плесо. Дядько Тилимон ножиком вирізає довгу горішину, обчищає від листя, чіпляє волосінь з гачком.

— Ото маєш вудку на рибу!

— А наживка?—питаю.

— Ось і наживка...— Він схиляється над осочкою, на яку скочив зелений коник, і тієї ж миті коник опиняється у курінці його долонь. Дядько проворно чіпляє коника на гачок.— Ось і лови...

Сам з піщаного білого берега закидає вудку у воду, високий поплавець з гусячого пера завмирає на поверхні. Я ще ніколи не ловив рибу, а тому злякано й цікаво завмираю біля вудки, втуплюючись у поплавець. А дядько Тилимон іде косити траву.

Довкола пахне теплою водою, равликами, куширем, рибою. Та ще зеленою ряскою, що сяє поміж осоки. Та ще жолудями, суницями, грибами, та ще медовими лісовими і луговими квітами.

Дядько Тилимон поблизу косить траву, і коса в його руках сюркоче, наче зелений коник на волі. І навіть не один ото коник сюркоче, а їх кілька, а вони зібралися гуртом, і дружно та голосно ведуть свою завзяту пісню.

Обертаюся на шелест у кущах за спиною — і дивуюся: та це ж дід Танас Нездійминога навідався до нас із села! У білій сорочці та з біло-жовтою пухнастою бородою до пояса — він немов мичка конопляної куделі, що ото повіялася й довіялася аж сюди, в ліс.

— Помагайбі!— вітається.— Прийшов на коня свого подивитися.

— То дивіться! — всміхається дядько Тилимон.

— Бачив, що ви сюди подалися... Ну, й не витримала душа...

— Та дивіться, дивіться на свого коня,— припрошує дядько Тилимон.

Танас Нездійминога ступає перевальцем, і борода сяє на грудях, наче сніг. Придибавши до чалого, кладе на шию подзьобану брунькатими жилами руку, й кінь завмирає, перестаючи пастися.

Забувши про вудку, я дивлюся, як Танас Нездійминога веде коня до води.

— Ви куди, батьку?—питає дядько Тилимон.

— А покупаю!

— Таж чистий.

— Моїй душі кортить покупати його.

Поміж кущів верболозу вони бредуть у воду, й коли дідові вона сягає по пояс, він уміло закидає праву ногу на кінську спину — й несподівано спиняється на чалому. Кінь забрідає глибше, й ось-ось, здається, пуститься вплав, але старий завертає його ближче до берега.

Потім, скочивши з коня, довго миє його, шкребе якимось шкреблом, викупує іриву та хвоста. А кінь вдоволено слухає, похоркуючи, і лискучі його здухи мерехтять переливами сонячного сяйва.

— Ну й ну!— дивується дядько Тилимон.— Ото дідунь Танас! Ото дідунь Нездійминога! Причалапав до лісу — й купає свого коня. Таж чистий кінь, чистий. Та чи я сам би не покупав його?

З річки чалий кінь вибрідає легкою ходою, стріпуючи гривою, а дід Танас Нездійминога вибрідає важко. Лице його червоне, схоже на стручок перцю, сяє вдоволенням. Кінь попасом іде по траві під дубами, а дід всідається в затінку — й відсапується. У піврозтуленому роті міцні зуби мерехтять, як луска живої риби. Дзюр-ком з нього біжить вода.

— Пригощайтеся, батьку, тютюнцем...

Дядько Тилимон дістає кисет з тютюном, вони скручують цигарки. А вже кресалом Танас Нездійминога орудує сам. І скоро вони палять у затінку під шатрис-тим гіллям.

— То добре служить кінь, Тилимоне?

— Ха! Кінь служить мені, а я служу коневі. То ще треба подивитися, хто кому більше служить.

— Правда твоя, Тилимоне. А я вже йому служити не годен... Уже й сам собі ледве служу...

— Та ви ще нівроку, дідуню! Ще поскачете біля свого коня.

— Який то мій кінь? Приблукався до обійстя. Тепер ти подоглядай, поки хазяїн не об'явився.

— Де тепер ті хазяї? Що й казати... Ось ми тепер з вами хазяї.

Чалий кінь, мовби прислухаючись до неквапливої розмови, пасеться неподалік. Викупаний, він сяє чистою лискучою шерстю.

— Я тобі, Тилимоне, розкажу, як ми з моєю Одаркою їздили ген отуди,— він показує рукою понад лісом,— аж за Дзвеняче шукати нашого Семена. Чутка була така пройшла за табори. Що навіть наші хлопці тікали звідти. Одарка ж пристала мокрим рядном: поїдемо та поїдемо. Бо як пішов наш Семен на війну, то й вістки ніякої від нього. Поїхали й поїхали за Дзвеняче, бо ж люди їздили, добувалися туди, а одна молодиця зі Збаража навіть знайшла там свого чоловіка, виміняла у поліцаїв за самогон, привезла додому. То що я мав казати їй? Жени, кажу, самогон, та печи курку, та тотуй сало, бо з порожніми руками не поїдемо в табори.

Я стою над плесом біля вудочки, а сам нашорошую вуха, прислухаючись, що ж то розказує дід Танас Нездійминога.

— А пора така стоїть надворі — не відаєш, що запрягати: чи воза, чи санки. Бо вже й сніжок перелітає. А може, й човна запрягати, бо після сніжку пуститься дощик, то хоч уплав пускайся в дорогу. А Одарка гризе й гризе мою душу, то я таки на возі надумав. А чом на возі? Бо що не кажи, а віз у мене є, а санки ще треба збивати чи в людей позичати... Вистелили воза соломою, в солому поховали всякі наші припаси, навіть вишнівки два бутлі взяли, стара-престара вишнівка стояла. Бо хі ба вгадаєш? Хіба вгадаєш, що воно знадобиться в тій дорозі і в таборах? Та ще й згори добре пересипали соломою, бо ж усякий народ вештається, бо всякого народу бійся.

Дід Танас Нездійминога вмовкає, і тепер чутно лише, як у дубах, у мерехтливій гущавині, стогне горлиця.

— Ото ми з Одаркою й поїхали за Дзвеняче... на той світ поїхали. Кого здибаємо — всі в один голос: та вертайте назад. Але ж Одарка моя чи слухала коли-небудь? Ще вдосвіта вибралися, а надвечір і там уже, за Дзвенячим, у лісі. У лісі там уже нікого, пустеля. Зовсім неживий ліс. Колючий дріт, а за дротом — кар'єр, зсувиська в землі. Варти ніякої немає — ні поліцаїв, ні німців. Я отак прив'язав коня до граба, якраз біля колючого дроту. І стою, бо ноги не йдуть. Але ж Одарка за руку — й гайда в табір.

Дід Танас Нездійминога замовкає. В його руці димить цигарка, яку він і не курить. Дядько Тилимон сидить з похнюпленою головою, забуваючи смоктати свою цигарку. Й стогне, знемагає горлиця в дубах.

— Ой, ми там ходили, ходили.
И знову вмовкає старий.

— Ліс неживий — і все там неживе в Лісі. Все в лісі неживе, все. Куди ногою ступиш у таборі — скрізь вони лежать, наші солдати. Й не продихнути. Де Семена шукати, де? На кого поглянеш — і то Семен, і то Семен, бо таке вже з ними всіма поробилося, що не передати, хай господь сохранить і боронить. Хоч сам бери та падай поміж них. Але ж клята Одарка, ото вже клята баба. Може б, і впав там поміж трупів, але ж не дала, вивела таки з табору назад за колючий дріт. Вийшов, стою — і світу не бачу, а в очах — чи то сніг, чи то метелики. А чом це нашого коня не видно, питаю. Й Одарка дивиться, шукає коня й не бачить. Якийсь інший кінь стоїть під грабом, сірий, як попіл, ну як ото німецька шинеля, вибабрана в гною. І віз так само чужий, наче в гною. Цигани, каже Одарка. Цигани, каже Одарка, забрали нашого коня, а нам залишили свого, циганського. Дивимося, де ж ті цигани в лісі, ніде нема ніяких циганів. То ми потихеньку так підходимо до коня — і боїмося, хоч такого в таборі набачилися, що вже ніколи не побачимо. Віз начебто наш, і поклажа на возі начебто наша. Дивно, що цигани всього того не взяли,

поки ми по кар'єру за дротом ходили. А взяли самого лише чалого коня. Та добре, хоч такого залишили, матимемо на чому додому добратися. Тут Одарка почала хреститися. А чом же це ми свого коня не впізнаємо, каже. Та хіба ж це наш кінь, кажу. Та наш кінь, каже, наш кінь, чалий. Та який же це чалий, кажу, коли зовсім не чалий. Бо таки не чалий. А приглядаюся страшними своїми очима, приглядаюся. Може, правду каже Одарка. Бо чогось кінь на місці не стоїть, з ноги на ногу переступає, мордою крутить. І шерсть на ньому ворушиться. От вітру ж нема в лісі, тихо, вечір, а шерсть на коні ворушиться, наче попіл ворушиться. Та це ж наш кінь, знову каже Одарка, та це ж наш чалий. Бачу, кажу, що це наш чалий, а тільки ж чому він не чалий. То Одарка й сказилася. Чи ти не бачиш, чому не чалий, кричить. Не чалий, бо його пообсідали воші, хіба ти не бачиш, як на ньому воші кишать. Якби на тебе стільки наповзло вошей, то й ти перестав би чалим бути. Ось так сказала. Що я й перестав би чалим бути.

Дід Танас Нездійминога поринає у важку задуму, цигарка в його руці вже погасла. Дядько Тилимон вминає пальцями свою допалену цигарку в землю.

— А що сталося?— питає сторопіло.

— Оте й сталося...

— Та що, дідуню?— не вірить почутому дядько Тилимон.— Де ото стільки вошей набралося на вашого чалого? Що ви й не впізнали його?

— А не впізнав. А набралося. З табору наповзли, поки ми там Семена шукали. З отих покійників. А покійників тих — море, ось так. Ну, воші й почули живу поживу, живу кров.

— Н-так,— тільки й мимрить дядько Тилимон.
Чалий кінь пасеться неподалік, мерехтячи світлою вимитою шерстю.

Горлиця вже перестала тужити, в лісі — тихо. Сонце котиться поміж далеких пухнастих хмар, наче поміж копиць бузкового сіна.

— Н-так,— знову мимрить дядько Тилимон.— Якби від когось почув— не повірив би, а то ж ви...

— Яка правда є, таку розказав.

Дядько Тилимон зводиться й стоїть, мов у воду опущений. Потім бере косу й знову починає косити. А я зовсім забуваю про вудочку, про рибу, забуваю, здається, про все на світі, дивлячись і дивлячись на чалого коня, що пасеться понад плесом неподалік.

Який він ясний, який світлий!

— Дідуню, ви закуняли?—чується перегодя голос дядька Тилимона.— Просніться.

— Ага, трохи закуняв,— прочумується дід.

— Я ось до чого додумався... Мабуть, забирайте ви вже свого коня назад. Нехай ще він вам послужить, а ви йому послужіть, здоров'я у вас є, а як треба, то кінь вділить свого.

Минає ще трохи часу, і я бачу, як дід Танас Нездійминога поволеньки підходить до коня, бере за вуздечку й веде через ліс. Сонце мерехтить на чистих кінських боках, сріблом кучерявиться в довгій дідовій бороді. Аж поки зникають за дубами.

Зникають за дубами, а ми з дядьком Тилимоном усе ще дивимося їм услід, чомусь не можемо відірвати очей від зелених хащів, де вони зникли.

Й знову тужливо озивається горлиця...

ПОМИНКИ

— Ликоро! Бабо Ликоро!— чується неподалік у шелесті вітру і листя.

Баба Ликора злякано схиляється наді мною, чи то застібає, чи то розстібає комір сорочки, пригладжує розвихреного колючого чуба, стиха бубонить:

— Ну, ну!.. Була молода — була дурна, а стала старіша — стала ще дурніша... І яка хороба понесла мене в цю вуличку? Йди шляхом і не знай горя — так ні ж, тепер от маю на свою голову!

— Бабо Ликоро, чи ви не чуєте?— вже зовсім близько.

— Га? Що?— хапається вона, мовби справді не чула.— Це ти, Корнію? Вітер такий, що й себе не чуєш. І хлопець ось — йому як не одне примандюриться, то друге.

Корній Потуга спирається на ліщинове вориння, що жалібно скрикує під його гандрабатим тілом.

— А чого ти стару бабу кличеш? Клич молодих.

— Може, того й кличу, щоб з вами про молодих побалакати.

Я здогадуюся: це він про Фросю. ,

— Еге, в мене ото є здоров'я балакати про молодих,—— в'юном хоче вислизнути баба.

— Поминки в мене,— хмариться Корній Потуга.— Гріх не зайти.

— Поминки? Зайду, зайду,— згоджується баба Анкара.— Були ж недавно проводи на кладовищі... Кого поминаєш?

— Батька свого Михайла... матір свою Катерину... брата Миколу... і сестру Горпину. Чи ви їх не пам'ятаєте?

— Пам'ятаю, пам'ятаю... Давно в твоїй хаті не була, ой давно. Ще як були живі Михайло з Катериною, то заходила, а більше ні.

— Куди ж воно судне, га? Наче ми не з Овечачого.
Обачно слідом за хазяїном переступаємо хатній поріг, і в баби Ликори виривається:

— О, таки справді поминки, бо й гості!

— Чи ви не думали, що я вас одурити хочу?— гнівається Корній.— Не тільки поминальники є, а й покійники є... То сідайте, бабо Ликоро, без вас вода не освятиться.

В хаті за столом — вінок облич, схожих на похнюплені зів'ялі квіти. На рипіння дверей зводяться — й мало не кожне розгодинюється, зацвітає усмішкою, наче дочекалося сонця та роси.

— Ликоро, серце!..

— Ликоро, де ти барилася?

А Корній Потуга:

— Еге ж, дочекалися? Тепер з бабою Ликорою веселіше діло піде. Веселіше пом'янемо, а то зовсім поскисали.

Для нас за столом посуваються, й ми з бабою Ликорою всідаємося на ослоні край столу, з якого пахне ва-

реною картоплею, тушкованою капустою, рибою. А ще — ядушливим духом самогону. Від голосу Корнія Потуги поминальники в'януть лицями, хоча й далі з вдячною ласкою дивляться на бабу Ликору та на мене. Наче дочекалися на своїх рятівників.

— Тепер маємо свідків,— озивається хазяїн, і реп'яшкуваті очі його — задимлені від хмелю.— А тощо це за поминки... без свідків?

Жіночі голови за столом (а той вінок голів людських — лише жіночі) в'януть.

— З нас тобі збиткуватися,— каже чорнява жіночка, у якої очі зелені, мовби татарське зілля після дощу.

— Не збиткуюся, Зінько, не збиткуюся,— прикрикує Корній Потуга.— А пригощаю вас усіх. їжте, пийте. І згадуйте, бо які ж то поминки без споминів?.. Може, ти не все й пам'ятаєш, бо не була тоді в нашій хаті. А твій Трохим тоді попереду всіх переступив поріг. Пам'ятаєш його овечу шапку? Ходив у тій шапці зимою і літом. Значить, в овечій шапці прийшов, а обома руками тримає залізний щуп. І тим залізним щупом — лусь долівку біля печі. Мати моя Катерина так і кинулась до твого Трохима: ти чого прийшов удосвіта нурта-ти чужу хату?

— Хіба він сам?— підперши долонею щоку, гірко шепче Зінька.— Його послали...

— Авжеж, не сам,— згоджується Корній Потуга.— Бо слідом за ним — твій Данило всунувся, чуєш, Степа-нидо?

Похмура, позеленіла від веснянок, у попелі і посивілого, й побурілого волосся тітка Степанида схожа на вербовий корч у річковому березі, а до цього корча ще поналипало й ряски, й куширу, й мулу,, й усякої всячини.

— Ходив мій ірод, ходив,— мало не схлипує тітка Степанида.

— То він ото хапає Трохима за руки!— далі розповідає Корній Потуга. — Справді, каже, чого ти хату руйнуєш? Ти хату ставив, ти долівку мастив?

Хитнувшись, хазяїн зводиться з-за столу, притупує ногою біля печі:

— Отут щупом Трохим ударив... А потім ще раз отут... А отак Данило схопив його руки.

— О, то ж Данило,— стиха додає баба Ликора, що й не втямиш: чи хвалить чоловіка, чи осуджує.

А тітка Степанида мучиться зеленими очима: що ж далі розказуватиметься?

— Схопив за руки й каже: ти спершу попитай у них, може, самі признаються. Як признаються, то й не треба щупом шукати в хаті. А коли не признаються, тоді вже мацай.

— Я не посилала його по хатах,— каже тітка Степанида.

— А твій Варивон уже слідом за ними зайшов,— озивається до тітки Варивонихи, що горбиться на ослоні під образами. Варивониха лицем схожа на жабу, та й сидить вона по-жаб'ячому, чудно так розкарячившись: і ногами, і грудьми, і животом.— Ото вже був хитрий! Завжди всі заходять у хату, а він у сінях спиняється. У сінях спиняється й очікує. Або в комору загляне, або в повітку,— і вже потім суне в хату.

— Поперед батька в пекло не квапився,— жаб'ячим голосом, квакаючи, озивається Варивониха.

— А батько Михайло отут сидів, де я оце сиджу,— долонею ляскає по ослоні.— У білій сорочці полотняній, у полотняних сподних. Чого ви, дядьки, хочете від нас, питає в них, а на них не дивиться. А твій, Зінько, й питає: де закопав пшеницю? Де закопав: у хаті, в садку чи в стодолі? Тільки не бреши, каже, що здав на поставки, бо всі так брешуть. А я й не брешу, каже батько, бо таки здав... А мати Катерина хреститься й молиться, що все поздавали. Що в погребі трохи моркви та буряків полишалося, а пшениці — й бубки нема.

Баба Ликора сипле тихими словами:

— Ти, Зінько, не гнівайся... Й ти, Степанидо, не гнівайся... Й ти, Варивонихо, не май серця на мене стару... Бо ж і до мене були прийшли всі ваші — й Трохим, авжеж, у шапці овечій, і Данило, й Варивон. Еге, і щуп у них, і ще якась зараза гостра залізна в руках. То це ви прийшли, сміюся, щупати стару бабу? Ну, щупайте, щупайте, може, щось нащупаете. А Варивон отаким ото басюрою, як у бугая: віддавай, Ликоро, пашницю, бо приховала. А приховала, кажу, приховала так, що вам ніякий щуп не поможе. А Варивон знову басюрою ото: як то щуп не поможе? А я сміюся: бо як щуп знайде, коли нема чого шукати? Бо в коморі порох та миші, бо в землі самі хробаки. Беріть, кажу, подушку на тапчані. Там, кажу, три подушки. Ота верхня подушка з курячим пір'ям, ота нижня подушка з гусячим пір'ям, а ота спідня подушка з куколем. А Варивон і знову басюрою, як бугай: чого це ти, бабо, з кукіля подушки тримаєш? Бо, кажу, зі своєї латки жита намолотила не жита, а кукілю, поклала в головах, аби сховати від вас, але хіба сховаєш?.. То Трохим хіба не забрав той напірник з куколем? Хліб отой, сльози? Узяв ще й похвалив, що я завжди була з дідька розумна. А чого ж мені дурній бути, питаю, щоб ви мені хату догори ногами перевернули? То вони більше ніде й не шукали, бо що в мене знайдуть?

— Це ви до чого вернете?— стенає плечем споночі-ла Зінька.

— Знаю за свого ірода, знаю,— зітхає тітка Степа-нида.

— І ви на Варивона,— це Варивониха.— свідчите...

— О, чи я не свідок у своїй хаті!— аж скинулася баба Ликора.— Ще сказала не все, що знаю. Усього не перекажеш, вогнем стоїть перед очима...

— Що ж ви ще знаєте?— недобре озивається Зінька.

— А що? Знаю те, що всі знають, і ви знаєте,— вже тихішає голосом баба Ликора.— Багато... За всіх мертвих могла б сказати, бо не скажуть вони.

— За всіх мертвих?

— Ой, за багатьох! І ви знаєте, і ви знаєте, могли б теж розказати, чого мовчите?

— Набалакалися,— похмуро так тітка Степанида.
— І я б сказала за мертвих, теж вогнем стоять в очах,— це Варивониха. Й на мене киває.— Ото хай слухає. Бо як нас не стане — хай він розкаже. І за правих, і за винуватих, бо всіх жаль.

— Як ви сказали?— наче прокидається від почутого Корній Потуга.— Жаль вам і правих, і винуватих?

— Жаль,— міцно стиснула губи Зінька.— І твого батька Михайла жаль. І свого Трохима жаль... Усіх людей.

— Але ж твій Трохим ходив по людях з залізним щупом.

— Думаєш, не пішов би твій батько, якби послали?

— Але ж послали не мого батька, а твого Трохима... та ще Данила з Варивоном... та ще других!

Поминальниці за столом замовкають, а потім Зінька зводиться, аж бряжчить миска.

— То я піду, набалакалася вже...

— Е-е, сиди!— грюкає кулаком по лутці вікна.— Важко сидіти й горілку пити?

Зінька вгинає голову в плечі, опарою сідає на ослін.

— Пасіюєм, бачу... Твій Данило теж розпасіювався тоді — й давай щупом хату рити.— Корній Потуга перевальцем суне до печі, бере в кутку рогача, штрикає рогачем долівку.— Ось такі Ось тут! Ось так!

— Корнію, отямся!— баба Ликора до нього.— Хто ж тобі змастить, га? Сам живеш.

— Га?— спиняється Корній Потуга з задертим у руці рогачем. — То бачила, Зінько, чи не бачила? А мій батько Михайло побілів і труситься. І ми з Горпиною трусимося. То батько що каже? А дай-но, каже, Трохиме, щупа, я тобі покажу, де маєш землю бити. А мати Катерина як закричить. Як закричить, аби твій не давав щупа. І кинулась поміж них, то твій відіпхнув матір ліктем, аж вона заточилася на відро з водою, отам-о стояло на ослоні, то відро й перевернулося, добре, що води було мало.

— Ой-ой-ой...— виривається у Варивонихи.

— Батько отак узяв щупа, як оце я рогача,— Корній Потуга міцно стиснув обома руками обсмаленого рогача, колупнув долівку біля

тапчана, далі колупнув біля лежанки.— Ось так штрикнув, ось тут штрикнув. А потім як закричить: є! є!

Корній Потуга й сам кричить, роздираючи рота, аж ми підскакуємо за столом.

— Є! І ось так щупом у груди Трохимові.

Рогач понад столом летить у Зіньку — вона сахається, всі ми сахаємося, та рогач завмирає над мискою з драглями.

— Добре, що мій Данило кинувся,— бубонить Сте-панида.

— Й Варивон кинувся,— бубонить Варивониха.

— А що доброго?— зле сичить Корній Потуга.
— Бо не зовсім убив мого Трохима... Плече пробив...

— Краще б зовсім убив, аніж плече пробив!.. Мати Катерина моя й сказилася тоді. Як побачила кров — зразу в репет! За руки всіх хапає — і надвір тягне. А вони, Данило та Варивон, учепилися за батька, бояться відпустити батька, ніяк щупа з рук не вирвуть, отак учепився за щуп.

— Я таки піду,— знову Зінька, але навіть не зводиться, перестрашена.— Ти ще нас усіх тут позводиш зі світу.

Очі в Корнія Потуги — божевільні, сірим чадом чадять.

— А твій Данила,— до тітки Степаниди каже,— і батька помагає тримати, і матір допитується... Мовляв, у чому хочеш признатися.

— Я того Данила не боронила і не бороню. Дідько з ним, з тим Данилом. А тільки ж хто виказав пашницю, закопану в садку? Сама Катерина й виказала! Хіба це не правда?

— Знаю, що правда. Тільки яка правда? Виказала, щоб порятувати батька, бо вони вже душили його. А Трохим хоч прибитий, а вже того щупа до рук пірвав, уже всадив батькові в крижі. Що зоставалося матері? Виказала пшеницю. Але ні пшениці, ні батька. Все забрали! Батька в холодний погріб під сільрадою, а пшеницю на воза...

— Міліція з Турбова наїхала тоді,— нагадує Варивониха.

— Таж міліція,— скрипить він зубами, наче сіль перетирає.— І батька замели, й пшеницю вимели. То ви, тітко Степанидо, кажете, всіх жаль!

— А жаль!— не здається тітка Степанида.— Бо де мій Данило? Десь на фронті, й Варивона забрали, й Трохима. Хтозна, чи живі. Може, й не живі, бо вже півсвіту поклав німець кістками.

— А я б не хотів, аби й мого батька Михайла забрали на фронт? Так по-вашому? Та краще ніж у тюрмі зогнити — на фронт! Фронт когось і помилує, а тюрма — нікого! Від фронту ще можна милосердя чекати... Ну, чого посідали сичами? Ви їжте й пийте, доброго слова не пошкодуйте, згадуйте, бо на поминки покликав вас... Привів, а то ви самі б не поприходили... Чого мовчиш, Зінько?

— Та мені твоя мати Катерина — як рідна мати. Хто навчив заполоччю вишивати? Вона. У неї й полотно вчилася білити, бо найбіліше полотно завжди на все Овеча-че в неї.

— За Горпину, сестру мою, скажіть,— гостро дивиться на тітку Степаниду.— Чи вже забули?

— А забула...— винувато озивається.

— І не пам'ятаєте?

— Бо пам'ять як цідилок... Багато перемерло дітей.

— Та хоч би слівце! Чи й слівце нема для неї?

— Пам'ять моя злиняла...

— Я пам'ятаю,— лагідненько так баба Ликора. Й ліктем стусає мене вбік:— На мого була схожа, й голоси схожі. Як оце свого слухаю тепер, то наче мені твоя Горпина озивається. Якось прийшла на обійстя — й ходить попід вишнями. Чого ж ходиш, кажу? А вона опеньків шукала. Хотіла опеньків під вишнями назбирати.

— І ви їй дали опеньків?

— Корнію, та чи я б не дала? Та не росло жодного опенька під вишнями. А вона хотіла тебе нагодувати.

Поминальниці журливо гойдають головами, і в хаті стоїть така важка й густа хвиля туги, що, либонь, позастрягали в тузі, як у драговині. І зненацька Варивониха:

— Споминаємо, слова кажемо... А де воно так: слово сказав — і вже людина жива? Нема такого слова, нема, де його знайти?

Корній Потуга з полив'яної макітерки наливає жінкам та собі горілки, а потім передумує — і п'є прямо з макітерки, аж йому ллється на сорочку. Відірвавшись від макітерки, важко сапає.

— Ось тут скриня стояла,— бубонить,— де скриня?

— Нема скрині, нема,— ласкаво каже баба Ликора.

— Таж стояла!— сердиться.

— Хто ж знає, де твоя скриня,— переглядаються між собою жінки.— Авжеж, була колись, а тепер нема.

— Ото мати Катерина відчинила віко, шукала щось, аби продати, аби якісь гроші на харчі вторгувати... І впала в скриню, вмерла в скрині... Де ж поділася скриня?

— Корнію, ти вже п'яний, не пий більше.

— Не хочете пом'янути моїх рідних?—— заточується.

— Пом'янути поминаємо, тільки ж пожалій себе, не затуманюй мізки, бо зовсім загубиш голову.

— Загублю голову? — Корній Потуга кидає рогачі, вони гуркочуть у припічку, а сам хапається за голову.— — Де моя голова, де?

— Та на плечах,— заспокоює баба Ликора.

— Либонь, на плечах,— похитується. Надовго зажмурюється, з-під повік йому одна за одною викочується по сиво-сяйливій сльозі. Навмання показує перед собою:— Ось тут Горпина лягла — й лежить.

Я дивлюся в куток під ослін, мовби сподіваюсь там побачити Горпину, а в кутку — лише кілька зів'ялих сухих волошок, що випали з-за ікони.

— Лежить Горпина, вирядилася в материну вишиту блузку.— Він розплющується, скрипить зубами.—Пам'ятаєте, як мати вишивала? Яка в неї весільна вишита блузка була?

— Ага, ага,— злякано бубонить Варивониха.

— Славна блужа,— сіпає головою тітка Степанида.

— А ти, Зінько,— насідає на понуру Зіньку,— не пам'ятаєш?

— Чому ж ні...

— Ото Горпина й вирядилася в материну блузку, наче на весілля. Так, наче весілля чекає. Чекає — й недочекається. Жде, і руки склала на грудях, а в неї отак із рота — цівочка тече. Акацієвий цвіт. Бо вже не було чого їсти, все ми поїли, й не було чого збирати — ні в полі, ні в городі, ні біля річки.

Корній Потуга знову тягнеться до макітерки з горілкою, п'є, а баба Ликора плюскітливим голосом лагідно:

— Ой, якби не Мартоха! Як я дорачкувала до своєї Мартохи у Вівсяники — й не скажу, а вона горобців ловила у школі. Відчинимо вікна, горобців поналітає, потім позачиняємо вікна — й давай ловити горобців... Перебивалися...

Корній Потуга важко хилиться грудьми на стіл, щось там з брязкотом перевертає, але підводиться. І страшними, вчаділими від горілки очима знову дивиться в куток, де під ослоном темніють сухі зів'ялі волошки, що випали з-за ікони.

— Лежить, а їй із рота акація тече, бо вона акаційового цвіту наїлася... Вже нічого не було, тільки акаційо-вий цвіт, і тече їй так із рота, стікає на шию, на вишиту блузку.

Корній Потуга вмовкає і вирячається на нас.

— Ви хто такі?— питає.

— О, таж сам нас зібрав!— це квакає Варивониха.

— А як ви опинилися тут?

— Поминки в тебе...

— Я справляю поминки?

— Справляєш і нас зібрав,— уже сокорить і баба Ликора.

Блідий та страшний Корній Потуга йде в сіни — й скоро його видно у навстіж відчинені двері: погойдується з сокирою в руці.

— Марш із хати!— наказує.

Поминальниці за столом — ані пари з уст.

— Марш!

— Коли так, то рубай уже нас прямо за столом,— озивається затята Зінька.— Рубай, коли тобі зарубаних та побитих мало.

Спересердя сплюнувши, Корній Потуга зникає з сіней, і тепер чутно лише вітер, що телесується за вікнами.

— А якщо зачинитися зсередини?— каже тітка Степанида.— Сінешні двері взяти на прогонич, а хатні — на клямку.

— Та він і двері порубає, і вікна,— кумкає Варивониха.

— Де ж це він, що нема?—перегодя Зінька.

— О! О!—Баба Ликора підносить пальця до губів, прислухаючись.— Чуєте?

Всі ми насторожуємося, злякано прислухаючись.

— Рубає... за хатою. Поки рубає, то гайда, поки не вернувся.

Одне за одним вишнурковуємося надвір, оглядаючись, і — через перелаз у вуличку. Всі кидаються врозтіч, тільки баба Ликора не квапиться, міцно тримаючи мене за руку. За ворітьми оглядається на обійстя.

— О... За хатою рубає акацію.

Хапливо зиркаю — Корній Потуга рубає за хатою стару чорну акацію, облиту білим цвітом. Сокира відскакує від стовбура, летять тріски, китиці шуму-цвіту здригаються, а в Корнія Потуги таке люте обличчя, такі божевільні очі мовби він ладен все вирубати в світі.

— Свят, свят, свят...

А за старою акацією в цвіту стоять молодші акації в цвіту, гойдаються-киплять листям на вітрі, бо й до них має добратися сокира, бо і їм страшно, хоч і не винуваті, хоч і не провинилися ні в чому...

МАСТЯТЬ ХАТУ

— Бабо Ликоро,— питаю,— й чого ви ніколи не тримаєтеся своєї хати?

Мовчить, ніби громом ударена. А голову, завірчену в хустку, задерла так, наче бачить щось у небі. А що можна видивитися в небі, коли пустельне й синє, як барвінок? Мабуть, не почула, а чи в думках щось уже таке важке лежить, як дровеняка.

— Гасаєте й гасаєте по білому світу, як циганська лошиця,— зовсім тихесенько озиваюся, вже собі під ніс.

О, тут вона чує! Свариться мовби й не на мене, а в небесні барвінки:

— Бо моя хата стоїть пусткою, а я без людей не годна! Ото або вони йдуть до мене, або я до них іду ... Як не світ до мене, то я до світу...

— Ха-ха, — сміюся, — світ великий, а хата наша маленька, то як же великий світ прийде у маленьку хату?

— А-а, тямиш ти багато, — бубонить.

Ниньки ми теж ідемо до білого світу, раз білий світ не йде до нас. Еге ж, ідемо до Вусті Хрещатої, сидить на сільській околиці, подвір'я її — у вінку з тополь. Тополі ще не старі, та вже вигналися вгору, той тополиний високий вінок видно звідусюди, хоч, звісно, менше, ніж віковічний дуб неподалік від обійстя дядька Тилимона й тітки Ніли, бо дуб є дуб, таки віковічний!

Ось ми вже в цьому тополиному вінку, ось уже Вустя Хрещата зустрічає нас, ось уже й баба Ликора зачудовано сплескує руками.

— Ото скільки дивлюсь на тебе, Вустю, ніяк налюбуватись не можу!

І справді, баба Ликора зачаровано милується з молодої та дорідної Вусті Хрещатої.

— Е-е, ви завжди скажете! — вдавано ніяковіє чорнява хазяйка.

— Як мальва у цвіту! — каже баба Ликора, ©бводя-чи рукою подвір'я, густо обсаджене кущами мальв.

— Умієте ж ви медом помастити! — відказує Вустя Хрещата, яка розпашілим обличчям, червоними губами та чорними очима справді скидається на мальву. Та ще й. блузка на ній рясна, вишита. І спідниця рясна, складками. Й ноги засмагли, як із воску. Таки правду каже баба Ликора, що схожа на мальву.

— А господиня яка, що пошукати в Овечачому чи у Вівсяниках! І чого тебе чоловіки досі не взяли заміж? Та якби я була чоловіком — нікому не віддала б!

Я сміюся з того, що якби баба Ликора була чоловіком! Бо де ж їй ото бути чоловіком? А Вустя Хрещата хоч і весела з гарного лиця, але поймається чорною журою:

— Чи не знаєте, де тепер ті чоловіки?
Спохмурнівши, йдемо до хати, бо Вустя Хрещата сьогодні затіяла мастіння, а баба Ликора підрядилася їй на поміч. Адже бабу Ликору й запрошувати не треба на поміч —сама напроситься: чи то глину місити, чи то стіни валькувати, чи кулики в'язати, чи плоскінь брати, чи полотно білити, чи покійника обмивати, чи на поминки обід готувати. Бо така вже вдалася баба Ликора.

— Може, закропимося перед роботою? — каже Вустя Хрещата. — Я півника зарізала, і киселю з вишень зварила, й пампушки.

— Е-е, ще не робили, а вже їсти,— заперечує баба Ликора. — Потім закропимося... А чого ж ти перед Великоднем не побілила в хаті?

— У мене такий був великодень, що й з білим світом прощалася... Дядька Никодима поліцаї в Нападівці забили на смерть...

У хату залітає чорна тиша: мабуть, така чорна тиша стоїть у глибокій могилі на цвинтарі.

Вустя з бабою Ликорою просяними щітками мастять зсередини хату. Вони позапиналися якимись старими хустками, повпугувалися в дрантя, попідкасували-ся, — й скоро їхні примружені лиця вже поцятковано водянистими плямами білої глини. Я також при ділі: подай те, подай се. А то чужі кури гребуться в грядках, то побіжи й вижени.

— Доброго здоров'я, молодиці! Бог у поміч!

На порозі стає телевань, а пика в нього — мов здоровецький репаний гарбуз, побитий довгими чи плескатими бородавками. За халявою чобота стримить батіг. Розбейканий живіт перевалюється через ремінь, наче сире тісто. Зеленими, як стручки молодого недозрілого гороху, очима дивиться пильно — й водночас лукаво.

— Чи не дасте води напитися?

— Бери відро на лаві й пий, — відказує Вустя Хрещата, й далі мастячи стіну.

Вмовкши, гість пильно й довго дивиться на її повні засмаглі ноги, потім обома руками бере відро з ослона й п'є. П'є жадібно, аж вода тонкими дзюрками стікає з підборіддя на шию, на розхристані груди, на сорочку. Напившись, ставить відро на лаву, рукавом витирає губи й питає:

— А чом не відказуєте? Я ж вам сказав — бог у поміч.

— А що відказувати? Може, вода не смачна з нашої криниці?

— Смачна... А що відказувати? Відказувати — казали боги, щоб і ви помогли.

— Самі впораємося... без помічників,— озивається Вустя Хрещата.

Гість з лицем-гарбузом крекче, виходить з хати, когось кличе — і скоро з ним повертається ще один дядько. Цей тонкий, мов ціпилно з ціпом на тонесенькій сув'язі, бо така в нього тонесенька шия. А як молотиди цим ціпом, то до нього прилипло дві якісь квітки-будя-чини, бо такі в нього вицвілі очі. Навіть не квітки-будя-чини, а сірі ящірки. З порога він втуплюється в Вустю Хрещату, наче крім неї більше нікого нема в хаті — ні баби Ликори, ні мене. Надивившись, бере відро з лави, п'є воду — спрагло, з присьорбом, мовби йому сухий штурпак деренчить у горлі.

— Мастите хату? — питає.

— Мастимо, — раптом озивається баба Ликора.— Бо вже не хата, а хлів.

Але отой ціп із ціпилном наче й не чув сказаного бабою, знову питає:

— То оце мастите хату?

— Мастимо, бо хто ж помастить, — з серцем відказує Вустя.— Боги не поможуть.

Відказує — й прислухається до чогось. І баба Ликора прислухається. І я прислухаюся. Не до гарбузатого телеваня й не до глистуватого ціпилна з ціпом, а до подвір'я, бо з-під вікон і коні іржуть, і стогін людський чується.

— Горенько... — опускає руку зі щіткою Вустя Хрещата.

— Лихо якесь... — це баба Ликора. — Хто ж це так мучиться там?

І — надвір злякано, а я за ними.

На хатньому причілку під крислатою яблунею, що перехиляється через тин на дорогу, стоїть запряжена двокінь халабуда, схожа на циганську, а з тієї халабуди й чується стогін. Вустя зазирає в халабуду, баба Ликора по-сорочому дзьобає носом у халабуду — й водночас зводять руки до неба.

— Та чи він живий?

— Живий, раз мучиться.

І я б заглянув, та страшно, коли вони так злякалися.

Тут із сіней вишнурковується худий, схожий на ціпилно з ціпом, і телеватий, схожий на гарбуза, який би репнув і розпався, якби не підперезаний.

— Де це ви підібрали недужого? — бідкається Вустя Хрещата. — Куди везете? Він же теж води хоче, ось я принесу.

— А він не просить у вас води, — озивається телеватий.

Вусті заціплює від здивування, а баба Ликора:

— Зовсім занедужав чоловік, заносьте хутчій до хати, ми пособимо, як зуміємо, бо сконає в дорозі.

— Не сконає, — це глистуватий. — Нехай помучиться, не здохне.

І сміються обоє, зуби продають.

— А звідки ж ви?.. А хто це такий? — баба Ликора.— Куди ви?

— З Забари ми. А веземо свого ж таки, забарського. Він їхати з нами не хоче, то доводиться батогом присоглашати. — І телеватий витягує батога з-за халяви, цьвохкає. — Одним словом, безпартійний більшовик.

— А везете куди?

— Як то куди? Німцям хочемо здати, бо сам не здасться, а поки попадеться в їхні лапи — жди! — І телеватий сміється грубим сміхом, наче залізною лопатою перегортає камінь. — Він у Забарі багатьом колись залив сала за шкіру, то нехай тепер німецька влада його самого перетопить на сало.

— Хто ж це? — дослухається до стогону з халабуди Вустя Хрещата.

— Хто? Щитай, тепер уже ніхто, бо минулося його... Микола Очеретний... Безпартійний більшовик, а гірший за партійного.

— Микола Очеретний? — перепитує Вустя Хрещата і вмить затуляє собі долонею рота, наче лякається дальшої своєї балачки.

— Очеретний... — спантеличено бубонить баба Ликора.

— О, знаєте, й до Овечачого дійшли чорні чутки за нього,— гостро січе язиком худий, мов ціп із ціпилном.^— Водив, як то кажуть, дідько, а тепер дідька повело.

Вустя Хрещата дивиться на бабу Ликору, а баба Ликора дивиться на Вустю Хрещату, і обоє з виду стали темні, як затички з кагли. Я біжу до хатки-, хутко несу кухоль води, бо душа крається від того стогону з халабуди, але телеватий ногою вибиває кухоль з моєї руки.

— Мордував усю Забару, — нехай тепер сам помордується.

— Хлопці! — раптом жвавішає голосом Вустя Хрещата. — Це ж ви зморилися з дороги, а в мене й чарка є! Можна сказати, скисає, бо які з мене та з баби пияки? І куряча печеня в печі. В хаті рейвах, які вже там гостини в хаті, заждіть надворі, я хутенько.

Вони, гості неждані, зраділо підморгують одне одному:

— Де ж той дурень, щоб відмовився!

Вустя Хрещата проворно біжить до хати — й невдовзі вибігає з лозиновим кошем, повним усякої всячини.

— Тут і пляшка скаженівки, й печеня з молодого півника, й пампушки, і глечик узвару... Так, наче на вас чекала. Вже даруйте що на спориші поміж лободи й щириці, зате смачно, зате від душі!

Що це сталося з Вустею Хрещатою? Чому перемінилася, чому така? Чому для неї за найдорожчих гостей стали такі мучителі, що людину зв'язали, мов худобину, збили до живого м'яса й не дадуть краплі води закропитися? Навіть про хату забула, що треба мастити. І баба Ликора перемінилася з лиця, наче теж рада цим гостям.

— Пийте, — спритно Вустя Хрещата наливає горілку в глиняні кухлі. — Аби на здоров'я.

Здається, їм ще не налили, а вони вже випили, такі моторні. Й рукавами губи витирають, і по біле м'ясо в горнятку тягнуться та по пампушки. Й тішаться, бо така манна звалилася на них небесна.

Чую, баба Ликора шепоче до Вусті Хрещатої:

— Слухай, там у халабуді справді Микола Очеретний?

— Угу, — криючись, відказує вбік.

— Так це ж твій дядько рідний?.. Попався в руки упирям?

— Угу...

— Таж Очеретний — свята людина.

— Нема в мене більше такого дядька. Один-єдиний.

— За всяку ціну рятувати його треба... Ох упирі які!

— Треба. Чи я за ціною стою? За ціною не стою, аби тільки врятувати, бо на смерть везуть...

А дядьки з Забари вже підпили, та й ще одна пляшка горілки наче не в Вустиних руках, а сама з хати прибігла.

— І його ж нагодуймо, — каже баба Ликора. — Християни ми чи не християни?

Телеватий і глистуватий переглядаються між собою — й мовчать. Тоді баба Ликора дає мені кухоль води, сама — в руку пампушку з курячим стегном, і ми острашливо підступаємо до халабуди.

Боже, як той Микола Очеретний там стогне! Так, наче йому серце з грудей виривають, ось-ось уже вирвуть, а він болем страшним гуде.

— Миколо, — шепоче баба Ликора. — Ось випий води і поїж.

Вона перехиляється в халабуду, подає туди кухоль з водою, подає пампушки з м'ясом. А я зазираю — і лише залізні ланцюги бачу, цими

залізними ланцюгами скручено йому ноги. Та ще — перемервлений білий чуб, з-під якого мертвою волошкою синіє стражденне око.

— Де це я? — чується посічений голос.

— В Овечачому.

— В Овечачому, в твоєї небоги Вусті.

— У Вусті? —хрупостить голос. — А деж Вустя?..

Може, порятуємо твою душечку...

Змервлена білочуба голова Миколи Очеретного звалюється на солому в циганській халабуді, чується бубоніння-марення.

Мене душать сльози. Хоч я ніколи не чув, ніколи не бачив оцього замордованого Миколу Очеретного, та, либонь, славний чоловік. Інакше баба Ликора з Вустею Хрещатою не побивалися б за ним. Так чого ж ці два забарські упирі важать на його життя, везуть здавати німецькій владі, везуть на смерть?

Обертаюсь від халабуди — й очам своїм не вірю!

Не вірю, бо Вустя Хрещата обіймається з телеватим упирем, на якому ремінь не стікається. Може, не обіймається, може, він сам обіймає, але ж вона чомусь не борониться, не б'є по гадючих руках. Господи, та невже вона випила трохи горілки — й так хутко сп'яніла, що вже заодно з цими страшними запроданцям? Еге ж, телеватий обіймає, а той другий дудлить горілку й підморгує.

— Як побачив тебе — зразу припала мені до душі,— регоче з лицем-гарбузом.

— А мені хіба ні?! — регоче й ціпилно з ціпом.

— Так ви обоє жонаті, — Вустя їм на те.

— А ти хіба замужем?

— А я не замужем.

— То й добре... Ходімо зі мною, — тулиться телеваватий до Вусті.

— В хаті розгардіяш, куди ж ми підемо, — підсміюється Вустя Хрещата.

— А в клуню ходімо, ген і сіно видно з клуні. Побалакаємо там...

— Я б і пішла, якби ви отого відпустили дядька, що вмирає в халабуді. Так мені його жаль! Так жаль, аж бога боюся. Хіба довезете? Не довезете, бо дихає на ладан. А ми б його отут разом з бабою підлікували.

— Еге, еге, — підтакує баба Ликора. — Не довезете, помре в дорозі, а ми б підлікували, бо справді перед богом жалько.

Забарські дядьки перезираються між собою, шкірять зуби, телевань цвіркає слиною:

— Можна побалакати, чом би й ні... Можна договоритися, чом би й ні... Але хто ж отак добалакається, га?

— Хіба могоричу мало? Ще винесу.

— Від могоричу не відмовляємося... А щоб ближче до діла, а щоб таки договоритися, то ходімо в клуню... Бо якось невдобно при дитині.

Вустя Хрещата стоїть ні в сих ні в тих. А з халабуди — стогін людський, що баба Ликора не витримує й каже:

— Та піди з ним у клуню, піди... В клуні договоріться.

— Ви так совітуєте, бабо Ликоро?

— А то ти сама не знаєш! Мене ж не кличуть, а тебе.
Як вони, ці забарські дядьки, стали реготати: наче лантухи з реготами порозв'язувалися. А Вустя звугліла очима та губами, стала схожа на спечену ранніми, передчасними морозами мальву, й каже:

— То піду, раз ви кажете, ви знаєте, ви вік прожили.

— І я б пішла! — баба Ликора своєї править.

А лантухи з реготами в забарських дядьків не тільки порозв'язувалися, а й полопалися.

— Ходімо, раз баба посилає нас, — мовить телеватий, обіймаючи Вустю за стан.

І вони йдуть, і скоро зникають у клуні, й двері зачиняються за ними. Спохмурнівши, роздимаючи ніздрі, глистуватий сам собі наливає горілку, п'є, пхає до рота рум'яну пампушку. Баба Ликора мовчить, прислухаючись до халабуди, а я все поглядаю на клуню: чому двері так довго не відчиняються, коли вже вони там добалакаються за Миколу Очеретного?

— Либонь, серйозна там у них балачка, — бубонить ціпилно з ціпом.

А баба Ликора мовчить і заплющилася, наче в душу свою задивилася —й нічогісінько там не бачить...

Відчиняються двері клуні, вибігає розпашіла, розкучмана Вустя Хрещата, блузка вибилася зі спідниці, солома у волоссі. А слідом за нею — телеватий важко перевалюється, ґудзики на розпанаханій сорочці застібає.

— Бабо, бабо! — задихається на бігу Вустя Хрещата. — Поможіть мені...

— Помогти? Що? — не тямить баба Ликора.

— Та дядька Миколу вдвох винесемо, бо я сама не подужаю.

— Давай, дочко, давай.

І тут Вусті Хрещатій заступає дорогу глистуватий забарський дядько:

— А зі мною?

— Що з тобою?

— А зі мною ти радилася? Балакала? — хапає її за руки. — Хе, яка метка! З одним побалакала, а з другим не хоче. Ану ходімо й зі мною до клуні.

— Та пусти! — виривається Вустя Хрещата. Сльози юшать у її голосі, й вона благально обертається на теле-ватого. — І чого він учепився, га?

Той мовчить, розтягуючи в усмішці губи, наче шворки. І цідить:

— Ну, зі мною ти справді побалакала в клуні... З тобою ми договорилися, це правда. Але ж з ним ти не договорилася, ні? Договорися і з ним, бо ми ж удвох, щоб нам потім від нової власті не

перепало. А кому хочеться відповідати? Коли з обома договоришся — обоє язики на замку триматимемо.

Вустя Хрещата, наче громом ударена, то на мене дивиться, то на принишклу бабу Ликору, то на похижілих лицями забарських дядьків.

— То ходімо, — каже глистуватий, поглядаючи на сонце.— Бо вже нерано, а нам ще дорога — чи в Турбів їхати з товаром, чи в Забару вертати впорожні.

Баба Ликора плаче, і сльози повзуть по її темному виду, як мурахи.

Наче куль соломи, Вустя Хрещата дивно обм'якає і падає на землю, під ноги забарським дядькам. Здивовано смикнувши плечем, глистуватий носаком торкає Вустине плече — вона лежить непорушно. Не змовляючись, вони йдуть до своєї циганської халабуди, всідаються в передку, над застояними кіньми злітає

батіжок — і халабуда скрипить колесами* а через їхній скрип долинає людський стогін.

Благально простягнувши перед собою руки, баба Ликора ступає по обійстю вслід за халабудою — й завмирає.

Вустя Хрещата лежать на землі й не зводиться.

Халабуду за деревами вже не видно, й не чутно поскрипування незмаш,ених коліс.

Перегодя баба Ликора підступає до скульченої хазяйки, торсає за плече:

— Вусте, Вусте...

Відірвавши від землі голову, зводиться на лікті, дивиться обезумілими, дикими очима.

— Вусте,— знову баба Ликора,— Вставай, підемо хату домащувати.

Вустя Хрещата дивиться на неї так, наче не впізнає.

— Що ви кажете?— озивається.

— Хату гайда твою домащувати.

— Яку хату домащувати?— безтямно допитується.

— Таж твою.

— А-а,— згадує нарешті Вустя Хрещата.

Йдемо до хати, й кожне — мов з хреста зняте. Вустя бере просяну щітку з відра, в якому наколочено білу глину, розгинається — і щітка випадає з руки. Вустя знову бере щітку — й знову щітка ляпає з руки на підлогу. Випроставшись, тупо дивиться на бабу Ликору — й дедалі погляд її стає все ворожчим і ворожчим.

— Ви чого прийшли до мене?— питає.

— Хто? — розгублюється баба.

— Ви чого прийшли до мене!

— Хату білити... помогти...

— Я вас просила?

— Та я сама, Вусте, я завжди сама, — виправдовується баба Ликора.

— А я думала...— в гіркій жалобі заламуються губи у Вусті Хрещатої. — Уже вік прожили, то я думала, що розуму нажили.

— Що таке, Вусте, що таке? — сокорить баба Ликора, ще не здогадуючись про; свою вину, але вже відчуваючи, що провинилася.

— Я ж у вас, як у мами рідної... запитала, чи йти мені в клуню, чи ні... а ви що порадили? Йти, еге?'

— Аби порятувати дядька свого, Миколу Очеретно-п>!

— Отак ви порадили — й отак я порятувала.

— Хто ж міг подумати на того другого ірода...

— Отака ви мудра... Не голова, а казан золотого розуму... Що я вам скажу? Ото якби не ви, ніхто б мені такого сорому не порадив.

— Та я... та вони...

— Ото як прийшли — так і йдіть своєю дорогою, а тільки дорогу до моєї хати забудьте. Обійдуся і без вашої помочі, і без вашого казана золотого розуму.

— Вусте, Вусте, не гніви бога!

— Самі ви пішли проти божого — й мені порадили...
Зів'яла, як пучок польових квітів за божницею, баба

Ликора хапає мене за руку, й ми летимо, наче на хмарі, яку жене гроза.

— Я винна, що вона отих гицлів не зуміла вговорити! — свариться.— А могла ж порятувати свого дядька рідного, могла. Так ти ж бач — запаморочилися памороки, й вона беркицьнулась на землю. А хто винуватий? Бач, я винувата в неї. Та якби я пішла в клуню з одним чи з другим, то з моїх рук не випорскнули б, як в'юни, обом дала б раду.

Перепасіювавши, перегодя обертається на Вустину хату:

— Ох і жаль тебе, ох і жаль, бідолашну.
І ще згодом, хрестячись:

— А ще жалькіше Миколу Очеретного... Ото вже кого від серця жаль, боже, поможи йому ти, коли ми не помогли...

У ХРЕЩЕНОЇ

Гроза вдарить над селом, а баба Ликора так несподівано: "Господи, не припусти, щоб грім та блискавка впали хрещеній на хату!" Побачить на чужій голові квітчасту хустку з торочками, сплесне руками: "Це ж і в хрещеної така хустка була колись!"

А то сама з собою розмовляє, бубонить, як відьма в комині, й раптом голосно питає сама в себе: "Що б це мені хрещена сказала на таку мою балачку?" ,

Сьогодні баба Ликора ладнає вузла (всяку всячину запихає: і сіль грудкою, і свічку жовтого бджолиного

воску, і шматок господарського мила, і клубок ниток прядив'яних, які сама насукала з кужеля, і кусень сала, що перележало зиму й пожовтіло, і якісь ґудзики, і торбинку квасолі). Зладнавши вузла, вмивається з милом — і довго приглядається до себе в щербатому уламку дзеркала, що лежить на лутці вікна біля вазона. Мені також наказує вмитись, і

кострицю мого чуба на голові скородить роговим гребінцем так щиро, аж тріщить, мало іскри з тім'я та з потилиці не скачуть.

— Дивись мені! — погрожує сухим вугільним пальцем, схожим на воронячу лапку.

Надворі баба Ликора так і пасе всіх очима, щоб її зачепили. А що не квапляться зачіпати, вона сама зачіпає, спалахуючи ласкавими словами, які начебто сонцем світяться зсередини:

— Оце зладналися з онуком до хрещеної, бо приснилася ниньки така сумна й каже: "Либонь, дуже ти загордилася, Ликоро, що й у гості не навідаєшся".

— А хто ж ваша хрещена?

— Мотря!

— Мотря Хрущиха чи Мотря Вусиха?

— Мотря Вусиха.

— А хіба Мотря Вусиха ще жива?

— А жива, жива, хай її тикнеться легенько.

В'юнка вуличка тулиться до ще в'юнкішої, звивиста— до ще звивистішої, ведучи нас через Овечаче, а потім — і за село, між горби, порослі терниною. Тут, між сірими терновими горбами, сіріє хатина. Коли вона відбилася від села? А мабуть, у давнину сиву, бо сама — геть зовсім стара та похилена: похилені двері, похилені вікна, похилений комин.

А що хатина стоїть поміж розквітлих соняшників, то начебто не така й зажурена, бо осяяна відблиском їхнього золотого світла.

Раптом я завмираю душею: поміж соняшників темніє чи то корч якийсь, чи то велика грудомаха землі — і по ньому якісь наче великі живі мурахи лазять, чи то ворушаться, і ці мурахи так схожі на очі, і цей корч-грудомаха так схожий на людину.

— Мотре! Мамо!

Таки не корч-грудомаха, а людина, яка мало в землю не вросла, така вона вже ветха, що мало не розсиплеться, як порохно.

— Тут хтось є?—шамкають губи.— Полуда на очах, туман, то не бачу.

— Ликора я, хрещениця ваша!

— А я оце по воду ходила,— шамкають губи.— Ще як удосвіта пішла до джерела, то оце вертаюся.

Справді, на землі поміж розквітлої в'юнкої березки стоїть маленьке відро цинкове, а в відрі на дні мерехтить латка води.

— Ви мені снилися, мамо!

— Зовсім сили нема, й на макове зернятко нема,— шелестять плюсклі губи, що видаються неживими на неживому чорному виду.

— Снилися мені цієї ночі — і я ось до вас з онуком.

— То хто ти така? — знову питає Мотря Вусиха, стара, як світ.

— Кажу, ваша похресниця.

— Ой, немає правди ніде, немає,— кривиться зморщене личко від раптового болю.— Прогнівила я бога, раз такий немилостивий до мене.

— Бог немилостивий?

— Немилостивий! Бо чого до себе не візьме? Хай у пекло, бо я не заслужила раю, а не бере. Покарав мене старістю, а куди я судна, куди годна?

— Топчіть іще ряст, поки топчеться.

— Уже й зозулі не кують мені, а живу,— бідкається Мотря Вусиха.— Поможи мені, дочко, відро занести в хату, бо нездужаю.

Баба Ликора несе в хату відро з водою, скоро й повертається, а я не можу відірвати погляду від Мот-рі Вусихи. Таких старих я ще не бачив. Лице в неї схоже на павутиння, наткане павуками. Голос — наче з-під землі. І не очі дивляться, а бездонна пустка, повита туманом.

— О, тепер уже можу зрушити з місця.
Костуром цюкає землю, наче костур ось-ось понесе її, але костур не несе, і Мотря Вусиха лише човг-човг на місці.

— Що за германця кажуть? — питає в землю.— Бо небо вночі гуркає.

— Війна з германцем, ой, війна!

— Війна, кажеш? А я думала, вже прогнали германця.

— Як проженуть — усі взнаємо.

— А як я взнаю, коли за селом живу? Хто до мене прийде й скаже?

— Ми прийдемо й скажемо.

— Дивіться, не обманіть,— шамкотить вона.— А то всі позабували Вусиху, ніхто не навідується. Ото сорока внадилася...—Мотря Вусиха від костура силкується звести голову, шукає по тернових горбах сороку, але не знаходить.— І лис виє отам-о... Чого він виє, коли в мене курочок нема?.. Ласка на погрібнику була крутилася — і вже щезла десь, бо чим ласка поживиться в мене?

— Я вам тут у вузлику принесла всякої всячини, залишила в хаті на причілку... І сірники, і сіль, і мило. Та ще голка й нитки.

— Говори, говори, дочко... Так мені добре, що ти говориш.— І Мотря Вусиха долонею торкається грудей.— Отут мені добре.

Дибцяє, дибцяє — і раптом самою ласкавою тугою озивається:

— Чим же вас пригостити, коли я й не чекала гостей. Оцю черешню бачите? Ягоди є на черешні чи нема? Бо я не бачу.

— Вродили ягоди, червоні,— в один голос ми з бабою Ликорою, обдивившись стару черешню, що світиться спілими ягодами.

— То хай нарве котресь із вас, ген і торбинка на кілку.

Беру полотняну торбинку на рогатому кілку, на якому ще просушуються гладущик та горня,— й до черешні, по сучках здираюся вгору. Торбинка висить на шиї, пахнучи грибами. Я рву ягоди обома руками, бо їх багато на гіллі, сяють з-поміж листя й наче самі просяться до торбинки.

Коли я спускаюся з черешні, Мотря Вусиха вже тримає в руці розмальовану череп'яну миску.

— Насипай у миску, осюди... Така я господиня, що не маю чим прийняти гостей... А яка це миска, яка це миска! Ви не знаєте, яка це миска.

Миска як миска... Тільки після такого казання миска з черешнями в чорних корчуватих руках видається справді вже начебто іншою.

Трохи вбік від черешні — похилений столик на кілька дощок, а біля цього столика дві скособочені лавчини. — Там ніхто не сидить? — питає Вусиха.

Ми з бабою Ликорою переглядаємося між собою здивовано. Про що вона питає? А-а, таж недобачає...

— Нікого, нікого.

— То ми сядемо... Все мені здається, наче сидить хтось.

Сідаємо, я ставлю миску з черешнями на столі.

— Їжте, голубенята, їжте.

— Отут ми з вами садили молоду калину,— показує баба Ликора на обламаний калиновий штурпак, який стирчить з землі.— А де черешня?

— Оце калина така... Отак вони вдвох прибігли й води просять, бо геть захляли.

— Хто прибіг, хто просить?

— А солдатики наші. Посідали отут за столом, сидять, а германець озвідти, від Вівсяників, кинув снаряд... Бомбу кинув. Бачите яму, лободою поросла? Осколком зчесало Калину, а вони ж під калиною, то калина

впала на них. То солдатики й води не стали пити. Кажуть, калина їх врятувала, бо то було б їх побило. Й побігли отуди, на Овечаче, слідом за своїми... Я отак нуджуся світом чи в хаті, чи надворі, а здається, що солдатики в мене в гостях сидять.

Уже чомусь перехотілося їсти ягоди, поглядаю на калиновий штурпак, на яму, що темніє в лободі.

— За миску ви казали,— нагадує баба Ликора.

— Ага, за миску... У цій мисці я винесла їм вареників, отуто поставила, то миску на землю кинуло, тільки не розбилась, бо така миска міцна.

Тепер і до миски приглядаюся. Ціла, не полущена й не надщерблена. Бджола налетіла, погула над ягодами— й полетіла до соняшників.

— То їжте, їжте, не бійтеся,— припрошує Мотря Вусиха.— Кажете, ще не вигнали германця?

Й прислухається — чи не летить снаряд або ж бомба.

Жайворонки співають у небесних високостях, так рясно їхніх пісень довкола, начеб жайворонковими піснями зацвіла ясна блакить. У Мотрі Вусихи заплющуються очі, наче вона засинає. Зрештою, просинається, розплющується, непорозуміло приглядається до нас.

— Ти хто така? — питає в баби Ликори.

— Таж ваша хрещениця,— відказує вона.

— Хрещениця?

— Еге, а ви моя хрещена.

— Правду кажеш?

— Правду.

— Давно те було, не пам'ятаю. Може, правду кажеш. Ой, зажилася на світі, либонь, прогнівила бога, що не бере до себе.

— Живіть. Я вам ще калину принесу, посадимо біля хати.

— Еге, посади, посади, хай росте, земля прийме калину. Може, ті солдатики ще навідаються, хай росте.

І, мружачись, пильно вдивляється в терновий горб за городом, наче там бачить щось. І я мимоволі вглядаюся. Нічогісінько там, лише пташки перепурхують над кущами, в'ються метеликами.

Може, Мотрі Вусисі ввижаються там оті солдатики, які сиділи колись біля її хати під калиною?

І я ще пильніше взлядаюся в тернові кущі.

КІНЬ

Танас Нездійминога — всім дідам дід!

Хтозна, про що балакають овечацькі діди, коли зберуться гуртом і запалять ядучий самосад, якого бояться не тільки комарі, а й усе живе... Чи про те балакають, у кого кості болять на негоду, чи поперек ломить, чи про нечисту силу, що вві сні привиділась, чи про війну, яка тобі скрізь — і вві сні, і наяву.

А Танас Нездійминога...

Либонь, і в нього поперек ломить, і кістки тріщать на негоду, і йому нечиста сила бачиться не тільки вві сні, а й наяву в німецьких машинах, чи в німецьких хрестатих літаках, що пролітають угорі, але...

Але ніхто так славно і так багато не говорить про коней, як Танас Нездійминога! Хоч би в якому гурті здибав діда, навіть поміж поскручуваних дугами та коромислами старих бабів, у яких свої балачки, а він їм — про коней! І завжди коли не обротьку тримає в руці, то пута, або ж сирицевим батіжком поцьвохкує, або ж замість ременя підперезаний віжками, або ж вудила з-за розхристаної пазухи виглядають, або ж підкова залізна стримить з кишені.

Каже не раз Танас Нездійминога:

— Якби не було на світі коней, то я б у ковалі подався, але як же ти візьмешся за ковальське ремесло, коли на світі є коні!

Своїх коней у Танаса Нездійминоги нібито ніколи не було, не було коней і в його батька, і в батька його батька, бо весь їхній рід злидні злиднями — і не тільки до якогось там чоловічого коліна, а и до ще дальшого коліна жіночого. Важко повірити, що це неправда, але хіба овечацькі язики з року в рік та з віку в вік повторювали б неправду, як божу правду? Баба Ликора каже про нього:

— Як збили в Овечачому колгосп, як збили докупи людських коней, то зі справжніх хазяїв ніхто не став до колгоспних коней у конюшню, бо гуртове — чортове. А Танаса й не просили, сам попросився на свою голову до коней, бо ж ударить в голову: досі не мав і коростявої шкапини, а тут нате — цілий табун. І спав і ночував у конюшні, то жінка з рогачами бігала перевіряти, чи таки в конюшні ночує. А де ж, як не в конюш ні? А коли сап найшов на коней, мор такий, коли їх перекосило за кілька день, то й Танаса було скосило, вже богові душу хотів віддати, але вирятували, відпоїли напоями. Але ж і чудний! Виміняв у когось

кавалерійське галіфе, доп'яв гостру будьоннівську шапку з зіркою — й нате, кавалерист. Ніколи не служив у кавалерії, а кавалерист.

І поки зварить юшку з квасолею в печі, то всі кісточки йому перебере. Аж поки я, глянувши у вікно, закричу:

— Танас іде!

І не вспіває ще баба Аикора стулити рота, як Танас Нездійминога стає на порозі — підперезаний віжками, батіжок у руці, в кишені видимається підкова з вухналями. А очі грають, як жаринки в ковальському горні.

— Бог на поміч! — весело вітається.

— Еге, бог на поміч, а то ми без бога та без тебе юшку з квасолею не поїмо,— чомусь сердито відказує баба Ликора, бо вона завжди без видимої причини гнівається на Танаса Нездійминогу.

Він сідає на ослоні, кладе батіжок на коліна — й мовчить.

— Що, знову посварився зі своєю клятою відьмою? — питає баба Ликора.— Бо ти як погиркаєшся, то відразу й до нас.

Танас Нездійминога водить гарячими очима по хаті — й мовчить. І я торопію, як завжди: чому він, нестримно балакучий, як усі овечацькі діди, ковтає язика, коли здибається з бабою Ликорою?

Ми вже поїли юшку з квасолею, а він мовчить на ослоні, теребить пальцями пужално.

— Може, прийшов сказати, що цієї осені вшиєш нам хату куликами, бо стріха протікає? — озивається баба Ликора.

Гарячі вугляки в очах діда Танаса беруться схвальним сяйливим жаром.

— І, либонь, у комині хочеш пошурувати, бо каглу затикай чи не затикай, а однаково хата не тримає тепла?

Й навіть губи в нього спалахують жаром, але мовчить.

А я надивуватися не годен: і як баба Ликора вгадує все те, що хоче сказати й зробити Танас Нездійминога, коли він знай мовчить? І як тільки навчилася читати всі його думки?

Насидівшись і наблимавши шмалькими очима по кутках, гість важко зводиться з ослона, порипуючи кістками та попереком, і вже з порога манить мене пальцем. Так, наче навідувався до нас із якоюсь таємницею, і цією таємницею хоче поділитися тільки зі мною.

— Чуєш, уже скоро...— Голос його шарудить мишею у моєму вусі.— Вилюднюється мій кінь, вилюднюється.

Танас Нездійминога так і каже: вилюднюється кінь!

— Скоро вже буде як змій... Ох і покатаю, бо ти ж на змієві ще не їздив... Була така захарчована конячка, вітер здував з ніг, ледве прибилася до обійстя, а тепер!

У нападі наглого, веселого завзяття хоче люто хльоснути батогом, але батіг заплітається на щаблях драбини в сінях, так що дід конфузиться й поволеньки розплітає покорченими пальцями...

Це вже не перші такі його навідини до нас. Щось дід Танас Нездійминога лагодить, щось клепає, щось збиває, а баба Ликора знай бурчить: "О-о, знову причебе-ряло старе одоробло! То мені треба, щоб слідом твоя відьма прилетіла на мітлі?" Та я бачу, що вона гнівається — й

водночас потай тішиться тими навідинами. А я й зовсім божеволію від радості, бо не буває так, щоб дід не пообіцяв прокатати на коні. Мовляв, усе вже готово, ось тільки залишилося підправити кавалерійське сідло, щось там з підпругами не так, а він хоче, аби я на сідлі проїхався через Овечаче.

А якось приходить Танас Нездійминога — й не впізнати діда. І батіжок у руці, й путо з кишені виглядає, й віжками підперезаний, а не дід, наче його підмінили. Всівся на ослоні — й начебто сидить так само, і мовчить так. само, а не дід...

— Може, скажеш щось? — озивається баба Ликора. Мовчить.

— А сльози — як горох...

І треба ж було бабі Ликорі сказати про сльози — як горох. Танаса Нездіиминогу вітром звіює з ослона, а кульгає під вікнами так хутко — наче на батозі летить. Баба Ликора поділ у руку — й слідом за ним наче вже летить на довгому подолі. А мене за ними вже якийсь рудий дідько несе, бо ж недарма від баби Ликори тільки й чую щодня: "Де тебе рудий дідько носить, такого бусурмана?"

За ворота на рудому дідьку — ніде нікого, наче їх обох моторні янголи на небеса забрали. Аж тут до мого слуху долинає тонкий та жалібний плач, мовби то в хмарі над Овечачим божа мати голосить-побивається. Усе ближче та ближче тонке ридання — й ген уже видно бабу Ликору, то вона гірко плаче, а не божа мати.

— Украли! Украли!

Жахливий здогад поймає мене: хтось миттю зумів украсти Танаса Нездіиминогу, тому-то баба Ликора так побивається в горі.

— Хто вкрав, хто? — біжу назустріч.

— Таж хто, як не конокради!

— Діда Танаса вкрали конокради? — полотнію.

— Чи ти блекоти об'ївся — гамує сльози баба Ликора.— До чого той дід судний, щоб його крали? Конокради вкрали дідового коня.

Й далі ридає ревним голосом божої матері.

День тьмяніє в моїх очах. Задираю голову, наче сподіваюся побачити конокрадів у небесах, далі звішую голову, наче конокради вештаються в мене під ногами. Баба Ликора тюпає до хати, а я тюпаю кудись від хати.

Й зовсім не міркую над тим, чому це баба Ликора за вкраденим конокрадом конем побивається так, наче за мамою рідною.

Тюпаю через Овечаче, видивляю очі по чужих обійстях і садках, по левадах понад річкою, по яругах та балках. Може, й не вкрали конокради, бо циганів тепер не видно, цигани до смерті бояться німців, десь наче крізь землю провалилися. Може, кінь відбився від дідового двору, скоро сам знайдеться?

І так мені стає жаль дідового коня, що сльози в три струмки знагла котяться з моїх очей. Ховаюся в кущах, плачу за конем, і так зморююся від сліз, що засинаю. А коли просинаюся — наче я в мішку чорному, спутаний лежу. Схлипуючи, бачу зірки вгорі над собою, і починаю розуміти, що тут, у кущах, мене й ніч застала вві сні.

Страшно йти до хати, але мушу, бо де подінуся.

Баба Ликора стоїть з рогачами біля осяяної вогнем печі, немов святий Петро з ключами біля воріт до раю.

— Знайшовся,— каже вона.

А в мене й сили нема зрадіти, що не свариться. Не хочеться ні їсти, ні пити, важким лантухом валюся на тапчан.

— Знайшовся, чого ж ти не радієш? — беззлісно бубонить баба Ликора.

Про кого вона каже? Хто знайшовся? Авжеж, я знайшовся. Добре, хоч не сварить, що байдикував і спав у кущах.

А баба Ликора, вергаючи рогачем баняк у печі, дивується:

— А злодій і не ховався, так і гарцює на дідовому коні через Овечаче... Ото вже Павло Голоха, ото вже упир!

— Кінь знайшовся? — нарешті здогадуюся, схоплюючись із тапчана.

— Еге ж, кінь... Там така бійка зчинилася біля млина! Танас Нездійминога тягне за вуздечку до себе коня, а Павло Голоха відбивається, аж поки гепнувся на греблю, а народ зібрався до млина молоти на хліб — і сміх, і гріх.

— А чого ж Голоха коня вкрав у діда?

— Кричав, що реквізиція... Реквізував, бо так німецька влада захотіла.

Я не знаю, що таке реквізиція, але не сумніваюся, що злодійство. Отже, не потай украв, а з дозволу німецької влади, бо тепер таким усе дозволено.

— То я побіжу,— хапаюся бігти.— Дід Танас обіцяв покатати на коні.

— Авжеж, обіцяв, справді... Казав, що завтра, ото чекай світанку...

Хіба можна лежати на тапчані, хіба можна чекати світанку, який, либонь, ніколи не наступить, бо велетенським чорним кажаном ніч узяла Овечаче в свої гострі пазурі — й не відпускає. Коли вже відпустить, коли вже цей зловісний кажан ночі полетить геть, злякавшись денного світла? Коли той досвіток? Нема ні досвІтку, ні світанку, темно, мовби чорти покрали з неба не тільки зірки, не тільки місяць, а й сонце збили з дороги, десь воно подалося на темні далекі манівці. І все ж таки — ранок: мовби жар-птиця прилетіла, звила собі гніздо в моїх грудях, а вже з грудей, а вже з очей, а вже з моєї душі світить на бабу Ликору в хаті, на садок за вікнами, на Овечаче в безмежному світі.

— Куди ти, куди? — кричить навздогін мені баба Ликора.

А я вже надворі, і чи то я біжу з жар-птицею в грудях, чи то жар-птиця летить у моїх грудях — швидше, хутчій, мерщій, аби не опізнитися, аби знову не сталося якої халепи. Ген-ген, за отими ясними верхами ясенів, уже скоро має вигулькнути й хатина діда Таяа-са Нездійминоги, навіть гніздо майнуло на його стрісі біля комина.

Та такий же славний кінь у діда, поїдемо удвох із дідом верхи не ступою, а навскач, а галопом,— і весь білий світ понесеться мимо нас навскач, галопом!

— А йди-но сюди!

Чий це голос гримить, чий? Хто це кличе мене? Від несподіванки спиняюся, вгрузаючи в землю... На краю вигону стримить дерев'яний журавель над колодязем, на журавлі висить баддя, біля колодязя стримить на підпірках-розкарячках видовбаний з дуба старий-пре-старий жолоб. У цей жолоб набирають з колодязя воду для худоби.

Там зібрався якийсь люд, і мене хтось покликав. Су-тулячись і нітячись, підступаю ближче до гурту, що стовпився бдля дерев'яного журавля.

І раптом з-за людських згорблених спин бачу гнідого коня, що переступає з ноги на ногу, ось-ось зведеться дибки, а ще норовливо-злякано крутить шиєю, сполохано метляє хвостом.

Гнідого коня вп'ято до конов'язі біля дубового жолоба, який порепався без води. Вп'ято віжками, в яких я раптово впізнаю оті сирицеві, змочалені віжки, якими завжди підперізується дід Танас Нездійминога. Та це ж таки не чийсь, а дідів гнідий кінь, на якому я й збирався сьогодні поїздити!

Чого коня тут уп'ято? Чому товчеться люд? А де Танас Нездійминога?..

О, Павло Голоха щириться плашками зубів. Хоч надворі тепло, а взутий у новенькі юхтові чоботи, накваця-ні дьогтем, до в'язких халявок поналипала мерва. П'яні очі схожі на дві оси, що борсаються в густій патоці — й не виберуться. А губи п'явчаться на загостреному смаглому виду, наче присмокталися — и не відпадуть.

— Бери нагая,— каже Павло Голоха й простягає мені замашний вишневий нагай зі стьожками сириці та барвистою сирицевою квіткою біля вершка нагая.

А я чомусь боюся простягнути руку по нагай.

— Та бери! Ти ще не бачив такого нагая! Приглядаюся — й справді такого нагая не бачив: поміж сирицевих стьожок іскряться морозним блиском тонкі сталеві сталки.

— Бери нагая та огрій коня... щоб з місця в кар'єр!.. Ну, чого тремтиш, як осиковий листок? На справжньому огирі не доводилося їздити?

— А він... прив'язаний,— шепчу нарешті.

— Коли ти вершник, коли ти кіннотник, то й на прив'язаному поскачеш... Гей, Трохиме, ану покажи хлопцеві!

Трохим — зігнутий у три погибелі, з пласкими, як дошка, грудьми і з лицем запалим, білим, наче білою глиною вимащеним,— сполохано моргає так сухими круглими, як горішки, оченятами, що вони йому ледь з лиця не скотяться.

— Де в мене те здоров'я,— бубонить.

— А ложку до рота здужаєш піднести?

— Ложку здужаю, а то батіг,— і закашляв-забухи-кав так, хапаючись за дошку-груди, що, здається, коли не хапатиметься — сам себе не втримає і впаде на землю.

— Таж це крадений кінь! — піна пелюстками пролісків зацвітає біля п'явчастих губів Павла Голохи.— Та це ж кінь від кобили мого дядька з Шамраївки, в нього кобилу забрали й лошака, то бачте, Нездійминога надумав розбагатіти. Дядькове добро, правда? Я й задумав реквізувати в Танаса, бо тепер не ті часи, щоб з чужого жити. А він що? А він удосвіта у моєму хліві загнуздав коня — і вкрав. Бо звикли красти і жити з краденого. Ну, коли ти, діду — злодій, то знову вкрадеш, правда? То краще з цього коня шкуру спустити, ніж віддати злодієві.

Я слухаю п'яного Павла Голоху — і все мішається в моїй голові. Ну який же з діда Нездійминоги злодій, коли охлялий кінь сам добився до обійстя, і Танас доглянув, зі шкапи викохав огиря? Допомагав людям

городи орати й садити під плуг. З лісу возив і возить гілляччя на паливо. Коли хто попросить привезти з торфовиська на грабарці торфу — привезе. Бабі Ликорі навесні доглянув город — і так само пообіцяв нарік доглянути лише за кілька стебел тютюну, що з падалиці виріс, то ж баба однаково не чадить самосадом.

— А ти, Варивоне?

Варивон — сліпий на ліве око, а правим здоровим дивиться так, наче з глибокої очниці виглядає змія, ось-ось метнеться і вдарить Тонким гострим жалом. Так само у дядька Варивона немає лівої руки, порожній рукав запхнуто за ремінь, яким підперезано штани, зате права його здорова рука — наче темний, у репаній корі одземок, що розкорінюється чіпкими, як залізні гаки, пальцями. А ще в дядька Варивона немає лівої ноги, замість лівої ноги поскрипує протез, підбитий знизу шкірою, зате права нога його озута в намащений салом чобіт гармошкою, й по цій гармошці довгим парубоцьким напуском похлюпується смугаста, на коліні латана штанина.

У відповідь на почуте від Павла Голохи в однобокого Варивона (однобоким його називають у селі й поза селом) страшно смикається ліва щока, порубцьована глибоким шрамом: наче глуха темна блискавка оперізує щоку згори донизу. Щока в дядька Варивона смикається завжди, так що його не тільки діти й жінки бояться, а навіть собаки обминають і бояться гавкати на нього.

— Варивон усе може,— поскрипує рипливим голосом і бере нагая.

Взявши нагая, старанно плює на чорну, мовби клепану мозолями долоню, аби міцніше тримала, далі якусь коротку мить розглядає нагая — заквітчані барвистою квіткою сирицеві смужки, перевиті сталевими сталками, що виблискують сяйвом морозного інею.

— Е-е! — виривається в нього чи то з горлянки, чи то з грудей, чи то десь із живота, бо голос такий, наче то рикає звір.

— Ну, Варивоне, поїхав! — наказує Павло Голоха.

Нагай у правій дужій руці дядька Варивона злітає — і оперізує здухвини гнідого коня. Від несподіванки гнідий кінь смикається вбік, натягуючи віжки, якими вп'ятий до колодязного журавля. Ще один удар нагая — і кінь ще дужче смикається, але не може втекти від ударів, що стьобають по стегнах, по спині, по ногах, по шиї. Кінь стає дибки, наче прагне здертись і втекти вгору, в небеса, коли не можна втекти по землі, але дядько Варивон так вправно приловчається, що нагай впивається в живи, залишається довгий рубець, який умить скипає на шкірі.

Кінь страшно ірже, вишкірюючи зуби, біла кривава піна тече з роздертої від болю пащі, кінь скаче довкола дерев'яного колодязного журавля, а людський гурт відступив на безпечну відстань і стежить.

Зігнутий у три погибелі Трохим, біліший на лиці від білої глини, хапається за груди і, либонь, бухикає, бо по-риб'ячому розтуляє й стуляє рота, але його бухикання зовсім не чути за смертельним кінським іржанням.

Павло Голоха всміхається. Очі в нього веселі, грають жаром, і за кожним ударом нагая він тільки стискає й розтискає кулаки, наче оскаженілий дошкульний нагай — у його руках, наче то він басаманує гнідого коня.

Мені здається, що вп'ятий до конов'язі гнідий ось-ось вирветься, бо віжки не витримають і луснуть,— і тоді озвірілий від болю кінь підімне під себе і дядька Варивона, і Павла Голоху, і цікавий гурт з роззявленими ротами. Але кінь не виривається й не тікає, хоча одноокий, однорукий і одноногий дядько Варивон уже захляв, піт градом котиться по його

лицю, що час від часу корчиться страшною зміїстою блиєкавкою-грима-сою.

— Хіба так б'ють? — озивається Павло Голоха. Дядько Варивон завмирає з нагаєм у руці.

— А як? — хрипить.

— Ось так.

І Павло Голоха, забравши нагая, різким стьобком січе гнідого по ногах. Спершу по передній — і гнідий звалюється на передні ноги, далі січе по задніх — і гнідий валиться на задні, сіпаючись і здригаючись, б'ючись мордою об землю...

— Пустіть мене, пустіть!

Хтось кричить, і я спершу не годен втямити, що то кричу я. Дика сила кидає мене до Павла Голохи, хапаюся чи то за його руку, чи то за нагай — і раптом лечу шкереберть на землю, б'ючись плечем у жолоб, прикушуючи зубами язика, ковтаючи кров, що набилася в рот.

— І я хочу, і я!..— чується в тому шарварку жіночий голос.

Якась забейкана п'яна жінка — коси вінниччям розвіяним на голові — мало не падає на Павла Голоху, вириває нагая.

— Ось так!.. Ось так!..

І норовить ударити коня спершу по шиї — та не поціляє, далі по голові — й теж не поціляє, а за третім разом — шмагає по очах.

Криваві сльози течуть з очей гнідого. Навіть не ірже, а хрипить, намагаючись витягнути шию,—й голова опадає безсило. Хоче звестись — і не може, лише смикає ногами, лише грудьми поривається вперед.

— Ось так! Ось так!

Халамидниця заточується, наче нагай водить її за собою, та все-таки ще раз дістає по кінській шиї.

— О, хазяїн іде...

Справді, ген-ген попід вербами, накульгуючи, горблячись, помагаючи собі костуром, квапиться Танас Нездійминога. Людський гурт, принишкнувши, дивиться на діда, лише п'яна жінка святить нагаєм гнідого по ребрах та по клубах, і лице в неї — щасливе й сліпе, наче вона сповідається перед батюшкою.

— Гей, ти! — раптом кричить Павло Голоха.— Руки тобі ще не повідсихали? Чого з коня збиткуєшся? Хіба не бачиш, що хазяїн іде?

Але п'яна забейкана халамидниця не чує — і тоді Павло Голоха вириває нагая з її рук.

— Ну й звовчився народ! — раптом лютим криком скрикує він і різко стьобає нагаєм жінку по ногах.
— А якби тебе так?

Людський гурт німіє — і мовчить, наче йому заціпило, тільки хрипить кінь, б'ючись на землі біля конов'язі.

— А якби тебе так, звірюгу? — каже Павло Голоха, шукаючи когось поглядом.

І знаходить одноокого, однорукого і одноногого дядька Варивона. Заміряється, щоб стьобнути й дядька, але той несподівано гарчить таким звіриним гарчанням, таким ненависним корчем-блискавкою перекошується в нього лице, що нагай у руці Павла Голохи раптом в'яне в повітрі і, не долетівши до дядька Вари нона, неживою скрученою змією опускається на гриву.

Дід Танас Нездійминога ледь човгає неслухняними ногами, ось-ось звалиться, а під острішкуватими бронями гака туга болісна, що від неї все має бути мором зморено. Перед ним розступаються, розходячись, а дід втупився в коня — й не годен втямити нічогісінько.

— Що з гнідим? — питає.

— А що? — сміється Павло Голоха.— Охляв трохи... без води. Ану черпніть води з колодязя, линіть у жолоб!

Хтось хапливо опускає жердину з баддею в колодязь, тягне воду, виливає в жолоб, а кінь як лежав неживий на землі, так і лежить, побасаманований, у набряклих рубцях, заплющений, і з очей йому течуть сльози.

— Ось тепер маєш коня! — розсудливим спокійним голосом каже Павло Голоха.— Але ще навчися догля дати. А який догляд без нагая? Бери нагая,— він кидає нагая до дідових ніг.— Бо чуже добро потребує ой і хазяйського догляду!

Павло Голоха йде геть, карячкувато й широко ставлячи ноги. Наче повагавшись, рушає одноокий, однорукий та одноногий дядько Варивон. Ще через якусь мить дибцяє кудись зігнутий у три погибелі Трохим, люто бухикаючи та хапаючись за груди. А біля поре-паного жолоба, з якого скрапують краплі води, клунком сухої мерви лежить жінка, яку натаєм збив Павло Голоха і яка, либонь, уже непробудно спить п'яним сном.

Дід Танас Нездійминога стає на коліна і, здається, хоче обійняти, але зразу ж передумує. Він хрестить коня пучками пальців, а далі, благально склавши долоні, шепоче якусь молитву.

— Коню мій, коню...

Гнідий лежить ницьма, поклавши морду на землю, з його очей течуть криваві сльози.

— За що тебе так, за що?..

І в дідових сивих від горя очах також стоять криваві сльози.

Я нахиляю баддю, в якій ще трохи залишилося води, й тоненькою цівочкою зливаю на коня. Губи в нього ледь-ледь ворушаться, наче гнідий хоче злизати воду, але не може, бо геть охляв.

П'яна жінка прочумується, намацує нагай зі сталевими сталками, наче знову надумала бити гнідого. Я зі страхом дивлюся, як вона навкарачки зводиться, сопучи, схлипуючи, а звівшись — іДе собі з нагаєм геть, співаючи хрипко:

Брала дівка льон, льон,

брала дівка льон, льон,

та ще й конопельки...

Дід Танас стоїть навколішки біля коня й молиться сухими губами.

Я стою навколішки біля діда Танаса і, дивлячись на гнідого, також складаю благально докупи дві долоні, також молюся — шепочу щось, хоч до пуття не знаю жодної молитви...

ПРОКІП ДУДКА ЗАБАЛАКАВ

Сиджу поміж вінниччя, що вигналося на хатньому причілку, й покрадьки стежу за вивільгою. Вивільга примостилася на черешні і, либонь, ось-ось збирається полетіти. Краще б вона дзьобала черешні й нікуди не летіла, бо така славна, що дивився б — і не надивився б.

Вивільга мені видається за жар-птицю, яка часто прилітає у мої сни. Жар-птиця у снах засліплює мене золотим, синім та жовтим сяйвом, яким відсвічує кожна її пір'їна. У снах я намагаюся зловити жар-птицю, простягаю руку, але вона в останню мить виривається, зоставляючи в моїх пальцях барвисте, сяйливе перо. Те перо я ховаю під подушку, а вранці засовую туди руку — немає пера! Розчарований невдачею, зовсім просинаюся, починаючи розуміти, що все те примарилося.

Кимось налякана, вивільга зривається з черешні й понад стріхою хати летить геть, а я вискакую з вінниччя, дивлюся на шлях.

За похиленими ворітцями під вербою стоїть Про-кіп Дудка.

Позеленілі та, поруділі від тютюну борода й вуса висять мичками зваляного клоччя. Вишита сорочка на гандрабатому тілі чорніша чорної землі, блимає вишмульганою заполоччю. Лице зморшками порепаної шкіри обвисає на гострих костомахах. З-під стра-патих брів суворі непримиренні очі не дивляться, а печуть вогнем. Опирається на вишневого сучкуватого костура, що мерехтить ч§лищиками на сонці.

Я б утік, я б полетів, якота вивільга полетіла понад хатою, але Прокіп Дудка манить скарлюченим пальцем, і я мушу йти до воріт.

— Де Ликора? — питає.— Поклич її.

Еге, та очі його не вогнем печуть, а кригою морозять.

— Нема баби, пішла до тітки Марії,— відповідаю замерзлими губами, й чуюся чомусь так, наче збрехав, хоча сказав чистісіньку правду.

Прокіп Дудка сердито б'є вишневим костуром у землю і, сутулячись, іде попід вербами. Похилену голову з кострицею волосся несе на в'язах так, наче хуру сіна пірить на собі. Полегшено зітхнувши, знову дивлюся на черешню, чи не прилетіла вивільга, така схожа на живісіньку жар-птицю, й раптом холону від переляку.

Прокіп Дудка говорить!

Схаменувшись, вибігаю за ворітцята: може, мені примарилося, що я розмовляв з Прокопом Дудкою, а насправді це хтось інший?.. Ген видніє вже далеченько, згорблений, човгає ногами, налягає на костур, на голові розкостричені пелехи... Ні, таки Прокіп Дудка!

Вивільги на черешні нема, зате по межі через город іде баба Ликора, і я вмить забуваю про вивільгу.

— Приходив Прокіп Дудка й питав за вас! — біжу назустріч їй.

Баба Ликора сутеніє з лиця, і в очах її — мряка. Дивиться на мене так, наче вперше бачить. Далі підносить руку до лиця — й хреститься, склавши докупи три пучки.

— Допитувався?

— Допитувався!

— А що ж ти сказав? — з острахом дивиться на мене.

— Що ви в тітки Марії.

Баба Ликора мовчить, і я гублюся в здогадах: добре чи недобре, що я Прокопу Дудці сказав про тітку Марію.

— Таки говорив з тобою? — питає перегодя баба Ликора.

— Говорив,— повторюю вже з несподіваним острахом.

— Це не до добра,— зітхає.

Може, справді не до добра? Але ж заговорив, я чув на свої вуха, не причулося. Прокіп Дудка, від якого не чули людської мови! Який ходив по Овечачому хмара хмарою чорною, з якої чекають грім та блискавку, а ця хмара носить грім та блискавку в своїй грізній утробі — й мовчить зловісно. Ото хіба що мукне, мов худоба, коли забалакають до нього, а то й навіть не мукне.

І самісінький, мов перст: ні жінки, ні дітей, ні внуків. Навіть родичів нема в Овечачому. Наче перекотиполе, завіяне вітром до села, а от повіє дужий вітер — і видме, покотить, пожене.

Хата його — на белебні: стіни складено з саману, облуплені та обтьопані дощами, з того рудого саману випирають дудочки перетлілої соломи та суглобисті сухожилля бур'янів, двері скособочилися, наче п'яний чоловік, що ніяк не зрушить з місця, а стріха куйовдиться де обтріпаними куликами житніми, де снопами просяними, де віхтями кукурудзи, де рогозою.

Зате біля хати в'ється голубів стільки, наче з усього села злітаються. Кажуть, що в його старій обваляній клуні водяться куниці: ото як пропаде в кого курка, то зразу й нарікають на тих куниць, і нарікають так, наче Прокіп Дудка і тримає тих куниць, і насилає їх на чужих курей.

Подейкують, раніше Прокіп Дудка був такий дужий, що міг у лісі викорчувати дуба й принести на плечах з лісу до села. Міг трьох

смолених чортів утримати в руках. Не знаю, що таке чорти смолені, та, видко, дужчі за трьох запряжених в одну упряжку коней. А тепер, мовляв, сила з Прокопа Дудки вийшла, мов дух із порхавки, і вже ні дуба з лісу не принесе, ні трьох смолених чортів не втримає.

Та найчудніше — наче він колись і співав! Як заведе в парубоцькому гурті — всі голоси перекриє своїм голосом, і вже так рокоче, так уже стеле своїм басом, як ото гроза стеле громом, що земля здригається, й глибокі груди небес ходором ходять. Нібито озвався колись у церкві, то всі свічки й погасли від такого голосу, стало в церкві темно, мов у пеклі, і розгніваний батюшка спровадив Прокопа Дудку геть, так що той більше не потикався за поріг божого храму...

То чого ж замовк такий бас?

Думаю — й не годен здогадатися.

І навіть не годен повірити в той бас, бо от сьогодні ж озвався до мене — й лише деренчливі хрипи з грудей. Наче йому, як то кажуть у селі, три чисниці до смерті, наче він уже на тонку пряде. Я не знаю, що таке — три чисниці до смерті, що таке — прясти на тонку, але однаково страшно за діда...

Зажурена, баба Ликора сидить на призьбі, обхопила руками голову так, наче зуби розболілися. Як прибігає на обійстя тітка Секлета, у якої ото наш куток збирається на оденки. Чудно: посеред білого дня зіниці очей в неї, мовби каганці, а руки біля грудей сіпаються, мовби вона силкується втримати оберемок вітру, а вітер усе вивалюється й вивалюється.

Тітка Секлета палахкими каганцями світить на бабу Ликору, наче підпалити хоче.

— Прокіп Дудка приходив? — здогадується.

— Ой, приходив,— стогне баба Ликора.

— То й що?!

— В хаті не застав мене.

— Слава Ісусу Христу! — мовить і теж прита-ковлюється на призьбі.— А ви не боїтеся?

— Зуби от розболілися якоїсь хороби...— кривиться баба Ликора, хоч з ранку зуби в неї не боліли.

— Ай справді, чого вам боятися. Ви свята — божа. Він по-доброму навідувався до вас, по-людському... А я от злякалася, що до мене прийде. Злякалася — й край. І як побачила, що Прокіп іде вулицею, з хати втекла.

— То він заходив до тебе чи не заходив?

— Та кажу, що з хати втекла, не знаю... Злякалася.

— Чого ж ти злякалася?

— А я знаю, що він скаже? А я знаю, чого я злякалася?

— Та й то правда,— згоджується баба Ликора.— Заговорив! Забалакав! Ти ж бач, стільки мовчав, мовчав, а тепер... Наче не до добра. Сама не знаю, чого на душі стало злецько. Прокіп Дудка й мухи ніколи не зобидив!

— Еге, еге, мухи не зобидив, але всякої напасті чекай. Хто знає, що йому на язик спливе?.. Бачите, мовчав, мовчав, а смерть свою за плечима почув, то забалакав. То надумав людям правду сказати про самих людей.

Наче наші овечацькі самі про себе не знають. Геть усі одне про одного знають, і самі про себе знають. Хто тебе просив, щоб ти людям очі колов, га? Може, комусь не хочеться чути, може, хтось собі сам уже душу з'їв за ту правду, звідки ти знаєш?

— До кого ж він уже заходив?

Тітка Секлета примовкає на хвильку, далі загинає пальця за пальцем:

— Либонь, до Михтодихи, але ж вона глуха-глу-хісінька, мов тетеря, то не почула... Прокіп Дудка балака до неї, а вона: га? га? га? Отак і прогакала...

— А що Михтодиха? — розсудливо озивається баба Ликора.— Все життя кужеля пряла... Та де ж людина, щоб не без гріха?

— Далі пішов до Нінки Губатої...

— О, Губата чує добре!

— Авжеж. Губата чує добре, то почула... Кажуть, розпасіювалася від його балачок — мов муха в спасівку. Схопила сокиру — й порубала кадубця в коморі, сало тримала в тому кадубці. Далі потрощила діжку, тісто вчиняла в ній, то обруч відскочив — і дризнув у лоб, аж гульомаха вискочила... І шаткувальниця така славна була в неї. Хоч і пащекувата Нінка, а давала мені шаткувальницю, я й свою капусту порала восени... То вона й шаткувальницю порішила сокирою.

— Бо то Нестор Губатий наносив на своє хазяйство, як ото людей наших овечацьких збивали до колгоспу. Нестор і збивав, і по чужих хатах ходив, усе виносив. От Прокіп Дудка випоминає тепер. Ось Нінка й порубала зо зла, бо то все Прокопове, батько його покійний майстрував по селах. Е-е, нема вже тепер таких майстрів, і його самого нема давно.

— Нестор Губатий наносив, а Нінка — спокутуй гріхи? Вона винувата?

— Може, винувата... Бач, не віддала, а порубала зо зла!.. З чужого жила? Жила. З чийого? Таж з Дуд-чиного? А тепер гнівається на нього. Бач, на себе, чи на свого Нестора не розгнівалася.

— На фронті її Нестор, може, в живих нема,— каже тітка Секлета, а в самої лице від задуми сіріє, наче маківка.— А мені таке й на гадку не спало, як вам оце спало... Мовчав, мовчав, а тут смерть свою почув, то забалакав. І як тільки чують свою смерть?..

— Усе живе чує, а як мертве, то вже не чує...

— Надумав правди від усіх допоминатися!.. Це ж скільки він злоби затаїв за душею? Ой, багато,—аж зіщулюється тітка Секлета.— Либонь, цілу гору, бо де хто є без гріха?

— І ти злякалася?

— Злякалася, хоч нема чого боятися. На вивідки прийшла до вас, бабо Ликоро, що за вами знайшов. Ось подумала: може, побігти слідом за Прокопом Дудкою й самій спитати: чого навідувався, що хочеш сказати?

— Прийде коза до воза,— баба Ликора без усмішки. Глянула на мене, зласкавіла: — Слухаєш? Слухай, слухай, бо всі на страшному суді.

— На якому страшному суді? — не втямила тітка Секлета.

— А хіба Прокіп Дудка не страшний суд затіяв? І Для грішників, і для праведників, бо й праведникам страшно.

— Та чи він Ісус Христос безневинний, що судить усіх? Наче всі йому — вже покійники! То в Щблії для покійників страшний суд.

— У Біблії — для живих і неживих. Бо як батюшка вчить? На цьому світі померли, а на тому світі — живі, от! — Усіх судять, усіх.

— І отакого? — киває на мене тітка Секлета.— А як воно ще в мені, ще не народилося — теж судити?

Баба Ликора витирає кулаком сухі очі й каже сердито:

— Не знаю...

Чудна якась балачка, зовсім чудна. Що вони язиками плещуть? Покійники й ненароджені — винуваті, усіх чекає страшний суд. Який страшний суд? За віщо? І де в Прокопа Дудки взялася така сила, наче в Ісуса Христа? Усім випоминає він, усі бояться його. Чуюсь так, що й мене морозець дере по спині: може, і я винуватий у чомусь?

Остережливо дивлюся на бабу Ликору та нд тітку Секлету, дивлюся на пташок на вишнях, и<і сонце в голубому небі. Наче від них чекаю на відповідь, у чому ж я винуватий. Та що скаже? А сам — не знаю, тільки починає здаватись, що й за мною якихось гріхів багато, адже за всіма водяться, за всіма.

Але — що відають про мої гріхи баба Ликора та тітка Секлета? Вони й про свої до пуття не відають! Коли вже хто знає, то тільки Прокіп Дудка, який усім узявся виказувати, якого всі бояться. Треба знайти його — й запитати...

Молоденький та конозистий вихор танцює за ворітьми. Знаю, що не можна до вихора підступати, адже підхопить — і понесе, та мене таке зло бере за гріхи, що не боюся, вступаю у вихор — хай несе. Хай несе у

світи, у безвість, у небуття, де ні в кого нема гріхів — ні в дідів та бабів, ні в дітей, ні в тих, які ще не понароджувались, а вже винуваті.

Вихорець танцює, і я перебираю ногами, аж поки вихорець біжить по шляху, зриваючи порохно й солому, закручуючи стовпом довкола мене й над моєю головою. Вихорець ширшає, дужчає, вищає, обертаючись на вихор, біжу у вихорі, мало не засліплений, курява забиває горло й ніс. Вихор зі шляху звертає на вигін, тепер я біжу через вигін, по-пташиному розставивши руки. Волосся на голові сторчма стає, тягнеться вгору, наче й мене ось-ось уже зніме над землею, понад городами й садками, понад селом, і я чую у грудях морозкий вітер, від якого студить і студить серце.

Біжу все хутчій, у скронях паморочиться, в голові замакітрюється, я падаю на землю — й земля довкола мене крутиться з шаленою швидкістю. Здається, що звалюся з землі, так вона шалено крутиться, і я хрестом розкидаю руки, тулюся грудьми, щоб таки не звалитися, втриматися.

І я ж так само шалено швидко кручуся на землі, стрімко лечу, лечу, лечу!

Лечу доти, аж поки земля перестає крутитися, в памороках не паморочитися,— і я, вже не боячись звалитися з землі, розплющую очі.

Де я? Куди заніс вихор? І де вихор?

Вихора ніде не видно, мовби й не було, мовби й не крутив мене в своєму летючому та біжучому стовпі. Цвітуть липи, в липах туркоче горлиця, багатьма струнами гудуть бджоли, так наче то гуде в липовому густому цвіті одна струна. Дерев'яний журавель стримить над колодязем, високо задер баддю на довгій шиї, наче ось-ось зачерпне баддею прозорої блакиті з неба, що схоже на бездонний колодязь. Де я? Це ще Овечаче, а чи мене занесло невідь-куди?

Розплющуюся — і бачу... Скатертина біліє на сливці, наче ту скатертину вихором загублено, дочекається вітру — й далі полетить. Скатертину вишито великими барвистими квітами, схожими на живі... А на гіллі яблуні вишитий рушник висить, трохи далі на грушці другий рушник звисає... Ген блузка в квітках, ген ще якесь вишиття на кущі мальв розквітлих лежить.

Чия це хата біліє за старими липами, чиє це обійстя, до якого вихор прибив і мене, і все це шиття-ви-шивання?

О, на хатньому причілку якась жінка заламує руки до неба. Ця жінка схожа на золоту бджолу, що злетіла з липи, така вогнисто-воскова і лицем, і розмаяним волоссям, і тоненький голос її від розпачу бринить, наче густа бджолина струна:

— О-о-о... О-о-о... О-о-о...

З відчинених сінешніх дверей викульгує якийсь згорблений чоловік з костуром у руці. Та це ж Прокіп Дудка! Оглядається туди-сюди, а потім підступає до куща мальв, товчеться біля нього, обернувшись до мене спиною, мовби ламає квітки. І коли відступає вбік — я торопію.

На мальви нацуплено білу полотняну — в рясному вишиванні — жіночу сорочку, мальви через комір сорочки стримлять так, наче то голова жіноча розцвіла.

Яка ж то голова жіноча розцвіла так?

Ні, то мальви...

Прокіп Дудка ходить поміж тих розвішаних рушників, ось до скатертини човгає, ось уже від скатертини до блузки тупцяє, ось уже зупиняється біля мальви, зодягненої в сорочку. Якісь сусіди вже посходилися на осиний лемент-дзиготіння, бо хазяйка-оса заламує руки

й не вмовкає. Прокіп Дудка тримає плечі вигнутим коромислом, задирає корчувату голову — й стоїть, наче кара господня. Губи його тремтять, мовби листя на вітрі. Щось каже — і я знетямлено підступаю зовсім близько, бо ж цікаво.

— Рушник,— тицяє костуром на рушник, що висить на грушці.— Баба Мокрина моя вишивала.

— Рушник,— тицяє костуром на рушник, що висить на яблуні.— Мати Лукія моя вишивала, а вона перейняла від баби Мокрини.

На лицях сусідів очі позастигали, як ластівки в тенетах.

— Скатерка,— показує костуром на скатерку, що висить на сливці.— Баба Мокрина та мати Лукія вдвох вишивали.

Тихо-тихо, вже навіть хазяйка, схожа на осу, вклякла.

Прокіп Дудка обертається до куща мальв, на який сам зодягнув полотняну вишиту сорочку, мовить несподівано плаксивим голосом.

— Жінка моя... Дарка...

Йому перехоплює в голосі, і хтось голосно зітхає.

— Жінка моя...— знаходиться на силі Прокіп Дудка.— Це жінка моя... Дарка...

І так страшно стає мені: чому, чому це він кущ мальв під чужою хатою називає своєю жінкою? Яка ж то жінка? Либонь, ген зовсім голова його відбігла розуму.

Прокіп Дудка гладить долонею полотняну сорочку, бородою та вусами тулиться до неї. Поміж овечацького, найшлого на обійстя люду чується схлипування, і в моїх очах також стають сльози. Не знаю, що коїться тут, біля чужої хати під липами, але щось коїться таки незбагненне й важке, інакше б люди не плакали. Інакше б губи в рудо-вогнистої хазяйки не корчилися б криком...

— Дідуньо Остап... дідуньо Остап... дідуньо Остап...
Про якого дідуня Остапа каже? Де той дідуньо Остап? Озираюся довкола — ніде не видно ніякого дідуня Остапа, а вона знай лементує:

— Дідуньо Остап... Уже не скаже, бо лежить у землі, й кісточки його зітліли... А то сказав би... Підіть на цвинтар, може, скаже з могили... Дідуньо Остап не сам ходив по хатах, а з другими... Другі забирали, то й він забирав... Чи ви не знаєте, людоньки, як було?.. Бо розкуркулювали, бо ділили.

Прокіп Дудка стоїть біля мальви у вишитій сорочці й труситься. Труситься голова, трусяться ноги, труситься костур у руці. Вирячені, божевільні очі також трусяться, ось-ось грушами-гниличками покотяться з лиця.

— Скажу! Усім скажу все! Не хочу брати правду на той світ. Бо замучить на тому світі, не дасть лежати... Якби оце не сказав... Якби оце не сказав, то з того б світу звівся, аби сказати. Хоч ви всі глухі, а слухайте. Хоч не почуєте, а слухайте...

І задирає костура, отим вишневим костуром тицяє на всіх, що зібралися гуртом біля хати. Неслухняний Костур шарпається обіч гурту — мовби всеньке Овечаче глухе, шарпається в небо — мовби небо глухе. І я зіщулююся: а що, коли тицьне і в мене?

— Хресійбо не брешу,— дзигонить жіночий голос.— Правду кажу чистісіньку, як із роси.

А Прокіп Дудка:

— Бабине розкрали... Батькове розкрали... Материне розкрали... Життя їхнє порозкрадали! А самих у землю позводили...

А жіночий голос дзигонить:

— Куркулили куркулів, і їх з усіма.

А Прокіп Дудка, показуючи свої чорні руки в висотаних пухирчастих жилах:

— Такі в них руки були, як мої руки. Оце куркулі — такі руки? І голова така, як у мене,— це куркуль? Отаке серце, як у мене,— оце куркуль? Господи, спаси й помилуй, спаси й помилуй.

— Правду кажу, це все правда, людоньки!

— Яка ж то правда, що стоїть на неправді? Що кров'ю впилася? Що смертю дихає? Не було такої правди й не буде ніколи.

— А тепер твоя правда наспіла... Німецька й поліцайська правда! Бо чого раніше мовчав, а тепер от як із ланцюга зірвався? Раніше боявся, тепер не боїшся, бо власть нова заступиться за тебе, за твою правду? Тепер таким воля! Забирай, забирай усе.

Костур випадає з руки в Прокопа Дудки. Заточуючись, обома руками починає здирати з себе глевтякувату від бруду вишиту сорочку, а що сорочка не знімається, то кричить:

— Поможіть зняти! Зніміть, ви наловчилися знімати останню сорочку!

Зрештою, таки знімає — і жужмом кладе згори на чисту жіночу сорочку, що снігом— сяє на розквітлих мальвах.

— Бери! Бери і цю сорочку! Сама зодягнися... і власть нову зодягни в мою сорочку... Скрутіться ви разом у моїй сорочці... Хай вам замість дерев'яної!

Згорбившись, мало навкарачки не ставши, Прокіп Дудка намацує костур на спориші. Зводиться, тицяючи костуром у землю, і в цей час йому на голе, зморшкувате тіло накидають оту скатерку, що затуляє старечі груди й спину, звисаючи за пояс.

Дід у білій скатерці — наче в ризах!

У цих ризах він схожий на отих святих, що намальовані на іконах у хаті в баби Ликори, в дядька Ти-лимона, по всіх інших овечацьких хатах. І лице його начебто вже не таке страшне, й очі не такі дикі й колючі, як ото будяки. Здається, мулько дідові в цьому одязі, скине з себе, але не скидає. Змруживши очі,

вглядається в тих, що стоять на обійсті сколошканою черідкою, тицяє в них костуром:

— Фросина Манжос, еге?.. А ти — Христя: батька твого Степана в ополонці втопили... А ти, Вустя-горобчик, бо твою бабу Хвесю горобчиком на вулиці прозивали, в неї носик-дзьобик такий, як і в тебе... Всіх знаю, лиш не знаю того насіння, що пізніше на сіялося, чи війна до села навіяла.

Дикі його колючі очі спиняються на мені — і я зіщулююся: що, що скаже про мене? Наперед страшно, бо Прокіп Дудка нікого не милує. А може, дивиться — й не бачить мене, бо в очах його наче дим клубочиться...

Може, згадає за моїх батька-матір?!

Мовчить.

— Тепер у Шамраївку піду,— каже.— Поховалися там від мене. Але не сховаються...

Оглядається на розвішані рушники й одяг, каже перегодя:

— З Шамраївки піду в Самгородок, бо й там...
Усі мовчать понуро, принишкла вкляклою осою й вогнисто-руда господиня цієї хати.

У білій скатерці-ризі Прокіп Дудка виходить на шлях, за якийсь час уже й не видно за квітучими липами та за густими плакучими вербами, що низько посхилялися.

А від його кинутої землистої сорочки, що чорніє на білому жіночому вбранні, віє так, наче зостався тут, нікуди не пішов, і ось-ось розляжеться його щербатий, давно вже глухий бас, а тому-то ніхто не розходиться, стоять, ждуть сторопіло — й мовчать у заціпенілому остраху.

ПО ПРАВДУ ДО ПРОКОПА ДУДКИ

Здається, зовсім близько туркочуть голуби. Й не під вікном на черешні чи біля порога сінешнього, а налетіли в хату — й туркочуть біля печі, визбируючи розсипані кришки. І я поволеньки розклеплюю повіки, щоб навіть рухом повік не сполохати голубів, не розлякати. Але чому від голубів, що налетіли в хату, пахне свіжим житнім борошном?

Так це ж бо жорна погуркують, осяває мене здогад!

Погуркують жорна, а здається, що голуби туркочуть, бо то баба Ликора тихенько крутить корбою, аби не розбудити мене.

Зводжуся на лікті й дивлюся, як баба правою рукою обачно водить корбу, неквапливо крутиться верхній плескатий млинець з сірого каменя, а з лівої руки, з пригорщі, баба Ликора в круглу горловину по зернинці чи по дві цідить зерно. Продовгасте житнє зерно зникає в горловині, камінний верхній млинець твердим голубиним туркотом погуркує на невидному нижньому камінному кружалі, вміщеному в дерев'яному ящику-коробці: вур-вур, тур-тур, гур-гур...

І з бляшаної лопатки-жолобка точиться біле борошно.

Струмок борошна зовсім тонкий, квола цівочка, ця майже прозора цівочка то переривається, гаснучи — так гасне млявий полумінець свічечки, а то густішає — так спалахує полумінець свічечки. Житнє борошно, це тонке сяйво свічечки, стікає, ллється в глиняний полумисок, що стоїть на стільчику прямо під ло-паткою-жолобом.

Як пахне житнє свіже борошно!

Заплющившись, вбираю і вбираю ніздрями його запаморочливий дух, і мені чомусь здається, що в хаті вже пахнуть навіть паляниці, пахнуть польові сокирки та волошки, пахне безмежне літнє поле, що ввійшло до хати разом з духом свіжозмєленого жита, пахнуть духмяні квітки, що розкошують на просторах літа.

Але розплющуюся й отямлююся: ще далеко до сьоголітньої новини, а баба Ликора меле жито з того клуночка, який береже в коморі, наче зіницю ока.

Й на душі моїй свято: баба Ликора пече хліб.

Не пампушки, не підпалки, не перепічки, не ма-торжаники, а таки хліб! І я зводжуся з тапчана тихий та усміхнений, наче мене, як то кажуть в Овечачо-му, осяяла божа благодать. Щулячись від ранкової роси, що блищить на траві, приношу з клуні оберемок соломи, кладу біля припічка. Жду на похвалу, та баба Ликора чомусь не помічає мого оберемка. Тоді я приношу від погрібника. вузлуватих дров, на які порубано всохлу вишню, але вона чомусь не помічає і принесених вишневих дров.

Усе зосереджено меле та меле жито, наче творить молитву.

І раз мовчить баба Ликора, то мовчу і я, бо про що ж балакати, коли погуркують жорна, коли вона заходилася пекти хліб. Ось уже й змелено жито, ось уже я сам приношу відро води з криниці, ось вона вже й замішує в діжці, стягнутій міцними жовтими обручами,— й на темному лиці її сяє чистий відблиск: спершу від змеленого борошна, а потім уже від тіста.

О, хто це співає?

Ой піду я до млина

до дірявого,

чи не стріну Василя

кучерявого...

Е-е, таки мені причулося, бо ж баба Ликора не співає. І чом би їй співати про якогось Василя? Нема в неї знайомого Василя, щоб про нього співати, нема...

Завжди чую, хто в Овечачому варить яку страву, бо вранці чи ввечері тими стравами пахнуть хати. Хочеш чи не хочеш, а біжиш по селу — й

принюхуєшся. В кожної окремої хазяйки навіть куліш не однаково пахне, і борщ не однаково пахне, й навіть юшка-за-тірка, пироги з капустою чи з отробою. А що вже про хліб казати! Буває, такий густий та запаморочливий духмяний дух хліба йде від хати, що далеко чути, й хоч як тікай від того запаху свіжого хліба, що вмліває чи вже вмлів у печі, а запах женеться за тобою навздогінці. Інколи ж немає сили тікати від запаху свіжого хліба, стоїш біля чужої хати, дивишся через тин на вікна — й чманієш і ковтаєш слину. Добре, коли достоїшся, коли ждано-неждано відчиняються двері й ласкава молодиця чи лагідна бабця винесе гарячу цілушку хліба житнього, як припадеш губами до скибки — й боїшся вкусити, бо такий він дорогий та смачний... Траплялося раз чи два, що й пшеничну скибку виносили, але пшеничний хліб, коли хто має, бережуть для себе, а пригостити можуть перемішаним чи з просяним борошном, чи з ячмінним, а найчастіше чужій голодній дитині дадуть коли не пампушку чи шматок підпалка, то вареник тицьнуть у жменю...

Випаливши піч, баба Ликора садить хліб на розпечену червону черінь, а сама заходжується мити голову. В дерев'яне цебро наливає теплої води, у воду сипле пучку-дві лугу, а також трусить хмелю, а також іще якогось торішнього чи позаторішнього коріння, викопаного в лузі чи в лісі,— й вода в цебрі пахне, дихає тонкими ароматами.

— Ану гайда з хати,— наказує баба.— Бач який: то в хату не докличешся, а то з хати не виженеш.

Дивно та й годі: коли баба Ликора спроваджує надвір, то чомусь зовсім не хочеться йти — й навпаки.

Здавалося б, можна чкурнути світ за очі, але саме тепер я кручуся на обійсті, як муха в окропі. Кручуся довго, аж поки з хати ледь-ледь починають долинати легенькі пахощі хліба. Цей хліб ще тільки вмліває в печі, ще зовсім сирий, але пахне так, що слина сама натікає в роті — й мушу ковтати. Дедалі пахощі густішають і духмянішають, і від них нікуди не сховаєшся — ні біля погрібника, ні в садку, ні на городі. Авжеж, можна геть забігти з обійстя, але таке й на думку не спадає мені.

Господи, як солодко пахне хата випеченим хлібом!

І ні про що більше не годен думати, тільки про випечений хліб. Здається, що ніколи не кортіло так пучкою вщипнути рум'яну шкоринку, спершу понюхати, а вже потім торкнутися губами й не так, може, навіть з'їсти, як поцілувати жадібним, спраглим поцілунком.

Зрештою, з хати чується кличний бабин голос — і я прожогом біжу на той давно очікуваний голос, наче на пожежу.

На ослоні, на простеленому рушнику, притулені до поточеної шашелем дерев'яної спинки ослона, в ряд стоять сім буханців. Сім золотих буханців. Навіть не полічивши, я чомусь твердо знаю, що їх таки сім. Світячись вогнисто-рудими випуклими верхами, де-не-де в біло-воскових шишках, змащені курячим жовтком так, що його шкаралупка поблискує глухуватим світлом, а де-не-де й повідставала, сім буханців щасливо та весело дивляться на мене в семеро великих, широко розплющених очей.

У поглядах цих сяє така щира, така весела любов, що я так само всміхаюся їм з любов'ю, боячись під-ступитися ближче. Боячись підступитися ближче, наче вони злякаються якогось мого необережного руху, зірвуться з ослона сліпучими жар-птицями — й вилетять з хати через відчинені двері.

Переводжу, нарешті, погляд з буханців на бабу Аи-кору — й не впізнаю...

Це вона чи не вона?

В першу мить здається, що це не баба Аикора, а хтось інший, дуже схожий на неї... Та ні, таки баба Ликора, тільки якась — помолодшала й погарнішала, повеселішала й пощасливішала. Навіть чимось схожа на оті випечені її руками золоті буханці! Може, тішиться й не натішиться таким

вдатним хлібом? А тому-то й озула черевики, в яких ніколи не ходить, а тільки в скрині тримає. І спідниця на ній зі скрині, й вишита блузка, й корсетка, й разок намиста на шиї — все те, що вона тримає на смерть. А коси... А коси її попухнастішали, не схожі на витіпані мички, й пахнуть хмелем та якимось зіллям, як то коси, буває, пахнуть в овечацьких дівчат.

І в очах її — лукаві бісики, й губи її блищать, наче молодий любисток.

Я вже забуваю про чародійні буханці на ослоні, а дивлюся на бабу Ликору, бо вона справді таки ще чародійніша за кожен із семи спечених, полумінких буханців.

— Їж, їж,— каже, відрізаючи велику скибку хліба чи не від найрум'янішого буханця.

Скибка така велика, розсипчаста й духмяна, що беру її в руки — і боюся піднести до рота: баба Ликора по так багато ще ніколи не вділяла мені. Що ж з нею сталося? Куди вона так нарядилася й голову змила? А таки неспроста нарядилася, неспроста змила голову, отже, чи гостей чекає, чи в гості збирається.

— Хоч би вмився та причесався...

Миттю вмиваюся, причісуюся, обома руками хапаю залишену на столі скибку, наче хтось міг там її вкрасти, й ми вже йдемо. Баба Ликора несе чималий вузол, з якого пахне свіжий хліб. Так і кортить почути від неї, куди ж ми рушили через село — до дядька Тили-мона з Марією, може? О, так хочеться побачити Фросю, так хочеться! А може, у Вівсяники до тітки Мартохи? Бо тільки єдиний раз навідувались до неї. А може, до діда Танаса Нездійминоги? Е-е, таки не до діда Танаса, бо в нього клята баба, люта на язик, з нею баба Ликора чомусь не мирить. І чого б це до нього так виряджатися та волосся змивати з хмелем?! Та й мені б не сказала причісуватися...

Та хоч би куди йшли — однаково свято, однаково наче янголи у моїй душі співають божественним хором і в сурми сурмлять!.. Ще б янголи не співали, ще б у сурми не сурмили, коли скибка хліба така смачна, хай би ніколи не кінчалася...

Господи, а куди ж це баба Ликора звертає з дороги? За тином з потрощених кілків та з мочуленої ветхої лози — блекота й лопухи, бузина кущами, лобода й щириця. В цих хащах видніє хата не хата, курінь не курінь, а поряд — запала в землю шопа без дверей. Далі, либонь, стояла клуня, тепер від клуні стримить кілька перехняблених стовпів і зяють дверні одвірки. Дерев'яний журавель над колодязними цямринами: журавель обвис переламаним крилом, яке ніколи вже не полетить, а цямрини сіріють ребристою руїною.

Дві-три старі липи на краю обійстя поспліталися квітучими кронами, а внизу під ними трухлявими грибами — розвалені вулики.

Довкола так, наче тут у давнину пройшов Мамай, залишивши отаку пам'ять про себе на пострах нині живущим і тим, що житимуть завтра.

— Прокопе! — озивається баба Ликора, озираючись довкруж, і обличчя в неї радісне, мовби на поклик ось-ось має появитися хазяїн.

І тут я здогадуюся: та це ж ми прийшли в гості не до когось, а до самого Прокопа Дудки! До старого діда, що так довго мовчав-мовчав, хоч у молодості мав лункого басюру, а тепер от знову забалакав. А тепер от знову забалакав, гнівно виповідаючи овечаць-кому люду всю правду, якої назбиралося за багато років у його душі. Усі бояться Прокопа Дудки та його правди, всі намагаються розминутися з ним, бо почув свою смерть — і мало що набалакає перед своєю смертю, коли вже не тільки людей не страшно, а й сирої землі. І баба Ликора була злякалася, ховаючись від знесамовитілого діда в своєму хатньому закапелку, а тепер от сама навідалася до нього? Та ще й вирядилась, наче дівка на гулі? Та ще й вузол з гостинцями принесла?

Хай мене грім поб'є, коли я щось тямлю!

— Прокопе! — знову озивається баба Ликора клично-медовим голосом.

І я не впізнаю цього її клично-медового голосу: он який, виявляється, солодкий голос до пори до часу таїла в грудях.

Марно пождавши відповіді, баба Ликора зникає в хатині-курені, а що в сінях темно, то її начебто ніч ковтає — глуха ніч посеред білого дня. Зіщулившись, очікую, що ось-ось з мороку сіней вигулькне Прокіп Дудка, але перегодя боком через вичовганий поріг перевалюється баба Ликора, й усмішка її — наче сірим павутинням заснована.

— Не видко десь... Де ж це він, га? Недужий, то мав би гнізда триматися.— І через тин питає в якоїсь голови, що майнула білою хусткою в блекоті: — Горпино, ти часом не бачила Дудку, бо не видко ніде?

— Дудку? Якого Дудку? — озивається біла хустка.

— Чи ти вже й Прокопа Дудку забула!.. Ще ж не вмер, а живий.

— А Прокопа Дудку?.. Десь по світах вієтьcя, либонь, раз живий,— відказує за тином біла хустка Горпина та й іде собі.— А може, й нема вже йрго, хто відає...

— Гм...—замислюється баба Ликора, й лице її ще дужче запавутинюється, гасячи усмішку.— Мовби почув, що ми до нього йдемо...

А я собі потай міркую: мабуть, справді почув, раз баба Ликора каже, але чому ж йому було звіюватися з хати? А може, як отоді подався десь у Нову Греблю, чи в Шамраївку, чи в Забару — то й досі?

Врозкидь на обійсті — дубові одземки, мовби чиїсь міцні зморшкуваті лоби випинаються з землі. Баба Ликора на такий одземок ставить принесений вузлик, розв'язує.— і скоро на цьому одземку простелює вишитий рушник, на рушник з лагідною побожністю кладе круглий буханець, що спалахує сяйвом на сонці, проміниться пахощами. Милується на буханець, а потім сердито каже:

— Таке наварнякала! Ну й Горпина, язик у неї — мов пуга з клоччя. Щоб оце Прокопа Дудки не було, га! Може, вієтьcя по світах, це правда, а щоб на світі не було!.. То чого ж ми до нього прийшли, га?.. Я так довго збиралася — й нате!.. Щоб оце Прокіп не почув, що ми в гості до нього...

Обертаюся кругом, наче сподіваюсь побачити Прокопа Дудку, що ось-ось вигулькне з зелених хащів, та його ніде не видко, і я питаю:

— А як він почує?.. Почує, як хліб пахне?

Баба Ликора спершу супиться, та зразу ж і розгодинюється на лиці:

— Авжеж, почує, бо хліб славно пахне... Скрізь чути.

— І в Забарі, і в Шамраївці, і в Вівсяниках чути?

— А ти ж думав! Скрізь... Бачиш, навіть бджоли почули.

Бджоли справді почули, прилетіли від лип, в'ються над буханцем, який їм, либонь, видається за сонях у буйних пелюстках, присідають на його рудо-вогнистий цвіт, наче хочуть тонкими хоботками набрати меду.

— І Прокіп Дудка має почути, хоч і далеко десь.
Бо я йому ще ось яку славну обнову принесла.

Баба Ликора лізе рукою за пазуху, де вона часто ховає всяку всячину, й дістає звідти полотняний згорток, стріпує згортком — і раптом перед моїм зором постає снігової білини полотняна сорочка, яка наче молочним шумовинням береться на сонці.

— Славна? — питає.

Чоловіча сорочка справді славна: куценький комі-рець-обідець на шиї вишито хрещиком, так само хрещиком цяцьковано широкі груди, й на рукавах цвіт-виши-вання.

— Так він же не зодягне! — виривається в мене.

— Як то не зодягне?

— Бо він страшний! Бо він такий страшний, що в нього сорочка — як земля!

Баба Ликора торопіє від почутого, а потім каже:

— Е-е, не вкрадуть його сороки, не вкрадуть, коли в таку вишиванку зодягнеться.

— Та не зодягнеться, хресійбо, не гріх, що забожився! — аж кричу.

А сам собі міркую: і чого це баба Ликора таку гарну сорочку принесла якомусь навіженому Прокопу Дудці, якого боїться і від якого всі тікають, бо він таке всім набалакує, таке набалакує! Бачиш, дядькові Тилимонові не понесла, хоч для нас в Овечачому нема дорожчого дядька. І жита змолола на жорнахг і тісто вчинила, й хліба спекла, — найкращого буханця з-поміж інших вибрала. І голову змила, від сивого волосся хмелем пахне. І вирядилася в убрання, яке в скрині береже про смерть. Не інакше, як хитро-мудро надумала піддобритися. Ось тільки з якого дива?

Баба Ликора тримає біля грудей вишиту сорочку, жде, наче ось цієї миті Прокіп Дудка, спираючись на костур, ступить на своє обійстя. І мимоволі я оглядаюся: де ж він, де? Аж диво, що нема, коли баба ось так чекає впевнено.

— Це ж він прощається з білим світом,— стиха каже баба Ликора так, наче вона говорить до похиленої

хати-куреня, чи до лип у бджолиному гуді, чи до ластівок, що в'ються над головами.— Сорочка на ньому справді така, як земля. То хай би прощався в чистій, у празниковій.

— Де ж ви взяли таку гарну? — питаю.

— А сама вишила.

— Для кого?

— Та чи знаю, для кого? Вишила — й годі, поклала в скриню, там сорочка місця не залежала. А тепер хай буде для Прокопа.

Хіба не чудна баба Ликора? Чудна — ще й добре: вишила чоловічу сорочку невідь-кому, а тепер от надумала Дудку ощасливити, бо він з білим світом прощається, аби людей не лякав у своїй, що наче з землі.

О, ще й мугикає сухим голосом, наче терниця поскрипує:

Майданчики, окаянчики,

да гірка ваша доля,

що не вмієте хліба-солі

їсти да з чорного поля...

Чогось я гніваюсь на бабу Ликору, а чому — й сам не відаю. І голос її деренчить, і пісня — справді, наче з клоччя пуга. І на простеленому рушнику буханець хліба видається дивним. Погасло свято в моїй душі, бо хіба ж на таке гостювання я сподівався? Хіба ж це гостювання? Ха — майданчики, окаянчики!..

Баба Ликора кладе ласкаву, теплу долоню на мою голову — й гасить мій гнів.

— Це ж Прокіп Дудка прощається з уєіма, каже всім правду... Ту правду, що таїв так довго за душею... Хотілося, щоб він і зі мною попрощався, сказав, у чому я завинила...

— Таж нема його, сказала ж тітка Горпина, — озиваюся якомога лагідніше.

— Нема? Десь є, не може бути, щоб не було... Може, десь душечка його жива неприкаяна біля хати побивається... Душечка ще довго скімлить і побивається біля хати, як чоловіка не стане, отак-то.

Баба Ликора бере хліб на рушнику, пригортає вишиту сорочку до грудей.

— Занесу в хату, зоставлю там.

Вона йде в хату-курінь, а я нишкну й зіщулююся, озираючись довкола: може, коли справді нема Прокопа Дудки на світі, хоч душечка його в'ється поблизу? Не видно, лише вітрець пробіг по липі.

Може, і я в чомусь завинив, а Прокіп Дудка не встиг сказати мені?

Літають ластівки, гудуть бджоли в липах, листя ледь перешіптується, наче щось знає і каже, але що, що? Хутчій би вже баба Ликора вийшла надвір, бо мороз дере по спині...

ВОРОЖКА

Сьогодні дядько Тилимон уже так тягне свою скалічену криву ногу, вже так тягне, аж душа терпне від жалю до нього.

— Ликоро, ось тобі нарвав липового цвіту, — каже, спиняючись на подвір'ї й кладучи на траву торбу з липовим цвітом.

Полотняна торба п'янко пахне, дві бджоли вмить прилетіли і вже гудуть над нею.

Ми з бабою Анкарою вчора й ниньки наносили від річки відрами воду, налили в дерев'яні ночви — й вибілюємо полотно. Простелене під осокорами, полотно біліє двома іскристо-мерехтливими стежечками, протряхаючи від води і вбираючи сонце. Полотно схоже на шумовиння молока, що проллялося — й не розтікається.

— Тилимоне, ти ще ніколи не рвав для мене липового цвіту. Хіба я сама не нарву на зиму? Хіба в нас нема свого липового цвіту? — спроквола відказує баба Ликора і, приглянувшись до нього, тривожиться: — Що з тобою, бо на тобі лиця нема... Якесь не твоє.

— А чиє? — хотів би пожартувати дядько Тилимон, але йому чомусь не жартується.

— Не знаю... Позичене.

Є лице в дядька Тилимона, й не позичене, а його, тільки якесь темне й сумне, мовби в павутинні, мовби його лице — в коморі, а сам дядько — надворі.

— Позичене, ха-ха-ха,— сміється, а лице зовсім не сміється, в сірому павутинні суму. І раптом: — Дурний

у вас Тилимон, ой дурний, бо віддав задурно тернову Нілину хустку, тепер жінка з'їсть мене без солі.

— Хустку віддав тернову Нілину? — жахається баба Ликора. — Задурно? Кому?

— Та одній старій жінці.

— За віщо? Якій жінці? І чого це ти старим жінкам надумав роздавати? Хіба Ніла сама не зносить,— уже сердиться баба Ликора.

— Тут одна ворожка прибилася до Овечачого.— Дядько Тилимон піднімає над спітнілою головою жовтого солом'яного бриля, досадливо чухає спершу маківку, далі потилицю. — Вгадує всяку всячину, а найперше — що кого чекає попереду, кому скільки ще залишилося на сонце дивитися та коли бог до себе покличе. А пристановисько ця ворожка знайшла собі в діда Нездійминоги. То я оце від них вертаю, зранку йду, липового цвіту нарвав по дорозі, бо вже нема куди квапитися.

— Що вже вона тобі нагадала? — від раптової печалі в баби Ликори губи аж наче обвуглюються.— Ой-ой-ой! Бачу, бачу, що вона тобі нагадала недобре щось. І за оте недобре ти їй віддав Нілину хустку?

— Віддав, бо наперед бере ворожка.

— Розумна, тому й наперед. А ти чоловік чи не чоловік, Тилимоне? За її негоже гадання міг би й відібрати силоміць.

— Краще б я не гадав!

— Еге ж, еге ж, за дурне гадання — та й Нілиною хусткою віддячив... Бачу, якийсь ти не такий, навіть липовий цвіт приніс...

Дядько Тилимон знову знімає жовтого бриля, знову досадливо чухає маківку та потилицю — і лише по тому йде, зсутуливши плечі.

— Горе, горе, — звуглілими губами шепоче баба Ликора.— Накликав дідько халепу на свою голову!.. Й чого ми з тобою, дитино, до річки не подалися вимочувати полотно, а затіяли коло хати? Коло річки він би нас не знайшов, а я б не чула й не знала. Ой, горе, горе нашому Тилимонові! Та ще й хусткою віддячив за своє горе...

Баба Ликора з дерев'яного корця поливає простелене полотно під осокорами. Зачерпне води з діжки чи з ночов — і поливає, зачерпне й поливає. Срібний струмінь довгим язиком лизне полотно — й згасне, лизне полотно — й згасне. А лице в неї лихе та недобре, наче аж шершнювате. Еге ж, наче його пообсідали шершні!

— Чого дармуєш? — озивається до мене.— Хіба в нас нема липи, нема липового цвіту? Ген ворок висить на ворині, бери ворок, лізь на липу і рви цвіт... Бач, Тилимон з гадання того та з жалю до себе такий добрий став, що й липового цвіту приніс...

Біля хвіртки-перелазу стара крислата липа гуде, як вулик, повний бджіл. Бо поміж листя й цвіту справді гудуть бджоли, мурашва, в'ються метелики, мерехтять прозорокрилі бабки. Ворок на довгій шворці, чіпляю через шию — й лізу у липовий вулик, що цвіте, пахне й грає соковитою, густою музикою.

Рву блідо-жовті кетяшки цвіту, прислухаюся та приглядаюся — й скоро вже сам почуваюся зрідні мурахам, бджолам, бабкам та метеликам: не бояться мене — і я не боюся їх. І я вже сам скоро підспівую щось, мугикаю, бринькаю губами в тому невмовкному хорі, в ворушкому співучому вулику.

Дивлюся вниз — і торопію: баба Ликора сидить на землі спиною до діжки з водою, підперла двома гострими кулаками лице, а лице в неї, лице... Як осіння зів'яла та зчорніла мальва — таке в неї зажурене лице!

І вмить — уже на ногах, бо Надьку Срулиху вгледіла за ворітьми.

— Надько, Надько,— квапиться до неї,— ти за ту ворожку чула, що в хаті старого Нездійминоги ворожить?

— Чула,— каже сусідка, спиняючись.— Сама не ходила до неї, а чула.

— Що ж вона ворожить нашим овечацьким? — цікавиться баба Ликора.

— Всяку всячину ворожить за хліб, за крашанки, за дрантя таке-сяке... Вгадує наперед, що з ким станеться.

— А назад угадує?

— І назад угадує, та кому те хочеться знати? Вже знають і так самі. А заглянути ж кортить наперед... Секлета ходила до ворожки, за курячі яйця наворожила здоров'я і сто років життя, і що син живий на фронті, воює, то Секлета вже не знала як дякувати... Й Одарці гарно погадала. Тож їй крижі ломить і колька в грудях коле, то обійдеться, ось тільки треба остерігатися усяких рудих, бо від усяких рудих порча для неї... Але ж мудра ворожка, та дурна! В того Нездійминоги баба клята, всі знають, а ворожка візьми й наворожи, що здоров'ям недужа, що дід свою бабу переживе ще й другу матиме... Ну, чули таке? Вже коли тебе пустили в хату, ворожиш за людське добро, то не можеш славно поворожити хазяйці, га? Це треба так розстроювати, що тебе за поріг виганяють?

— О, о, і я ж тієї самої співаю. Ворожити теж треба вміти. Бо що це таке? Як одному, то гарно ворожиш, а як другому, то вже зле. А чим воно перед тобою завинило, що ти йому зле ворожиш?

— Хіба вгадаєш тих ворожок?

— А може, може... — Баба Ликора озирається, чи ніхто не підслуховує, а потім шепче щось Секлеті на вухо. — Шу-шу, шу-шу...

— Та кажіть голосніше, бо шарудите, як миша в ковбашці(— гнівається Секлета.

— Та кажу, чи хтось нашіптує тій ворожці! Бо звідки знає все за наших овечацьких? Що в кого болить, хто в кого помер, та хто кому перейшов дорогу з порожніми відрами? Еге, є в неї вивідувачі та нашіптувачі. Як у всякому ділі.

— Не верзіть казна-що!.. Вона отак ото бере вашу руку — із руки зчитує.

Секлета йде собі, а баба Ликора завмирає оторопіло, далі кличе мене з липи:

— А йди-но сюди! — Й коли я квапливо спускаюся з липи, тримаючи на шиї ворок з липовим цвітом, соває мені під носа свою долоню: — Ану прочитай... До Біблій ти вже мудрий, щоб дерти на шмаття, еге, то прочитай, що тут написано.

Бабина вузька долоня — як темний зів'ялий листочок, помережаний жилками, цяткований жовтими зароговілими мозолями. Цей зів'ялий листочок долоні пахне полотном, яке вона сьогодні вибілює в ранковій воді, пахне річковою водою, пахне кропом, який зривала в куліш. Я пильно вглядаюся в долоню, а баба Ликора терпляче жде, бо сама ж неписьменна. Але ж і чудна: гадає, коли деру Біблію та розмальовую сторінки уламком хімічного олівця, то вже й грамотний.

— Що вичитав? — питає.

— Та тут... нічого не написано! — бурчу.

— А-а... до школи не ходив— ось і не вмієш читати... А чув? Ота ворожка вміє і знає. Чув? І не бреше. Ну, добре, добре, я вже нажилася, мені однаково — чи завтра чи позавтра в сиру землю. Але ж ти... Що тебе жде?

Її сухі, як штурпаки, руки обвивають мою шию, і її колючі губи тицяються біля вуха.

— Пустіть,— прошуся, бо не звик до таких жалощів.— Ще побачить хтось...

— Нарвав трохи цвіту? Висип до Тилимонового, а в ворок назбирай курячих яєць... Бо хто ж подумає про тебе, як я не подумаю.

Баба Ликора з дерев'яного корця поливає полотно під осокорами, а я притьмом нишпорю в сінях, у клуні та в бур'янах, визбируючи курячі яйця. Зоставивши хату з відчиненими навстіж сінешніми дверми (хто в нас що візьме, коли в хаті все голе — ослони, стіл, тапчан, лежанка, долівка!), скоро вже йдемо з бабою прудко, аж порохно хмарою в'ється довкола нас.

Ще не знаю, куди йдемо, але здогадуюся. Але здогадуюся, раз у раз позираючи на бабине кощаве лице, що стало урочисте й таємниче. І, либонь, лице в мене також стає урочисте й таємниче, і я чомусь остерігаюся, щоб ніхто зараз не побачив мого лиця.

— Ану стій! — раптом злякано шепоче баба Ликора, й ми з нею вмить ховаємося за старою трухлявою вербою, що згорбилася над шляхом.— Нехай пройде...

— Хто пройде, хто?

— Цс-с-с...

Перегодя краєчком ока визираю з-за верби й ген-ген упізнаю довгу, як пужально, постать поліцая Корнія Потуги, що зникає за деревами.

— Хай іде, а то ще наврочить,— бубонить баба Ликора, й ми виходимо з-за верби.— А то хочу погадати у ворожки, скільки йому ще зосталося жити, цьому іродові.

— Й ворожка вгадає? — вражено питаю.

— Поворожить — і вгадає.

Захоплено поглядаю на бабу Ликору: вона знатиме про Корнія Потугу таке, чого ніхто не знає, чого він і сам не знатиме. Вона володітиме таємницею його життя— що й коли станеться з овечацьким поліцаєм.

— Й не признаєтеся йому? — виривається в мене.

— Чи я дурна признаватися, дитино? — Й недобрий усміх зміїться на її губах-павутинках.— Скажу, а він і метатиметься мені ж таки за моє знання.

— А чому? Хай би віддячив!

— Еге ж, віддячить... Ой, хлопче, хлопче! Не знаєш ти людей, а найдужче — овечацьких... Так віддячить, що не вичухаєшся.

Думаю над почутим від баби Ликори — й не годен втямити. Якась велика загадкова таємниця в її словах, і хоч лобом бийся в слова — не доб'єшся до таємниці...

Якась жіночка мала, мов котигорошок назустріч котиться, коси на голові в неї мовби глиною білою вимащено, і брови також білі, наче двоє розлетистих пташиних пірець. Гострі зіниці світяться скалками золотої соняшникової олії, що розтеклася по воді.

— Христе! — сплескує руками баба Ликора. — Мені казали, а я не вірила, що ти посивіла за одну ніч.

— Посивіла, посивіла,— жебонить струмок тихого голосу.— Ввечері лягла спати чорна, як галка, а проснулася в молоці сивому.

— Отак Антон твій приснився?

— Отак Антон приснився... Сплю в коморі, а він у комору приходить перед досвітком — і в усьому білому, навіть бриль на голові білий. Бачу, косу шукає, рукою по стіні все нишпорить і нишпорить. А коса висить на кілочку. Хочу, каже, піти сіна вкосити, щоб тобі на зиму було для телиці, бо вже ніколи не прийду більше. Чом же ти не прийдеш більше, питаю, чом же ти не накосиш більше, питаю. А він усе нишпорить долонею по стіні, а я як придивлюся до нього — боженьку, та ж він сліпий! Це ж він сліпий додому прийшов з війни, щоб накосити сіна. Знаться, нема його в живих. Проснулася в сльозах, мацнула рукою, а коса й висить на стіні, тільки він не зумів знайти.

— Всяке приверзеться вві сні,— баба Ликора на те.— Ходімо до ворожки, хай вона тобі поворожить на Антона. Я ось на свого хлопця хочу поворожити, яєць узяла, може, за яйця добре поворожить. Хай скаже, від чого берегтись йому, бо такий урвитель, що жди, аби не вскочив у якусь халепу... Може, й тобі поворожить добре, не мучитимешся.

Жіночка сива, котигорошок сумно-золотоокий, замислюється такою тужливо-безпросвітньою мислею, що душа моя в'яне від щемкого співчуття.

— Не піду,— зітхає.

— А чом? — дивується баба Ликора.— За мої ж крашанки... Удвох...

— А може, то лише сон, га? — Й дивиться так жалісливо, наче просить: ну, скажіть, що тільки сон, скажіть! — А ніч спливла, то й сон сплив...

— Еге ж, верзеться всячина,— спроквола згоджується баба Ликора.

— Про сон усяке можна думати,— жвавішає білоголова Христя.— А коли ворожка наворожить — де подінешся від її ворожіння? Хоч круть, хоч верть, а в черепочку смерть. Уже тоді ніякої надії. Сни збуваються чи не збуваються, а ворожіння — ой страшні, ляжуть жорнами на груди —не зсунеш.

Баба Ликора у відповідь на почуте квасніє стуманілим зором і мовчить, наче язика проковтнула, а перегодя:

— Таж кажуть, що слово її правдиве.

— А може, я не хочу її правди! — скрикує сива жіночка Христя, наче сердиться на нас.

— Як то?

— А так, не хочу — й край.

— Така ласкава з вигляду Христя, ця жіночка-коти-горошок і гнівається якось ласкаво, по-доброму — та й іде своєю дорогою, а ми рушаємо своєю.

В баби Аикори чомусь ворушаться тонкі губи, схожі на корінці польового пирію, виверненого плугом з землі й висохлого на сонці. Наче пирієм її сухих губів перебирає вітерець. Щось вона каже-шелестить беззвучно, але не втямити, що саме. Гнівається, сама з собою свариться.

Вже не так далеко до хати діда Танаса Нездійми-ноги, а там — і ворожка чекає на нас. Яка вона? Може, така, як баба Весна? Е-е, ні, зовсім інша, зовсім не схожа, нема таких ні поміж овечацьких, ні поміж ново-гребельських, ні поміж; вівсяниківських. Либонь, така може тільки приснитися. Й мені страх як цікаво, і я вже вглядаюся вперед — чи не вгледжу на обійсті в Нездійминоги?

Знагла баба Ликора забирає в мене ворочок з курячими яйцями:

— Ану віддай!.. Не підемо!

Чи не шкода їй стало віддавати курячі яйця за ворожбу? А баба Ликора несподівано схиляється, обсипає сухими колючими поцілунками мою голову, щоки, шию. Дерка її, наче терпуг, щока мокра від сліз.

— Перехотілося! Не хочу! — шепоче.— Хай господь милує.

— Та ходімо,— прошу,— хай поворожить.

— Хай поворожить на тебе?—сахається вона.—А ти не чув, що Христя казала за свого чоловіка, за Антона?

— Чув... Приснилося, косу шукав у коморі, хотів трави вкосити.

— Еге, так ти чув, так ти втямив... Передумала Христя ворожити на Антона, передумала.

Баба Ликора смикає мене за руку, і, трохи не дійшовши до стріхатої, покритої зеленим мохом хати Танаса Нездійминоги, ми повертаємо назад. І я почуваюся так, наче вже був зовсім близенько біля таємниці — й випурхнула таємниця. Так, як уві сні часто випорхує з рук жар-птиця.

От якби ворожка поворожила на моїх батька-матір!..

Баба Ликора завзято збиває старими черевиками куряву на шляху. Щось бубонить, наче горох у роті пересипає.

— Хе, була нерозумна, а стала зовсім дурна: ворожити на хлопця надумала! А як у тієї ворожки лихе серце? А як насупиться, що віддарунок малий за ворожбу — якісь там курячі яйця, назбирані по бур'янах, то таке наворожить, таке наплете. А я потім страждай та мучся, наче в мене горя мало? А я тоді стережи його з хати не випускай, щоб не літав на крилах?.. Нема в баби такого багатства, щоб за те багатство ворожка не поскупилася гарно поворожити, о! І гір золотих для хлопця не жалко, та де я допну золоті гори, га?

Баба Ликора озирається довкола, наче видивляється в Овечачому золоті гори, яких не пошкодувала б для ворожки, та нема ніде, не видно.

— Раз Нілиної тернової хустки мало для гарної ворожби, то що вже казати про курячі яйця!

А я не розумію бабиних жалів та бабиних страхів. Бо що б такого страшного могла наворожити мені ворожка, аж баба Ликора злякалася? Хай би що хоч ворожила, не страшно. Чого боятися? А як злякаюся ворожби, то баба Весна відшепче — і я забудуся, бо вже таке бачив, уже таке забув, що ніякій ворожці не снилося.

ЧОГО ТІЛЬКИ НЕМАЄ НА ВІКОВІЧНОМУ ДУБІ!

Ми прибігаємо до тітки Шли на обійстя, а вона стоїть поміж розквітлих мальв — і сама схожа на розквітлу мальву: очі грають, щоки пашать, зуби разком намиста блищать з усміхненого рота.

— Чи за вами дідько женеться? — питає.

— Приймай біженців, Шло,— важко сапає баба Ликора.

— Може, хата згоріла? — жахається свого страшного здогаду тітка Шла.— Бо ви обоє мов з хреста зняті.

Баба Ликора мовчить, сапаючи, то тітка Шла каже розгублено:

— А в мене свято ниньки... Згадала, що саме ниньки ми з моїм пройдисвітом Тилимоном побралися колись... Та що з вами? — знову скрикує

У баби Ликори в темних проваллях очей стоять сльози — мов горох. Баба Ликора хоче дістати з грудей голос, а голос чомусь не дається і деренчить, наче суха бадилинка на вітрі. Прокашлявшись, ударивши себе кулаком у груди, вона таки дістає хрипкий, якийсь чужий голос, щось розказує, а я мовчки йду до віковічного дуба.

А я мовчки йду до віковічного "дуба, що чорніє за садом на чолопку плаского спадистого горба.

Так почуваюся, наче дуб манить мене. І, поминаючи яблуневий садок, чим ближче підступаю до дз^ба, тим він більшає, темнішає і грізнішає. Наче виростає перед моїми очима, розпросторюючись ширше та вище, затуляючи все більше Овечачого та синього неба у ви-сокостях.

Аж поки підходжу до самого дуба.

Звідси — далеко видно наокіл. Село розлягається по горбах та долині понад річкою, що мерехтить блакиттю води. Ген завод видніє за деревами парку. Темніє за околицею ліс, поля стеляться до самого обрію — й далі за обрій.

Припадаю до порепаної кори й дивлюся вгору. Могутня крона затуляє геть усе небо. Й чим довше дивлюся знизу вгору, тим більше зростаюся з дубом, тим гостріше здається, що я з оцим віковічним дубом, що на своєму верховітті тримає небо.

Знесилюючись, я сповзаю на тверде вузласте коріння, що вив'юнюється з землі, й тулюся спиною до стовбура. Мене знемагає втома, в голові паморочиться, і я заплющую очі. Тепер здається, що не тільки голова крутиться, а й світ весь кружляє довкола мене в якомусь нестерпно довгому й млосному танці.

Світ кружляє довкола мене, й зовсім несподівано в очах світлішає та розвидняється. Тепер я бачу ясне та світле Овечаче далеко наокіл, бачу ліс і далекі манливі поля, що розлилися буйним хвилястим морем, а також бачу оцей віковічний дуб.

Дуб зараз — іще більший та могутніший, крона його — ще розлогіша.

Але що це коїться на дубі?

Зовсім не пташки обсіли його гілля, хоча й усяких пташок там вистачає — і літають, і щебечуть, і гнізда в'ють. Ох і розрісся дуб, ох і розрісся, що навіть ген-ген поміж різьбленого листя видно цілу пасіку, а На пасіці видно пасічника в солом'яному брилі. Чудно та й годі... А то що, трохи вбік від пасіки? А то видніє млин-вітряк, і до нього по довгій гілляці, що біліє польовим шляхом, тягнеться хура з мішками, й цю хуру запряжено половими волами... І синіє церква з золотим хрестом, а довкола церкви зібрався народ так, як збирається на Великдень, коли вдосвіта стоїть вінком у дворі довкола церкви, а батюшка ходить і

святить усе те, що принесено й виставлено для святіння на простелених рушниках та скатерках... А за церквою, в дубовій гущавині, біліє школа, біля школи бігають діти, і їх там багато, наче бджіл.

А то вже наче ярмарок, еге? Приглядаюся пильніше — еге, таки ярмарок, на якому продають усяку всячину, що й не розкажеш, так усього багато. І золотою мурашвою товчуться люди. Гай-гай, а то ж хто? Від наглого холодку мені терпне в грудях, бо поміж золотої мурашви на ярмарку впізнаю не когось, а бабу Ликору! Так, так, бабу Ликору! Вона йде з білим лозиновим кошем, повним стиглих рум'яних яблук, які чи то купила, чи то продає. Ні, ні, таки продає, бо нащо купувати, коли в баби своїх яблук вдосталь. Але чому ж ніхто не купує, чому всі обминають її з повним лозиновим кошем?

І вже баба Ликора блякне там, на дубі, на велелюдному ярмарку, натомість я бачу нашу Фросю — яка ж вона славна в гурті, і світло проміниться довкола її голови, це світло — багатокольорове: зелене, синє, червоне, жовте, коричневе. Бо такі бинди вплетено в її розмаяні ясні коси. А ще кольоровим світлом сяє її пишна вишита блузка, і спідниця рясна, й пояс на стані, й чоботи з підківками, що виблискують срібними місяцями. "Фросю!" — так і хочеться крикнути до неї, щоб почула, бо я ж так люблю нашу Фросю, та вона гасне там, в'яне, мовби тінь від хмари напливає на неї.

На чорному сучку, мовби пришпилений, Корній Потуга!.. Руки розметав навхрест, не ворушится, а лице чорніє вугляком. Ластівки в'ються довкола нього, а що мені страшно, щоб ластівки хурделицею завіяли його отам, на дубі, неподалік від ярмарку, щоб не бачити його.

А трохи далі поміж рясного жолуддя, такого великого, мов гарбузи, видніє і не жолудь білий, а біло-сива усміхнена голова Павла Голохи!.. Голова сміється, усміхнені губи хочуть сказати щось, але не кажуть, тільки сміються мертвим усміхом. Я хочу відірвати погляд від усміхненої голови — й не можу, така дивна й страшна сила в мертвої усмішки Павла

Голохи. Та зрештою наче тінь від хмари наповзає — і меркне вищирена голова.

Який цей дуб великий — і все є в його могутній кроні!

Бачу там і дядька Тилимона з тіткою Нілою, вони обоє порпаються на городі поміж розквітлих соняшників. А ген і тітка Секлета, вона на довгому мотузку пасе червону корову. А то, либонь, ота збаразька ласкава чорнява молодиця, що гойдає співучу колиску з верболозу. Ген стоїть тітка Марія, а над нею літає лелека, мовби над тіткою літає добрий дух. О, Тарапатий заглядає у чорну розверсту яму, й та глибока яма — рвана рана в грудях кладовища. І тітка Варка сидить біля кужеля, веретено крутиться в її руці, прядеться та прядеться біла чиста нитка, намотується й намотується на фуркітливе веретено в її руці.

Що ж я шукаю, що ж я шукаю? Що ж я хочу побачити на могутньому дубі, на якому сподівайся на всяку всячину?

Ага, я шукаю Клима Климішу в лісовому курені під розлапистою зеленою ялиною!

Де ж Клим? Чому ніде не видно його? Може, він коло Фросі? Намагаюся в тих нескінченних людських роях знайти Фросю, котра зодяглася, наче наречена, але й Фросі вже не видно.

А ще кого шукаю, кого?

В тих людських роях таки знову намацую збаразьку чорняву ласкаву молодицю. Молодиця легко розгойдує співучу колиску з верболозу, підв'язану до сволока на вервечках. Молодиця гойдає колиску й співає, тільки пісні її не чути. Я приглядаюся до колиски, пильніше, пильніше...

Чиї то очі цвітуть чорним цвітом у колисці?

Таж то збаразька молодиця гойдає у колисці маленького Марка, а він звідти, з дуба, з колиски, видивляється на весь білий світ неоглядний. Когось шукає очима — й не може знайти. Може, він шукає мене?

Хочу крикнути: "Ось я, ось я, тут!" І просинаюся несподівано.

Спершу не можу втямити, що я таки проснувся. Не можу втямити, чому довкола все стало іншим. Іншим стало Овечаче, іншим став дуб, під яким я сиджу. А де поділося оте Овечаче, отой дуб, які я щойно бачив?

Зводжуся — і здивовано дивлюся на дуб над моєю головою.

Де поділося все те, що було на дубі? Листя різьблене шелестить, сузір'я жолудів висять, дзвенять мурахи, щебече сіра пташка. Але ж і листя не таке, й жолуді й пташка. Все не таке!

Невже на цьому дубі я вже так і не побачу Клима в ялиновому курені?

А маленький Марко в співучій колисці з верболозу?.. Де маленький Марко з блискучими чорними очима? Десь має бути отам, у зеленій кроні, має бути! Але нема. Та невже нема?

Стогін виривається з моїх грудей.

А хто то йде через яблуневий садок слідом за бабою Ликорою? Горбиться, помагає собі сучкуватим вишневим костуром. Ага, та то ж баба Весна, шептуха наша овечацька.

— Йди-но сюди, дитино, йди-но до мене,— наблизившись, каже вона.

Обличчя в неї — наче вощина, з якої випито мед.

Баба Весна торкається пучками пальців моєї голови — й чародійна ласка через її пучки вливається в моє єство. Літепло спокою сповиває мене. Я вмить забуваю за те, що сталося зовсім недавно, забуваю за своє видиво, навіть за дуб забуваю, хоч він зовсім близько і до його шкарубкого стовбура можна торкнутися рукою.

Повіки мої все важчають, і я тицяюся головою в поділ спідниці баби Ликори, і вже вона торкається мене своїми солодкими пучками, наче вділяє цілющих, жаданих ліків.

СУМНЕ ВЕСІЛЛЯ У ВІВСЯНИКАХ

Нарешті, баба Ликора відпускає мою руку.

— Ось і прийшли,— спадає зітхання з її пошерхлих уст.

У садку — старі яблуні та старі груші, що далеченько порозходилися одна від одної, а смарагдову траву під ними встелено падалішніми грушками та яблуками. Знявши з плечей клумачок і поклавши під кущем розквітлих мальв, баба Ликора повільно йде через садок.

І зупиняється над ручаєм, який уже тече за садком. Тут сідає на вузьку кладку, перекинуту через ручай, і опускає запорошені, збиті ноги у воду. Вона заплющує очі й стогне від задоволення.

— Наче ліки... як добре...

Підійшовши слідом, я дивлюся в ручай, що тече поміж вузеньких, поснованих травою низьких берегів. Біле піщане дно зовсім близько, бо ручай мілкий, зате вода в ньому — чиста й прозора, так що на дні видно кожну піщинку чи сріблястий водяний пухирчик.

Нахилившись, беру пригорщами воду й п'ю. Вода прохолодна, від неї ледь-ледь пахне зіллям та м'ятою.

— Вмийся... Вмийся з дороги,— радить баба Ликора.
Зачерпую пригорщами воду — і вмиваюся в ручаї,

змиваючи втому. Й тут, у затінку під вербами, що поспліталися плакучим своїм гіллям над ручаєм, до мене повертається свіжість та бадьорість.

До садка прилягає город, а на городі — цілий хоровод золотих соняхів. І на сусідніх городах — так само хороводи соняхів. А за городами зеленіють луги, буйні

від високої трави та квітів, і подувом вітерця доносить духмяні пахощі, такі медвянисті, хмільні такі, що вдихав би й вдихав би.

— Це ви, лебедики мої?

Оглядаюся від ручая — і мало в воду не заточуюся від здивування: через старий садок поміж груш та яблунь іде... Хто ж це йде?.. Та невже йде баба Ликора?!

Та хіба ж усміхнена баба Ликора йде через садок, коли зморена баба Ликора ось таки сидить над ручаєм і студить ноги у протічній воді? І я здивовано втуплююся в неї. Таки сидить, таки ніде не ділася. Переводжу погляд...

Переводжу погляд — таки йде через садок,' наближається до нас!

— Лебедики ви мої, прилетіли аж з Овечачого...
Баба Ликора, що студила ноги в ручаї, зводиться й

повільно ступає назустріч бабі Ликорі, що наближається до ручая. Вони обіймаються, на якусь мить зливаючись і стаючи начебто одною бабою Ликорою. Та розняли руки — і знову їх дві.

— Ликоро!..

— Мартохо!..

Та це ж Мартоха, радію я. Та це зовсім не друга баба Ликора, а її рідна сестра Мартоха! А як вони схожі між собою. Схожі так, як сонях на соняха, як чорнобривець на чорнобривця, як ластівка на ластівку.

Ось тільки... Ось тільки в Мартохи молодша усмішка на кощавому смаглявому обличчі. Й молодші в усмішці очі та зуби. Й навіть голос у Мартохи молодший, а в тому голосі більше веселощів та радощів.

— Та нема для мене гостинця дорожчого, ніж такі гості! Ноги били в таку далечінь. А в тебе ж, Ликоро, ніжки давно вже находилися, бо скільки ж вони виходили, скільки!..

— У тебе тут рай,— каже баба Ликора, оглядаючись обіч.— А в нас там в Овечачому... І не розкажеш.

— Де ж тут рай? — дивується тітка Мартоха. Й також здивовано оглядається обіч, немов шукає той рай.— Не бачу.

— Ти не кажи. Німців у Вівсяниках нема? Нема. Й ні одна бомба не впала на вас. І не відступали через ваше село... А в нас! Ото я малого за руку — й сюди. Бо скоро вже обоє подуріємо в Овечачому. Я тільки й знаю, що до шептухи воджу його, а вона яєчком йому переляк виливає. День-другий перекапаріємо в тебе, а там у селі Ніла з Марією придивляться за обійстям, а хазяйства й нема в мене, щоб побиватися.

Йдемо через старий садок до хати. Справді, як тут славно! Здається, що на кронах високих дерев і небо повищало, поглибшало, посинішало. В садку прохолодно, хоч і стоїть надворі літня спека. Де-не-де й опеньки біліють у траві попід стовбурами.

Тільки тітка Мартоха взялася за клямку сінешніх дверей, а тут з вулиці — гуркіт і гамір. Дві великі ху-ри-халабуди, схожі на циганські, спиняються за хвірткою. До хур-халабуд прив'язано корівчину, двоє теляток, овечок кілька.

— Мартохо, агов!

Двоє — один вогнисто-рудий, а другий смолисто-чорний — ідуть з вулиці на подвір'я, обоє з батіжками, обоє з якимись мотузками.

— Хто такі? — питає вогнисто-рудий, показуючи на мене та на бабу Ликору.

— Ликора, сестра моя з Овечачого. З дитиною. Погостювати навідалися.

— Погостювати навідалися! — сміється вогнисто-рудий, а смолисто-чорний тільки очима блимає понуро. И тицяє на клумак поміж мальв: — Що це?

— Харчі та гостинці мої,— вихоплюється баба Ликора.

— З Овечачого? — понуро питає смолисто-чорний мовчун.

— Еге, еге,— наче виправдовується баба Ликора.

— Подивимося, які то скарби водяться в Овечачому,— каже вогнисто-рудий, і закидає бабин клумачок собі на спину.

— Хлопці, хлопці! — поривається до них баба Ликора, и голос у неї — благальний і жалібний.— Та то ж усе бабине! Та воно вам треба, хлопці? Бабине...

Вогнисто-рудий відтручує її плечем так, що баба шкопертається, мало не впавши, й замовкає.

— Ну, Мартохо, що в тебе є для великої Німеччини? — питає вогнисто-рудий.— Та для німецьких вояк на фронті?

— Що ж у мене є, хлопці? Гола, як бубон, хіба не знаєте. Нитку до нитки складаю — ото й усе моє багатство... Ото хіба що індик у шопі, самі знаєте...

Скільки разів доводилося від баби Ликори чути про того Мартошиного індика! Послухати її — світ ще не бачив такого казково гарного індика, що живе в неї сам-самісінький.

Смолисто-чорний чоловік іде в шопу — й скоро виходить звідти з великим індиком, що сердито булькає горлом, а його рясні калинові ковтки на підгорлі та соковитий калиновий гребінь густо тремтять.

— Таж у мене тільки індик! — полотніє з лиця тітка Мартоха.— Таж індик у мене замість рідної дитини...

— Тітко, та нащо вам такий індик! — регоче вогнисто-рудий.

— Як дитина мені...

— Ха-ха! Дойчі люблять таких дітей!

— Краще б ти мене...

— Вас? Побоялися б господа бога, кому ви вже потрібні.

Вони з індиком ідуть з обійстя, а баба Ликора слідом тупцяє:

— Тлумачок мій... У тлумачку нема нічого для німців... Там таке, бабине... А нащо німцям бабине!

Індик летить у хуру-халабуду, звідти долинає куряче кудкудакання, гусяче гелгання, поросяче кувікання. Мекають вівці, збрикують телята, корова на налигачі впирається ратицями в землю, крутить шиєю.

— Родіона забрали! — схлипує тітка Мартоха, й губи її сіпаються, як попечені кропивою.

— Якого Родіона? — не може втямити баба Ликора, але їй також дуже жалко, й губи в неї також — як попечені кропивою.

— Таж індик у мене... Родіон.

Хури-халабуди з гамором, з меканням від'їжджають. Уже невидимий за вербами, ірже кінь, начеб він ірже на пожежу.

— Щоб той індик вам у горлі став, поліцаї прокляті!

— Тлумачок мій забрали,— бідкається баба Ликора.— І нащо німцям бабине?

І вже ми в хаті всі втрьох, наче три тумани, а баба Ликора далі:

— Коралі там у тлумачку... Пам'ятаєш, Мартохо, оті коралі ще нашої матері-покійниці? Тобі заповідала мати, лежали в скрині скільки! Хай би далі лежали, так ні, придумала принести... Лай мене, Мартохо, лай, що не вберегла материну пам'ять.

— О, ти скажеш... Таж чи ти могла вгадати? Ось подалися шуліки по Вівсяниках, полетіли. Що пірвуть під руку, те й грабують. А хай би їм поперек горла став Родіон. Сама-самісінька я тепер... Чуєте? Що я вам

скажу. Аж не віриться, що скажу, а скажу... Тут моя хрещениця ниньки виходить заміж, то гайда на весілля...

— Весілля? Яке весілля? — питає баба Ликера, наче сонна.

— Таж у хрещениці, у Катрі,— відказує тітка Мар-тоха, й вона також наче заснула.

— Яке ж то весілля може бути,— долонями б'є баба Ликора по спідниці.— Коли ніде від горя не сховаєшся. Та й як я піду, коли така, наче на смерть вбрана.

Проте трьома туманами таки стелимося з хати надвір. І прислухаємося до сонячної літньбї тиші. Начеб не чути ні зойку, ні лементу, ото хіба що собака зодда-леки загавкав — і наче вдавився глевтяком. І — тихо. Може, поліцаї вже награбували всякого добра в людей повні хури-халабуди та й подалися з села?

Озивається гармошка за садками.

— О, молодий уже веде молоду...— каже радісно тітка Мартоха. Й одразу — в смуток: — Це ж немає мого Родіона, сердешного...

Ген уже й весілля вигулькує з бічної вулиці, з-поміж верб. Невеличкий гуртик, самі жінки й діти. А жінки повбирані в темний одяг, наче жалоба якась у всіх. Молода попереду в білому довгому платті, що тягнеться по землі, і в її пишних пшеничних косах біліють великі крамні квіти.

— Ото вже моя хрещениця — геройська дівка,— мовить тітка Мартоха.— Таке в селі коїться, а вона — весілля!

Біля вирядженої в біле 'плаття молодої ступає молодий, накульгуючи на ліву ногу, відтак спирається на блискучу залізну ковіньку. У нього

також — пшеничний розсипчастий чуб і пшеничні вуса, наче йому колосків на обличчі натикано.

— Каліка...— зривається з язика в баби Ликори.

— Підірвався на якійсь заразі... Зате люблять одне одного...

На гармошці грає циганчук, раз по раз сіпаючи головою, то гадючки кучерявого волосся спадають на брови, затуляють очі.

— Хрещена, хрещена! — манить рукою молода.— Яке ж весілля без вас!

— Ідемо, йдемо,— усміхається тітка Мартоха, забуваючи про індика.

Гармошка в руках циганчука весело зойкає, наче не натішиться появі радісної тітки Мартохи, яка хоч і забарилася, зате прийшла.

І раптом тітка Мартоха пускається в танок. Весілля зупиняється і сміється, бо чом не посміятися з підтоптаної тітки, якій плакати треба, а вона танцює. А вона танцює й вигукує:

— Приходили!.. Індика забрали!.. А що можуть іще взяти, коли вітер у хаті?.. Ликоро, Ликоро, а й ти потанцюй зі мною!

— Вже натанцювалася,— тремтять від усміху довгі губи в баби Ликори.

Гармошка в руках циганчука скрикує — і повільно стихає.

— Грай, грай, хочу танцювати,— все ще чудно скаче тітка Мартоха.

Але циганчук дивиться ген-ген на шлях, і весілля вже дивиться туди, куди циганчук першим подивився. Тітка Мартоха спиняється, відхекуючись. А там, на білому курному шляху, попід тополями, по тінях від тополь, їде віз.

їде віз, потрапляючи з тіні в тінь, які смугують раз у раз і воза, і коня, і дідка, що йде обіч, тримаючи віжки в руках. Так що і віз, і кінь, і дідок — якісь смугасті, якісь ребристі.

І весілля, вже без музики, поволеньки та сторожко рушає назустріч, приглядаючись до того дивного сумного повозу.

— Покійницю везе,— шепоче баба Ликора.

На возі, вистеленому зеленим березовим та дубовим гіллям, горілиць лежить дівчина. Руки розметала, дивиться в небеса, але чому в неї заплющені очі? Тута чорна коса тремтить на грудях, наче гадюка.

Весілля спиняється, й дідок зупиняється з возом.

— Кого ж це везете ви? — скрикує Катря, молода.

— Онуку свою,— мовить дідок, а очі плавають у сльозах, мов зів'ялі барвінки у воді.

— Звідки везете?

— Зі Збаража. А везу в Польову Лисіївку.

— Що ж це з нею?.. Спить?

— А спить... Німці приспали... Ніколи вже не проснеться.

Здушений крик рветься у Катрі з грудей:

— Почекайте мене, почекайте, я зараз... Оксано, ходімо!.. Ходімо до тебе!

Вона вихоплює з понурого весільного гурту якусь дівчину, видно, свою світилку, й тягне її до найближчої хати за лозиновою лісою. Дідок з віжками в руках понуро похитує головою, так само понуро похитує головою і гнідий кінь. Дівчат якусь часинку немає з хати— й ось вони появляються. Тільки ж де поділася молода?

І молодий також бараніє на лиці, бо дівчат двоє, а де ж молода?

— Весільний убір скинула,— здогадується хтось.

Катря з хати справді виходить не у весільному уборі, а в якомусь рудому платтячку з чужого плеча, і в цьому платті вона — як обкрадена.

— Що ти накоїла, дитино? — бідкається її хрещена мати тітка Мартоха.

А в обох дівчат — заплакані лиця, гіркі від горя.

— Це їй,— ридаючи, каже Катря й кладе свій білий убір і зняті з голови білі крамні квіти на воза, на груди непорушної дівчини.— Це їй...

— Як? Нащо? — не тямить молодий, поцюкуючи залізною ковінькою порох на шляху.

— Від мене! — Катря хапливо розправляє весільний убір — й тепер здається, що непорушна дівчина зодягнута в шлюбне вбрання. І білі крамні квіти розкладає на зеленому гіллі довкола її застиглої голови, так що дівоча голова тепер у білому вінку.— Ось так!

— Дитино, що ти коїш? — кричить хтось.

— А що кою?.. Бо вона вже ніколи невісточкою не буде... Ой, ніколи, ніколи! — Ридання перехоплюють їй подих.— А я невісточка навіть без фати, без шлюбного убору. Хіба не так? — питає в молодого.

Молодий слухняно й згідливо киває пшеничною головою.

— Ото нехай вона хоч таке весілля матиме! — голосить Катря.— Ви ж тільки погляньте, яка вона молоденька.

— Як на іконі свята діва,— стиха бубонить баба Ликора й хреститься.

Катря гарячково обіймає похнюпленого дідка, цілує в одну та в другу запалі щоки, цілує в лоб.

— Їдьте! Щасливої вам дороги!

Дідок смикає за віжки, риплять колеса, віз рушає. Всі дивлятьсЯі дивляться на дівчину в білому шлюбному вбранні, що лежить горілиць на возі й наче дивиться в небеса, не годна відірвати очей від сухої літньої блакиті.

Весілля дивиться, як юна невісточка на возі від'їжджає все далі й далі по білому курному шляху.

— А тепер ходімо! — озивається Катря.

Сльози стоять в очах у баби Ликори, сльози іскряться в очах у тітки Мартохи. Весілля як стало, так і стоїть під тополями. Мої очі бігають скрізь, туманяться, та я раз у раз витираю їх кулаком.

— А ти чом не граєш? — питає Катря в циганчука.
Циганчук лише головою стріпує, відкидаючи з чола

ворушке гадюччя кучерів. Ось уже віз, на якому біліє непорушна невісточка в білому, поволеньки вибирається на горбок на сільській околиці — й скочується з горбка, зникаючи, пропадаючи за горбком.

Ось уже й нема, навіть порох не куриться.

А весілля стоїть і дивиться вслід, наче справді бачить щось за горбком. Наче бачить на невидній звідси польовій дорозі нерухому невісточку з тугою косою на грудях, у білому вбранні, з білими квітками довкола голови.

Раптом хрипко скрикує гармошка — і всі здивовано втуплюються в циганчука. Невже це він заграв? А в циганчука темне обличчя ще дужче стемніло, чорні очі ще більше зчорніли,— й він розтягує гармошку, наче хоче роздерти. Гармошка не те що плаче у його руках, а кричить. А кричить з великої досади-болю.

— Ні, не треба,— раптом просить Катря.

А циганчук не чує, а циганчук грає, і розпачливий зойк гармошки гримить на всі Вівсяники.

— Та замовкни, іроде!

Але циганчукові як заціпило, він не чує. Тоді молодий силоміць стулює йому гармошку, яка ще спромагається раз і вдруге схлипнути. Катря з молодим рушають, і тоді понуре весілля відриває ноги від землі і, збиваючи куряву, в сірій похоронній тиші поволеньки суне слідом.

КОЛО ДУБА НА СВЯТО МАКОВІЯ

У Тарапатого — мовби червоні мурахи рояться в зіницях. Побачивши його на подвір'ї, баба Ликора гнівається:

— Знов прибіг?

— Свято!.. Хіба ви не чуєте? Гайда на свято!

Над Овечачим ллється музика. Музика накочується хвилями, то зовсім стихаючи, а то дужчаючи. Так, наче то наближається, то віддаляється. Й мені здається, що я погойдуюся на тих хвилях, що вони то вгору підносять мене, то опускають донизу.

— Нема ніякого свята! — сердито відказує баба Ликора.

— О, там уже стільки людей зібралося!

— Ану марш звідси, щоб і ноги твоєї не було.

Тарапатого як вітром здуває, бо він таки побоюється баби Ликори. Вона добра-добра, ласкава-ласка-ва, але рука в неї — наче праник, яким вибиває шмаття на камені в річці. Як лясне своєю рукою-праником, то джмелі у вухах гудуть.

Зі свого обійстя згодом озивається Срулиха:

— Бабо, ви підете?

— Хресійбо не піду.

— Але ж загадували йти! По-доброму наказували йти.

— Як по-доброму, то я не піду.

— Вже разом не підемо.

Обличчя в Срулихи тепер стало — наче вечір, наче ніч. Хай там хоч як сонце грає в небі великодньою крашанкою чи писанкою, а лице в неї не розгодинюється, не випогоджується. А то ще закутається так, що лише щілинки очей мерехтять. І в хаті весь час тепер сидить, наче сова в дуплі.

Так ото вона побивається невтішно за чорнявим Марком.

Й зараз вона совою шугає в сіни, гримнувши дверми.

Здається, музикою відлунюють низькі хмари, що пливуть над селом, відлунюють садки, відлунюють городи. Баба Ликора шпортає в корчах молоду картоплю, щоб зварити на обід, і лається, бубонить, бо так їй та музика не подобається.

— Бабо, а то музика не для вас?

Біля воріт спиняється на велосипеді Корній Потуга, хапається рукою за слуп.

— Бабо, ви чуєте чи не чуєте? Хіба то не до вас грається? Не хтось грає, а німецька влада. Скільки ще вас припрошувати? Чи ви така гонориста дівка, що до вас треба з калачем? Ото дивіться, коли не хочете, аби я вам пустив золотого півня.

І вже він відривається рукою від слупа, іде до Срулихи.

Баба Ликора лається стиха, але мусить слухатися. Та й як не слухатися, коли дехто з сусідів давно подався. Та й... де це та коли освятилася вода без баби. Мене за руку — й гайда.

Музика лине звідти, від Тилимона, де височить дуб над Овечачим.

У хвилях музики легше йти, бо музика наче несе, наче сама притягує до себе. Віковічний дуб усе ближчає та більшає, грізнішає. Аж поки поза Тилимоновим обійстям виходимо на широкий зелений пагорб, де вже зібралося чимало люду.

Стоять похмурим натовпом, а цей похмурий натовп розбився на окремі купки. Ми ще тільки наближаємося, а з натовпу назустріч нам виборсується якась незнайома дівчина, закутана хусткою до самих брів, і питає:

— А ви чого, бабо Ликоро, прийшли з дитиною? Музики послухати?

— А нех вона, ця музика, западеться їм! Чи в баби такий страшний вітер у голові? Таж Корній Потуга вигнав ще й пригрозив хату спалити!

Дивно, я знову спершу не впізнаю Фросю. Бо ця незнайома дівчина — таки Фрося наша, але дуже змінилася. Усе в неї чуже й погасле: губи, очі, лице. Й погаслі руки та ноги.

— Еге, стільки назганяли людей... І грають ото.

— Той казав, що свято.

— Яке ж свято, що люди не знають?

Духовий оркестр стоїть під могутнім дубовим гіллям і зосереджено дме у блискучі інструменти. Музиканти зодягнені хто як, штани пухиряться на колінах, на головах — картузи та брилі, а то й зовсім голомозі, на ногах — і черевики, й чоботи, й сандалети. Музичні інструменти в їхніх руках мерехтять і сивим сріблом, і сивим золотом, вони мовби понабрякали сонцем, яке аж бризкає з них.

Зовсім близько від музикантів стоїть Тарапатий, інші хлопці збилися гуртом, зачаровано прислухаючись та приглядаючись, як то твориться

музика. Й мені також кортить підійти ближче, бо цікаво, але баба Ликора смикає за рукав:

— Не рипайся, шибенику.

Звідси, з горба, видно, як ген-ген далеко в полі на білому шляху появляються якісь машини. Вони маленькі, мов кузки, бо далеко, й спершу здається, що стоять на місці. Та ні, сунуть до села, до нашого Овечачого, і вже ростуть, більшають.

Не тільки я застеріг машини в полі, а й Тарапатий, а й хлопці. Всі вже дивляться на стрічку білого шляху в полі за селом.

І раптом Фрося скрикує:

— Ні! Ні!

Що з Фросею? Поряд неї стоїть Корній Потуга в поліцейському одязі, з пов'язкою на руці. Губи в нього кривляться в недобрій усмішці.

То не віриш мені? Скоро побачиш.

— Ні, ні! — каже в нестямі Фрося.

— То побачиш скоро,— повторює Корній Потуга і йде в понурий, мовчазний натовп.

Така незнайома, така чужа Фрося стискує перед собою два кулаки, наче шукає когось ударити. Очі в неї — сліпі й невидющі, повнісінькі сліз.

— Що він сказав? — питає баба Ликора.

— Ні, ні,— видихає Фрося.

— Та чим же він тебе до сліз довів?

— Сказав, що Клима зловлено в лісі.

— О, душогуб той Потуга,— виривається в баби Ликори.

— Й наче Клима сюди везуть... Сказав, що на побачення зі мною везуть.

А я слухаю—й нічого не годен второпати: духовий оркестр грає — і Клима сюди везуть! Оркестр грає, бо сюди везуть Клима? Тому-то й свято? Тому-то стільки й люду зігнали на свято? Але навіщо було зганяти?

І чому на святі всі такі похнюплені?

Може, Клима везуть на отих машинах, які наближаються до села, вже ген-ген видно їх за заводом? Чув, як, стискуючи мою руку, баба Ликора бубонить:

— Геєни огненної немає на них...

Там, біля заводу, одна машина губиться за деревами парку, а друга по спадистій дорозі котиться до річки, вже в'їжджає на довгу греблю. У машині сидять німці. Німці сидять плече в плече. Кожен тримає в руках похмуру чорну зброю, так що машина аж наколющилася зброєю.

Духовий оркестр, який був трохи примовк, тепер жвавішає, оживає. Пострілюючи очима на греблю, де поміж вербами котиться німецька вантажна машина, музиканти не те що стрункішають, а випинають груди й не горбляться. І музика бадьорішає, швидшає, вона мовби квапиться, біжить назустріч німцям.

Овечацький люд замовкає і якимись тоскними глухими поглядами в'язко дивиться на брудно-зелену машину, що біжить греблею, і гаркітливий гуркіт її мотора все ближчає. Ось і зовсім поближчав, коли машина починає спинатися петлистою дорогою, що веде сюди, на пагорб.

Нарешті машина спиняється на пагорбі неподалік від дуба.

З машини зіскакують німці зі зброєю, поміж них раптом вроджується й Павло Голоха — у поліцейському вбранні, усміхнений, з рум'яними щоками, і такий уже сивий, наче тополиний пух.

— Павло з ними... Голоха приїхав теж...— повзе шепіт.

— А Ксеню ж його Дмитрівну розстріляли... А він у Погребищі служить...

— Біда, раз Павло Голоха тут.

Павло Голоха веселими очима обводить натовп овечацького люду — й щось каже до німецького офіцера, довгошийого та цибатого, схожого на боцюна, який ходить по драговині й ловить жаб. Німецький офіцер умить підносить угору ліву руку, рвучко опускає — й духовий оркестр замовкає.

Духовий оркестр замовкає, музиканти переминаються з ноги на ногу. Чутно лише, як шелестить листя на дубі. І в цій тиші, душачись сльозами, Фрося поряд зі мною видихає — й не може видихнути муку з грудей.

Довгим пальцем німецький офіцер ледь-ледь збиває вгору високого кашкета з кокардою на яйцюватій голові — й починає говорити. Голос у нього сухий і шорсткий, здається, вмирає навіть не на губах, а в роті. Що він говорить? І всі так само оторопіло слухають — і не розуміють, тупо мовчать з захмареними обличчями.

Улеслива й водночас поблажлива усмішечка міниться на пухкому, щокастому обличчі Павла Голохи. Він озивається, коли німецький офіцер вмовкає. І хоч говорить він по-овечацькому, та якось теж по-чужому, важко втямити.

— Німеччина... фюрер... бургомістр... партизани... капут.

Потім, наче перепочивши та набравши сили, знову починає говорити німецький офіцер — тільки вже голосніше й сварливіше, наче за цей короткий час несподівано встиг швидко розгніватися за віщось на всіх. Коли вмовкає, хтось із оркестрантів добуває зі свого інструмента хрипкуватий протяжний звук, німецький офіцер невдоволено сіпається довгою постаттю, й западає тиша.

Тоді знову озивається Павло Голоха:

— Німецьке командування скликало вас усіх на свято. На народне свято Маковія. Ви поприходили сюди, бо народне свято не може обійтися без народу, зрозуміли?

Він ще говорить щось, але я не чую, бо раптом баба Ликора заступає німців, і шорсткими пучками пальців затикає мені вуха. Я глухну, а тому пручаюся — й таки випручуюся.

— Не дивися, нема на віщо дивитися.

А як я не дивитимуся, коли очі самі просяться на волю, щоб дивитися?

— У-у... у-у... у-у...— це дзигонить зубами Фрося.
А чому Тарапатий опинився не тільки на кабіні німецької машини, а й з кабіни вже перебирається на найнижчу гілляку дуба?!

Таких грубих гілляк чимало, вони врізнобіч розходяться від стовбура, але це найнижча й найгрубіша. Тарапатий на цій гілляці — як пташка, що кумедно ворушить руками та ногами, наче крильми.

— Бож-ж-женьку ж мій! — шепоче баба Ликора.
Овечацький люд мовчить і понуро дивиться то на німців, що метушаться внизу коло брудно-зеленої машини, то на спритного Тарапатого, що вовтузиться на гілляці. А він не просто вовтузиться, а прив'язує до гілляки якісь мотузки, й німці внизу допомагають йому прив'язувати.

Мотузки, поскручувавшись кільцями, звисають з гілляки, як неживі гадюки.

— Гут! Гут! — голосно каже німецький офіцер.

— Добре! Молодець! — хвалить і Павло Голоха.
Тарапатий залишається на дубі, наче сподівається що йому знизу німці ще подаватимуть мотузки, а він прив'язуватиме до грубої гілляки.

Німецький офіцер подає знак рукою, і за тим його спокійним рухом озивається духовий оркестр. Музичні інструменти першої миті грають наче незлагоджено, врозбрід, та вже наступної миті — і шпаркіше, й завзятіше.

Де й береться біля нас Корній Потуга з добрим усміхом на довгих губах, смикає Фросю за рукав:

— Не спи, розплющся... Дивися на греблю...

Й неквапливо йде собі геть у глухій юрмі ове-чацького люду.

А звідти, з-за дерев заводського парку, вигулькує ота машина, що була несподівано зникла в селі, відставши від цієї, що зараз стоїть під дубом. І вже спускається на греблю. І звідси, з пагорба, добре видно, що

в цій машині їдуть зовсім не німці. Видно в відкритому кузові поліцаїв, а хто ж то поміж поліцаїв?

А поміж поліцаїв — наші ж таки хлопці! Добре видно, що наші! Сорочки в них на грудях та на спинах надимаються від вітру. Чуби їхні вихоряться. І, либонь, дивляться вони на пагорб, де зібрався овечацький люд.

А овечацький люд пильно дивиться з пагорба на землю.

Краєм ока помічаю мотузки, що неживими гадюками звисають з грубої дубової гілляки. Скільки цих мотузків? Три? Ні, чотири.

І ще краєм ока я бачу, що Тарапатий уже не сидить на нижній гілляці, а намагається перебратися на вищу. Вже й перебрався. А з тієї силкується перебратися на ще вищу. Тарапатий тікає від тих мотузяних гадюк, які ледь-ледь погойдуються на вітрі, по дубовому гілляччю намагається якомога далі втекти від землі, здертися ближче до неба, наче там, де ближче до неба, надійніше та безпечніше.

— Ох!., — зітхає натовп на пагорбі, перекриваючи музику.

Наче те зітхання виривається з одних грудей.

— О-ох! — і вдруге озивається овечацький люд, перекриваючи музику, що тоне в могутньому й розпачливому зітханні.

Я намагаюся втямити, що сталося за той короткий час, коли я стежив за Тарапатим на дубі,— й не годен. Я намагаюся вирватися від баби Ликори, та вона міцно тримає за руку. То з натовпу, що заступив мені світ, я тягну бабу Ликору за собою, на простір поміж людей.

І раптово перед моїм зором відкривається внизу під спадистим зеленим пагорбом річка, що мерехтить на сонці, й довга гребля через річку.

Добре видно, що німецька машина на греблі зупинилася й стоїть.

А хто ж це біжить по греблі? Біжить з зав'язаними за спиною руками. Біжить від машини, моторно перебираючи ногами, подавшись постаттю вперед, і кошлатий чорний чуб хурделиться на голові, затуляючи очі, а він не може поправити свавільні пасма, бо руки зв'язано за спиною.

— Клим...— зовсім близько шепоче Фрося.

— Ой, Клим...— повторює баба Ликора.

— Дивіться, Клим Климіша тікає...— шепоче овечацький люд.

— Ти бач, скочив з машини!

— І як він скочив? Клим!..

Духовий оркестр стоїть спиною до ставу, музиканти грають, надимаючи щоки й витріщаючи очі. Німецький офіцер, Павло Голоха, Корній Потуга, інші німці й поліцаї повитріщалися на греблю, а там біжить Клим.

— Тікай! — раптом лунає нелюдський крик.

Це кричить Фрося. Це так страшно й голосно, що несподівано духовий оркестр вмовкає, витріщаючись на людську юрму. Й навіть німці та поліцаї вражено оглядаються на Фросю, що спромоглася на нелюдський крик-благання.

Цей крик-благання, либонь, не міг Клим не почути на греблі.

Западає німа тиша, і в цій тиші лунає постріл. Юрма сахається врізнобіч, водночас залишаючись на місці. І тоді чується другий постріл — звідти, з греблі. Юрма знову сахається з острашливим зойком, і хтось кричить:

— Упав!.. Упав!..

— Та ні!.. Біжить!

— Упав!..

Хто впав? Хто біжить? Юрма кипить, і в киплячій юрмі я вже не бачу греблі, а бачу буйні від переляку людські голови, а поверх буйних людських голів — розложистий дуб. Поміж гілля його чи то скочується, чи то падає донизу Тарапатий, намагаючись ухопитися за віття, але падає, скочується. Ось уже повис на нижній гілці, вхопившись за неї обома руками, але сповзає все нижче, безпорадно метляючи розчепіреними ногами, ось уже й летить донизу.

Бачу, як він, у подертих сорочці та штанах, зривається з дуба — й падає у веремію, що коїться побіля підніжжя стовбура.

— Впав...— тонким і гострим, наче голка, голосом страждає Фрося.

Я намагаюся побачити, що ж там коїться на греблі, проте в метушні, в стовповиську не бачу, бо греблю затулено тілами.

І лише на якусь коротку мить мої очі прориваються на греблю.

Хтось там лежить на греблі, скоцюрбився.

Поліцаї біжать до скульчєного на греблі тіла.

І знову все пропадає. Понад людськими буйними головами бачу лише дуба, що сягає до хмар, бачу на нижній грубій гілляці мотузяні гадюки, що погойдуються на вітерці. Баба Ликора тягне мене кудись за руку. Десь зовсім поміж глухого лементу чується тонкий, мов голка, страдницький голос Фросі. Я намагаюся вирватися, але тепер мене силкується втримати дядько Тилимон. І тітка Ніла силкується втримати. Крик рветься з моїх грудей, і на рот мій лягає чиясь рука. Чия це рука? Та це ж тітка Марія, вона теж тут, у натовпі.

Страх знемагає мене, я шарпаюся — і таки вириваюся з руки баби Ликори. Б'юся в юрмі, звиваюся, пров'юнююся, падаючи й зводячись, допомагаючи собі криком та слізьми,— й таки вириваюся з в'язкого та багнистого натовпу овечацького люду, опиняюся в садку у дядька Тилимона. Але й садок цей страшний, бо звідси так близько до дуба, де чується глухий стогін, і я стрімголов вириваюся з підступних обіймів дядькового похмурого саду.

Біжу, а страх біжить за мною, страх біжить поряд зі мною, страх біжить назустріч мені,— і я не знаю, куди тікати, щоб порятуватись від нього, бо ніде в селі нема від нього порятунку.

Здається, всі ладні побігти разом зі мною, щоб знайти прихисток. Верби й тополі ладні зірватися понад шляхом, і садки, й хати, й соняшники на городах. Навіть вигинаються слідом за мною на вітрі. А лелека вгорі то й летить. І три сизі голуби перелітають угорі, то випереджаючи, то відстаючи.

Двоє діток стоять біля вербового перелазу на шляху, очі цвітуть на їхніх обличчях, наче будяки. Та це ж діти — сироти Ксені Дмитрівни! Й раптом обоє зриваються, починають тікати від мене, аж біла курява хмарками спалахує з-під їхніх босих п'ят.

Хочу крикнути їм навздогін, щоб не тікали, та як я крикну, коли я й сам тікаю?

І ми втрьох біжимо від страху та переляку, які біжать за нами.

Й лелека угорі супроводжує нас.

І троє сизих голубів перелітає понад нами, наче оберігають нас.

І куди ж біжимо, й коли ж ми прибіжимо, коли не знаємо, куди тікати, адже страх повсюдно, страх з нами і в нас, і ми самі — як страх з виряченими очима.

Куди біжимо?

Коли прибіжимо?

НАД СВІТОМ — СПІВУЧА КОЛИСКА З ВЕРБОЛОЗУ

— Спи, дитино, спи... Звідкись долинає голос баби Ликори, теплий і лагідний. Руки її пахнуть полином і материнкою. Але я чомусь не бачу ні баби Ликори, ні її рук, ото хіба що голос чую — заспокійливий та благальний. — Не дерися на стіну, вгамуйся, ніч надворі давно... Чую голос баби Ликори, та зовсім не розумію, що вона каже. Та й так, наче не до мене звертається вона, а до когось1 іншого, хто є неподалік, та кого я не бачу так само, як і бабу Ликору не бачу.

Мабуть, тому лише чую, а не бачу, що я лізу на того віковічного дуба, який росте за Тилимоновим обійстям на високому пагорбі, і з якого видно не тільки Овечаче, а й далеко поза селом, видно чи не на весь білий світ. Я здираюся на цього дуба, вже поминув найнижче гілляччя, на якому сьогодні вовтузився Тарапатий, прив'язуючи мотузяні гадюки.

Скільки всякої всячини зібралося на цьому дубі, скільки птаства та скільки люду!

І чим вище я здираюся вгору, тим більшає та не-огляднішає дуб, тим безмежнішає на дубі все видиме й мислиме: все, що тільки є в білому світі, вмістилося тут, для всього знайшлося місце в морі його шумливого зеленого листя. Жадібно вдивляюся довкола себе, вбираючи очима мислиме та немислиме розмаїття, і з дивною радістю не можу повірити в його справжність і близькість.

Як далеко звідси видно!

Ген-ген у мрійній далечі видно Забару, видно за левадами та за голубими криничками в левадах стареньку хатину, а в тій хатині чорнява ласкава молодиця гойдає співучу колиску з верболозу. Смаглявими руками гойдає співучу колиску з верболозу. її губи щось шепочуть. Може, колискову? Звідси, з овечаць-кого віковічного дуба, не чутно. Та й звідси, з ове-чацького дуба, не видно, чи є там хтось у колисці, підвішеній на вервечках до сволока. Мабуть, таки хтось є!

А хто ж то з левад підходить до старенької стріхатої хати?

Невже маленький чорнявий Марко?! А хто ж то слідком за Марком ступає? Та то ж двоє діток овечацької вчительки Ксені Дмитрівни!.. Вони йдуть до тієї ласкавої молодиці, яка не так давно випрошувала мене в баби Ликори. Вони йдуть до її співучої колиски з верболозу, йдуть на спів колиски та на її музику, а чорнява ласкава молодиця жде їх і ось-ось дочекається.

Напливає туман, ховаючи від мене далеку Забару, і вже там зникає в тумані.

Сиджу на зеленому дубі, а звідкись знизу долинає голос баби Ликори:

— Я вже до нього і так, і так... а він дереться на стіну... я йому руки віддираю від стіни, а він знову... Зовсім здуріла дитина, скомизилася...

Знизу з-під дуба чується голос Весни:

— Тут і сама ладна здуріти, а дитина... Скрізь ходить, усе бачить... І ти ще, Ликоро, волочиш його скрізь за собою.

А що я йому знайду замість війни, коли війна? А світ не цяцька, нехай звикає до того, що є. В хаті не зачиню, бо війна й по хатах ходить, не знаєш, де звалиться на твою голову.

Та в нього душа мов пуп'яночок. А коли на пуп'яночки — та страшними морозами, га? Що залишиться? Звугліють і зчорніють обмороженим цвітом.

— Та воно все правда, як подумати.

— Я вже стараюся, щоб усе забував. Хай забуває, бо душа не витримає все пам'ятати. Хай забуває, бо попереду ще горя й горя...

Сиджу на дубі поміж зеленого різьбленого листя — й раптом відчуваю на своєму чолі та на тім'ї лагідні й теплі пучки пальців баби Весни. Пальці пахнуть якимись духмяними корінцями трав, які вона збирає в лузі та в полі, і від них у мою голову вливається туге сонячне тепло, лине в груди. Стає легко-легко, вільно-вільно!

Тепер з дуба я бачу те, що не зумів побачити там, біля Тилимона.

Я бачу на річці широку греблю, обсаджену плакучими вербами, а по греблі біжить Клим!

У нього зв'язано за спиною руки, куделя чорного чуба вихориться на голові, і я чую, як кричить Фрося: "Тікай!"

Здається, Клим не чує. І тоді я приходжу на допомогу Фросі, я кричу з зеленого дуба:

— Тікай! Тікай! Тікай!

Либонь, Клим таки почув — і побіг іще прудкіше... Знизу, з-під дуба, долинає голос баби Весни:

— Марить дитина, зараз перестане.

І голос баби Ликори:

— Свят, свят, свят...

Лунає постріл, а Клим біжить.

Лунає другий постріл, а Клим біжить!

Сонячне тепло з пучок пальців баби Весни вливається в моє єство, легко мені й вільно, видимий світ розпросторюється несказанно широко. І звідси, з віковічного овечацького дуба, я знову бачу за полями далеку Забару, бачу левади з голубими криничками, бачу низеньку стріхату хату, а в хаті — лагідну чорняву молодицю.

Лагідна чорнява молодиця гойдає співучу колиску з верболозу, схиляючись над нею низько. А біля неї стоїть маленький чорнявий Марко і двоє дітей ове-чацької вчительки Ксені Дмитрівни. Вони допомагають гойдати, тягнуть до колиски білі паростки тонких рук.

І я знаю, що Клим оце біжить у Забару.

Клим біжить у Забару до чорнявої лагідної молодиці.

Щоб стати поряд з нею, з чорнявим Марком, з дітьми Ксені Дмитрівни — й гойдати разом колиску.

Щоб гойдалася й гойдалася в цьому світі співуча колиска з верболозу.

Гойдалася й гойда...

Гойда...

Гой...